І. В. КОЛЯСКА

ОСВІТА В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

ДОСЛІДЖЕННЯ ДИСКРИМІНАЦІЇ І РУСИФІКАЦІЇ

АБВГДЕЁЖЗИЙКЛМНОПРС

І. В. КОЛЯСКА

ОСВІТА В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Переклад з англійської мови з доповненням і додатками.

diasporiana.org.ua

ГУФХЦЧШЩЪЪЫЬЭЮЯ А

PETER MARTIN ASSOCIATES

Copyright, 1970, by Peter Martin Associates Limited.

Всі права застережені — ніяка частина цієї книжки не може бути передрукована без письмової згоди видавця, за винятком використання окремих цитат рецензентами.

Cloth edition ISBN 0-88778-046-6
Paperbound edition ISBN 0-88778-047-4

Library of Congress Catalog Card Number: 73-13346

Peter Martin Associates Limited
17 Inkerman Street, Toronto 5, Ontario

ЗМІСТ

	Список ілюстрацій	vii
	Таблиці	ix
	Передмова до українського видання	xi
	Передмова	xiii
1	Ленін і національне питання	1
2	Національне питання в Україні від Сталіна до Хрущова	8
3	Новий закон Хрущова про освіту	22
4	Початкова і середня загальна освіта	40
5	Професійно-технічні школи і середні спеціяльні навчальні заклади	77
7	Бюрократичне злиття чи демократичний розвиток	144
8	Де розвиваються мови меншин	156
9	В обороні мови	170
	Епілог	181
	Словник скорочень	188
	Додатки	189
	Бібліографія	237
	Індекс	243

Присвячено кожній нації
і національній меншині,
яка бореться за збереження
своєї мови, культури і
національної гідности.

ІЛЮСТРАЦІЇ

1. Оголошення про вписи на 1964-65 р. до Київської школи ч. 35 для робітничої молоді. 48

2. Оголошення про вписи на 1964-65 р. до Київської школи для робітничої молоді ч. 3. 49

3. Перша сторінка Збірника наказів та інструкцій міністерства освіти Української РСР. 61

4. Сторінка Збірника наказів та інструкцій міністерства освіти Украніської РСР. 62

5. Плян навчання початкових і середніх шкіл в Україні з угорською, молдавською і польською мовами викладання. 64

6 і 7. Інструкції директорам середніх спеціяльних навчальних закладів. 89-90

8. Сторінка каталога технічних книжок. 94

9. Сторінки студентського довідника на 1964 р. 96

10. Сторінки студентського довідника на 1966 р. 97

11. Сторінки каталога видавництва Техніка на 1965 р. 130

12. Сторінка каталога Харківського університету на 1965 р. 131

13 і 14. Сторінки бюлетеня бібліотеки Київського педагогічного інституту на січень 1965 р. 133-134

15. Сторінки студентського довідника вузів на 1965 р. 135

16. Сторінки студентського довідника вузів на 1963 р. 136

17. Сторінка студентського довідника вузів на 1965 р. 138

18. Шкільні журнали, які виходили в 1947, 1948 і 1949 роках, і яких, як пише Дзеверін, "ніколи не було". 184

Дякую всім, хто спричинився до видання цієї книжки: перекладачам, редакторам, переписувачам і іншим; комітетові, який зайнявся виданням; і Світовій Координаційній Виховно-Освітній Раді, яка спонзорувала переклад.

ТАБЛИЦІ

I	Відсоток учнів у початкових і середніх школах, які навчалися російською та іншими мовами народів СРСР у 1955-56 р.	35
II	Число загальноосвітніх шкіл і учнів у них у республіках СРСР у 1965 р.	68
III	Бюджет на всю освіту і на загальноосвітні школи для республік СРСР у 1965 р.	69
IV	Число садочків, ясел-садочків і дітей у них у республіках СРСР у 1965 р.	70
V	Бюджет для садочків республік СРСР у 1965 р.	72
VI	Число позаміських піонерських таборів і дітей у них у республіках СРСР у 1965 р.	73
VII	Чисельність випускників професійно-технічних шкіл у республіках СРСР у 1965 р.	79
VIII	Чисельність робітників і службовців, які підвищили свої кваліфікації без відриву від виробництва, у республіках СРСР у 1965 р.	81
IX	Число середніх спеціяльних навчальних закладів і студентів у них у республіках СРСР у 1965 р.	82
X	Чисельність студентів у середніх спеціяльних навчальних закладах у республіках СРСР на 10,000 населення.	83
XI	Національний склад (а) студентів середніх спеціяльних навчальних закладів у 1965 р. і (б) спеціялістів із середньою спеціяльною освітою, зайнятих у народньому господарстві СРСР у 1964 р.	86
XII	Бюджет для середніх спеціяльних навчальних закладів республік СРСР на 1965 р.	87
XIII	Бюджет для вищих навчальних закладів республік СРСР на 1965 р.	101
XIV	Чисельність (а) вищих навчальних закладів і (б) студентів у них у республіках СРСР на 1965 р.	102
XV	Чисельність (а) докторів, (б) професорів, (в) доцентів у вищих навчальних закладах республік СРСР на 1951-55 рр.	104
XVI	Чисельність студентів на 10,000 населення у вищих навчальних закладах у республіках СРСР.	105
XVII	Чисельність студентів вищих навчальних закладів у республіках СРСР, які отримали стипендії у 1960 р.	107
XVIII	Чисельність випускників вищих навчальних закладів на 1,000 населення у республіках СРСР у 1939 і 1959 рр.	108
XIX	Національний склад студентів вищих навчальних закладів у СРСР у 1965 р.	111
XX	Число вищих навчальних закладів у республіках СРСР, які мають право рекомендувати студентів на (а) кандидатські, (б) на кандидатські і докторські ступені.	113
XXI	Чисельність аспірантів у республіках СРСР у 1965 р.	114
XXII	Чисельність (а) кандидатів наук, (б) докторів наук, (в) усіх науковців у республіках СРСР у 1965 р.	116
XXIII	Відсоток населення, зайнятого фізичною і розумовою працею у республіках СРСР у 1959 р.	118
XXIV	Національний склад аспірантів у СРСР у 1960 р.	119
XXV	Національний склад науковців у СРСР у 1965 р.	120
XXVI	(а) Чисельність науковців у 1960 р., (б) чисельність науковців корінної національности в 1960 р., (в) відсоток науковців корінної національности в 1960 р., (г) відсоток корінного населення у республіках СРСР у 1959 р.	122

ПЕРЕДМОВА ДО УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ

Після виходу EDUCATION IN SOVIET UKRAINE наспіло багато вимог, щоб видати цю книжку в українському перекладі. З огляду на ці домагання і на те, що чимало українців не читають англійською мовою, появляється цей переклад. Він друкується академічним правописом 1929 р., крім цитат із радянських джерел, які передані в оригіналі, включно з русизмами.

Переклад доповнений новими даними, які свідчать про дальше просування русифікації в СРСР загально і в Україні зокрема.

У книжку не включено додатку XI, клопотання Караванського до прокурора УРСР, бо цей документ повністю надрукований в іншому творі.* Натомість додано промову Івана Дзюби на вечорі, присвяченому 30-річчю з дня народження поета Василя Симоненка, 16-го січня 1965 р., яка стала справжнім кредо для кожного українського патріота на рідних землях і поза ними.

Маю надію, що книжка допоможе читачам-українцям зрозуміти розмір і глибину наступу окупанта, щоб знищити не тільки українську мову та культуру, але й саму українську націю.

І. В. Коляска
Торонто, Канада
Січень 1970 р.

---

* Вячеслав Чорновіл, **Лихо з розуму** (Портрети двадцяти злочинців). Збірник матеріялів. Париж 1967 р.

ПЕРЕДМОВА

Хоч я народився в Канаді, але Україна — рідний край моїх батьків — завжди мене притягала й чарувала. Пильне читання радянських видань переконало мене, що Україна, вільна республіка у добровільному союзі, втішається якнайширшою свободою для розвитку своєї мови, культури і звичаїв.

У 1963 році прийшла нагода, якої я чекав чимало років: можливість учитися в Україні. У серпні того року я виїхав до Києва з надією ознайомитись із країною моїх предків, пізнати її виховну систему, яку я вважав кращою від канадської, і продовжувати вивчення української мови, літератури та історії у славному Шевченківському університеті.

Я прибув до Києва з початком вересня у великому душевному піднесенні. Одначе ускладнення почали незабаром прихолоджувати моє захоплення. Недуга, що розвинулася від часу виїзду з Канади, вимагала операції. Виникли теж непорозуміння щодо мого навчання. Мене поінформували, що Київський університет не має програми, яка задовольнила б мої потреби.

Минуло понад два тижні, заки взяли до лікарні на операцію. Коли я вийшов, справа мого навчання все ще не була розв'язана. Її остаточно арбітрально вирішили способом, який не задовольнив, а розчарував мене. Майже два місяці після приїзду я почав втягатися в буденне студентське життя.

Незабаром різні аспекти життя в Україні почали мене глибоко турбувати, зокрема факт, що всюди панувала російська мова. Партійна пропаганда, що самі неросіяни бажали злиття всіх мов в одну, виявилася непереконливою. Щоденний досвід суперечив офіційним виясненням: всюди в Києві були докази тиску з метою накинути російську мову. До того долучились і мої особисті спостереження та переживання. Багато росіян, з якими я стикався, виявили одверте презирство, тому що я розмовляв українською мовою. Інколи бувало

навіть образи. Поволі з болем прийшло усвідомлення, що те, що я підтримував як зразок справедливости, в дійсності було найгіршим зразком національного гноблення. Зудар із правдою стурбував і пригнобив мене аж до захворіння.

Згодом поволі, як ясні, теплі промені при сході сонця, свідомість загального, але скритого спротиву русифікації почала пробиватись крізь темряву розпачу. Я вперше почув себе підбадьореним на урочистому вечорі в честь славного українського письменника, що був натаврований за часів Сталіна як буржуазний націоналіст. Опозиція відверто виявилася під час запитів. Не все було гармонійною і братньою любов'ю: українці не приймали русифікації.

Тимчасом я висловлював критичні завваги явно і часто пристрасно. Це мало і позитивні, і негативні наслідки. Я здобув довір'я багатьох українців, які почали відверто зі мною говорити про русифікацію. Зате урядовці були збентежені й роздратовані. Це спричинило додаткові ускладнення.

У СРСР не є прийнятим звичаєм, щоб гості самі відвідували установи. Заходи робить якась уповноважена особа, яка йде з гостем і в присутності якої відбуваються всі розмови. Тому, що я був проти русифікації, а школи й заклади переважно зрусифіковані, урядовці не мали охоти організувати відвідини і весь час збували мене обіцянками. Досить сказати, що першого року мене взяли до одної школи в Києві.

Стало ясним, що коли бажаю вивчити шкільну систему, то мушу це зробити без допомоги офіційних чинників. Я став розпитувати учителів, батьків, учнів; старанно провіряти підручники, посібники й книжки про радянську освіту; на власну руку відвідувати різні школи та заклади. Це мало свої погані сторінки, бо без попереднього домовлення через уповноважену особу було неможливо зустріти урядовців. Проте, у вузах я міг свобідно стрічатися із студентами, розмовляти з ними і обмірковувати курси навчання. У випадку загальноосвітніх шкіл це було неможливе, але у своїх мандрівках я стрічав багато учителів, і в принагідних розмовах вони часто давали несвідомо більше вартісних інформацій, ніж урядовці, які завжди були насторожені.

Міжтим мене тривожила русифікація все більше й більше. Часто вночі я лежав безсонно, шарпаний сумнівами, су-

перечностями і неспокоєм. Як я не старався переконати себе, що тут не було примусу, що це природний і неминучий процес, з яким треба буде вкінці погодитися! Але вранці я був знов на вулиці, де зударявся з гіркою дійсністю. Всюди були росіяни з їхньою нахабністю, зухвалістю та презирством до української мови, часом прихованим, а часто явним; з їхнім відвертим виявом почуття російської зверхности. Мене теж бентежило, чому росіяни займали так багато становищ у Києві.

Вирішивши вивчити цю проблему докладно, я почав проводити багато вільного часу в бібліотеках, де старанно досліджував всякі матеріяли, що заторкали цю справу. Я старався знайти потвердження на кожну заяву, провірити кожний неопублікований документ і оцінити кожне джерело.

Мої розслідування виявляли плянову дискримінацію проти України та українців і заговір проти української мови. Я почав збирати всякі друковані матеріяли, що могли кинути світло на це питання, і посилати їх додому. Одночасно я звернув увагу на таємно поширювані рукописи, спрямовані проти русифікації, які я теж збирав і таємно пересилав до Канади.

Під кінець мого побуту владі стала підозрілою моя завзята відданість науковим дослідженням. Витинки з радянських газет та виписки з радянських джерел про національне питання у моїх руках, мабуть, уважали загрозою для радянської держави. Однак, у той час багато книжок, газет і записок уже було в Канаді.

Тимчасом моє здоров'я почало занепадати. Фізичне і нервове напруження, перевтома, а перш за все велике розчарування, спричинене кричущою кривдою українцям, — це все було мені не під силу. Я вернувся до Канади в серпні 1965 р., хворий, збентежений і непевний, що далі робити. Спочатку я думав, що на основі тих доказів, які я зібрав, українці у Канаді з прорадянськими симпатіями запротестують перед владою в СРСР у надії хоч зупинити, якщо вже не завернути, розгін русифікації.

У грудні 1965 р., як великий удар, прийшла достовірна інформація, що після мого виїзду у Києві почались масові арешти і допити людей, вороже наставлених до русифікації. Після цього появилися вістки і в західній пресі про ув'язнення, засуди і заслання. Стало ясним, що де в чому становище не змінилося від царських часів. Майже 50 років після повалення

царизму людей ще далі переслідували за щирий вияв переконань, і майже 120 років після засуду Шевчнка члени української інтелігенції і діячі культури ще далі мандрували протоптаними сибірськими шляхами на заслання.

Вістки про нове переслідування переконали мене, що приватний протест до радянської влади не вистачає, що потрібно прилюдно розкрити політику русифікації. А що тема широка, то я обмежив її до освіти — ділянки, з якою я найкраще ознайомлений як учитель, що два роки це питання вивчав в Україні.

Окрім опублікованих радянських джерел, з яких багато не випускають за кордон СРСР, я використовував неопубліковані матеріяли, зібрані принагідно інформації, як також мої особисті спостереження. Зрозуміло, що читач зацікавлений, як, де, коли і від кого їх одержано. Проблема в тому, що КГБ зацікавлений в тих самих питаннях. З повною щирістю можу сказати, що неопублікований матеріял, який я використав, достовірний без жадного сумніву. Інформації з розмов дуже старанно провірені. Те все, чого не можна було підтвердити, відкинено. Маю багато інформацій, яких не можна було використати, бо влада відразу знала б, або принаймні підозрівала б, звідки я їх одержав.

Після того, як я почав працювати над цією книжкою, у Канаді загострилася реакція проти русифікації. Багато українських канадців із прорадянськими симпатіями, які відвідали СРСР, вернулися дуже критично наставлені, зокрема щодо національної політики. У березні 1966 р., на дванадцятому з'їзді Товариства Об'єднаних Українських Канадців, яке завжди ставилося з повним довір'ям до Радянського Союзу, делегат з Торонта, Микола Оленюк, скритикував національну політику СРСР і гостро засудив русифікацію. У квітні 1967 р. делегація Комуністичної партії Канади і ТОУК поїхала до Києва і Москви, щоб порушити це питання з державними і партійними провідниками. На чолі делегації був Тім Бак, довголітній провідник партії, а членами були Вільям Росс, провінційний провідник партії у Манітобі, і Юрій Соломон, Антін Білецький, Василь Гарасим та Петро Кравчук із ТОУК.

Ясно, що я не одинокий, який турбується долею української мови і культури. Докази дискримінації і русифікації України й українців, які я зібрав, безсумнівно доводять те,

про що багато людей уже давно підозрівало, розкривають фальш радянських офіційних проголошень свободи національного розвитку в СРСР і виявляють перед загалом демократичного світу жалюгідне становище України.

І. В. Коляска
Торонто, Канада
Жовтень 1967 р.

1. ЛЕНІН І НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

Окрім економічних та політичних болячок, у Російській імперії з початком двадцятого століття існувала також глибоко вкорінена, ятруща проблема, пов'язана з наявністю в імперії численної різноманітности великих та малих народів. Основною причиною незадоволення серед них було заперечення їхніх національних прав, утискування рідних мов і накинення їм російської мови. Марксисти в імперії вповні зрозуміли важливість цієї проблеми і присвятили їй багато уваги. Уже на другому з'їзді Російської соціял-демократичної робітничої партії[1] у 1903 році вони визначили у своїй програмі проєкт конституції, яка забезпечувала б: "Право населення дістати освіту рідною мовою"...[2]

На партійній конференції 1913 р. національному питанню присвячено багато уваги. Резолюція зборів ствердила:

> ...рівноправність всіх націй і мов, при відсутності обов'язкової державної мови, при забезпеченні населенню шкіл з викладанням усіма місцевими мовами і при включенні в конституцію основного закону, який оголошував би недійсними будь-які привілеї однієї з націй і будь-які порушення прав національної меншості...[3]

Повертаючись до цієї проблеми на початку большевицької революції, квітнева конференція партії прийняла резолюцію про національне питання, у якій висловила підтримку для "обласної автономії, скасування нагляду зверху, скасування обов'язкової державної мови".[4]

Надхненником цієї програми і цих резолюцій був В. І. Ленін, син російського шкільного інспектора. Гостро відчуваючи несправедливість, він уже в університеті включився до марксистських груп. Наділений великою кмітливістю та бистрим аналітичним розумом, він швидко виявився провідною особою серед марксистів.

Його велика ерудиція, особисті зв'язки з европейською культурою і докладне знання слабостей та недомог царського

режиму дали йому змогу бачити великі можливості Росії. Він був переконаний, що вони можуть бути здійснені через застосування марксистської теорії для створення соціялістичного суспільства, спертого на скасуванні визиску та на гарантії рівних прав, включно з національними, для всіх громадян.

Із запалом, характеристичним для релігійного зелота, Ленін багато разів обороняв права національних меншин. Центральною думкою в його доктрині було право самовизначення кожної нації в Російській імперії. Цю ідею він виразно висловив у червні 1917 р. у статті **Україна**:

> Проклятий царизм робив з великоросів катів українського народу, всіляко прищеплював йому ненависть до тих, хто забороняв навіть українським дітям говорити і вчитися рідною мовою. Революційна демократія Росії, коли вона хоче бути дійсно революційною, дійсно демократією, повинна порвати з цим минулим, повинна повернути собі, робітникам і селянам Росії, братерське довір'я робітників і селян України... в тому числі право на вільне відокремлення.[5]

Про питання національних мов він висловлювався так само ясно, виразно і чітко. Наприклад, у статті **Критичні записки про національне питання** він ствердив:

> Той не марксист, той навіть не демократ, хто не визнає і не обстоює рівноправності націй і мов, не бореться з усяким національним гнітом або нерівністю.[6]

За приклад Ленін уживав Швайцарію, де були: "...три державні мови, але законопроєкти, при референдумі, друкуються **п'ятьма** мовами"...[7]

Після захоплення влади большевиками другий всеросійський з'їзд рад, на зборах 7-8 листопада 1917 р., підтримав принцип національного самовизначення.[8] 17 листопада Ленін, як голова рад, видав **Декларацію прав народів Росії**, у якій він з'ясував становище радянського уряду щодо національного питання:

1. Рівність і суверенність народів Росії.
2. Право народів Росії на вільне самовизначення аж до відокремлення та зформування незалежної держави.

.....

4. Свобідний розвиток національних меншин та етнографічних угруповань, що заселюють територію Росії.[9]

Національні почуття серед неросіян набрали широкого розмаху в добі революції. Появилися організовані рухи для здобуття національної незалежности. Після перемоги большевиків неросіяни у комуністичній партії почали домагатися реалізації програми в національному питанні. Чимало росіян уважало резолюції та заяви у тій справі тільки за пропагандивні засоби, щоб здобути підтримку у боротьбі за владу. Тепер, коли партія вже була при владі, вони вважали національне питання розв'язаним. Ленін гостро засудив такі погляди. На восьмому з'їзді партії у березні 1919 р. він сказав:

> У нас є, наприклад, у комісаріяті освіти ...комуністи, які говорять: єдина школа, тому не смійте вчити іншою мовою, крім російської! По-моєму, такий комуніст, це — великоруський шовініст...[10]

З початком грудня того самого року восьма всеросійська конференція партії прийняла резолюцію **Про радянську політику в Україні**, яку запропонував Ленін і потвердив у листопаді пленум центрального комітету. Цей документ виразно визначив становище партії до питання мови та дав своїм членам такі вказівки:

> Зважаючи на те, що українська культура (мова, школа і т. д.) на протязі століть придушувалася російським царизмом і експлуататорськими класами, ЦК РКП ставить в обов'язок всім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови і культури... Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас вчитися і говорити в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи русифікаторським спробам відтіснити українську мову на другий план, перетворюючи її в знаряддя комуністичної освіти трудових мас.[11]

5-9 грудня сьомий всеросійський з'їзд рад у резолюції **Про поневолені народи** висловив підтримку для "цілковитого скасування всіх привілеїв для будь-якої національної групи".[12]

У березні 1921 р. національне питання було знов обговорене на десятому з'їзді партії. Сталін, який у той час був комісаром національних справ, виголосив на цю тему головну доповідь, яку гостро та суворо засудили делегати національних республік. Між ними були два українці: В. П. Затонський, який з гіркістю говорив про російський "колонізаторський елемент" в Україні з його вірою в "одну неділиму"

Росію, звертаючи увагу на те, що національне питання не розв'яжеться самими гаслами,[13] та М. О. Скрипник, який заявив, що у доповіді Сталіна національне питання "і в найменшому аспекті не було розв'язане".[14]

Ленін виголосив головну політичну доповідь на з'їзді, але не брав участи в нарадах (його здоров'я слабшало). Проте, резолюційний комітет, керований ранішими ухвалами та постановами партії, прийняв меморандум, яким намічено програму для практичної розв'язки національної проблеми. Цей документ гостро і недвозначно засудив давніші вчинки старого режиму такими словами:

> Політика царизму, політика дідичів та буржуазії щодо цих народів полягала в тому, щоб убити серед них почини всякої державности, калічити їхню культуру, у міру можливости русифікувати їх.[15]

та підкреслював обов'язок партії допомогти іншим народам

> ...розвинути і закріпити в себе суд рідною мовою, адміністрацію, органи господарства і влади, складені з місцевих людей, що знають побут і психологію місцевого населення, розвинути у себе пресу, школу, театр, клюби і культурно-освітні установи рідною мовою, влаштувати і розвинути широку мережу курсів і шкіл як загальноосвітнього, так і професійно-технічного характеру рідною мовою.[16]

Наступного року виникла потреба умови, яка унормувала б відношення між радянськими республіками. У серпні організаційне бюро ЦК РКП створило очолений Сталіном комітет, що мав приготовити звіт у тій справі. Сталін запроєктував плян, на базі якого національні республіки мали зректися свого статусу як республіки та увійти до складу РРФСР як автономні області. Ленін, хоч важко хворий, зацікавився цією проблемою, суворо засудив проєкт Сталіна та запропонував, щоб держави створили союз радянських республік. Він особисто підкреслив засаду рівности:

> Ми визнаємо себе рівноправними з Українською РСР та іншими і разом і нарівні з ними входимо в новий союз, нову федерацію...[17]

30 грудня 1922 р. перший з'їзд рад зібрався у Москві з делегатами від російської, української, білоруської та закавказької республік (остання включала Грузію, Азербай-

ажан та Вірменію) і проголосив створення Союзу Радянських Соціялістичних Республік, який згідно з декларацією був

> ...добровільними об'єднаннями рівноправних народів... кожній республіці забезпечено право свобідного виходу із Союзу...[18]

Право виходу із Союзу було затверджене обома конституціями СРСР з 1924 р. (стаття 4) і наступною з 1936 р. (стаття 17).

У ділянках адміністрації, які підлягали законодавству всесоюзного уряду, містилися закордонні справи, військо та фльота, закордонна торгівля, засоби комунікації, пошта, телеграф та фінанси. Ленін, здається, мав поважні застереження щодо доцільности віддати центральному урядові контроль над стількома міністерствами. 31 грудня 1922 р., день після створення СРСР, захворий, щоб писати, він подиктував кілька довших нотаток, які опісля були роздані провідникам делегацій республік, що брали участь у дванадцятому з'їзді партії. В одній із тих записок він ствердив, що

> ...треба запровадити найсуровіші правила відносно вживання національної мови в інонаціональних республіках, які входять у наш союз, і перевірити ці правила особливо ретельно. Немає сумніву, що під приводом єдности залізничної служби, під приводом єдности фіскальної і т. п. у нас, при сучасному нашому апараті, проникатиме дуже багато зловживань істинно руського характеру...
> ...Тут потрібний буде детальний кодекс, який можуть скласти скільки-небудь успішно тільки націонали, що живуть у даній республіці. При чому не слід зарікатися наперед ні в якому разі від того, що в результаті всієї цієї роботи повернутися на наступному з'їзді Рад назад, тобто залишити союз радянських соціялістичних республік тільки у відношенні військовому і дипломатичному, а в усіх інших відношеннях відновити повну самостійність окремих наркоматів.[19]

Дванадцятий з'їзд партії відбувся у квітні 1923 р. Ленін не міг брати участи через недугу. Сталін зайняв місце головного секретаря, на яке був вибраний пленумом ЦК у квітні 1922 р. після одинадцятого з'їзду партії. Виникли гострі та гіркі обвинувачення, що резолюції щодо національного питання не були виконані. Такі критичні завваги зокрема були висунені делеґатами України: Х. Г. Раковським, головою Раднаркому, та М. О. Скрипником.

Вони мали слушні підстави обурюватись. Хоч старий режим був повалений і давніше відношення до приватної вла-

сности нагло і насильно змінено, але давня шовіністична психологія зосталась. Росіяни вважали себе за могутню націю з поступовою культурою та передовою мовою.[20] Вони думали, що накинення їхньої мови більш відсталим народам імперії було кроком уперед для добра цивілізації. До того виявлялася арогантність російських урядовців, що виникла з їхньої деспотичної влади та необмеженого контролю. Нове радянське російське начальство, сповнене самопевністю в наслідок перемоги партії над внутрішньою опозицією та зовнішньою інтервенцією, горіло гордістю, що воно стало представником "найбільш революційного пролетаріяту" — російського.

Під тиском неросійських делегатів з'їзд у резолюції про національне питання засудив ставлення російських меншин у союзних республіках:

> ...переваги російської культури і висування положення про неминучість перемоги більш високої російської культури над культурами більш відсталих народів (українською, азербайджанською, узбецькою, киргизькою та ін.) є не що інше, як спроба закріпити панування великоруської національності.[21]

Далі висловлено жаль, що

> ...союз республік розцінюється значною частиною радянських чиновників у центрі і на місцях не як союз рівноправних державних одиниць, покликаний забезпечити вільний розвиток національних республік, а як крок до ліквідації цих республік...[22]

Конгрес доручив членам партії, щоб

> ...органи національних республік і областей будувалися переважно з людей місцевих, які знають мову, побут, нрави і звичаї відповідних народів; були видані спеціальні закони, які забезпечують вживання рідної мови в усіх державних органах і в усіх установах, що обслуговують місцеве інонаціональне населення і національні меншості, — закони, які переслідують і карають з усією революційною суворістю всіх порушників національних прав і особливо прав національних меншостей.[23]

Суть справи у тому, що Ленін і завдяки йому радянський уряд та комуністична партія виразно поставилися до національного та мовного питання: СРСР створений був як союз рівноправних держав, але із правом виходу кожної республіки, згідно з її бажанням; мала існувати рівноправність усіх мов із відсутністю обов'язкової всесоюзної державної мови; кожна національна культура мала право вільно

розвиватися; викладовою мовою від початкової школи до вищої мала бути рідна мова кожної республіки.

ПРИМІТКИ

[1] На сьомому з'їзді в 1918 р. перейменована на Російську Комуністичну Партію Большевиків; на чотирнадцятому з'їзді в 1925 р. на Всесоюзну Комуністичну Партію Большевиків; а на дев'ятнадцятому з'їзді в 1952 р. на Комуністичну Партію Радянського Союзу.
[2] **КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, 1898-1954,** І, Київ, 1954, стор. 40.
[3] Там же, стор. 291.
[4] Там же, стор. 322.
[5] **В. І. Ленін про Україну,** Київ, 1957, стор. 431.
[6] Там же, стор. 312.
[7] Там же, стор. 3323.
[8] Академія Наук СССР, Інститут права, **Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик 1917-1936 гг.,** І, Москва, 1959, стор. 31.
[9] Міністерство Культури Української РСР, **Культурне будівництво в Українській РСР;** Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду, 1917-1959 рр. Збірник, І, Київ, 1959, стор. 1.
[10] **Ленін про Україну,** стор. 504.
[11] Там же, стор. 591.
[12] **Съезды Советов,** І, стор. 103.
[13] **Десятый съезд РКП(б), Март 1921 года,** стенографічний звіт, Москва, 1963, стор. 202, 204.
[14] Там же, стор. 210.
[15] Там же, стор. 603.
[16] Там же, стор. 603-604.
[17] **Съезды Советов,** III, Москва, 1960, стор. 11.
[18] Там же, стор. 17.
[19] В. І. Ленін, **Про національне і національно-колоніальне питання,** Київ, 1957, стор. 534-535.
[20] Один з найбільш емоційних висловів того російського націоналізму і який найчастіше цитовано, належить письменникові І. С. Тургенєву (1818-1883): "В часи зневіри, в годину важких думок про долю мого рідного краю, ти одна моя підпора і запомога, о велика, могутня, правдива та вільна рідна мово! Якби не було тебе, то як не впасти в розпуку, бачучи усе те, що коїться дома?.. Та як його і не доняти віри, щоб таку мову не було дано великому народові!" Цитовано за І. К. Білодідом: **Російська мова — мова міжнаціонального спілкування народів СРСР,** Київ, 1962, стор. 12.
[21] **КПРС в резолюціях,** І, Київ, 1954, стор. 666.
[22] Там же, стор. 668.
[23] Там же, стор. 669.

2. НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНІ ВІД СТАЛІНА ДО ХРУЩОВА

Сучасна Україна виводить своє походження від Київської держави, яка процвітала від IX до XII століття. Після знищення Києва татарами в 1240 р. вона попала під їхню владу. З початком XIV сторіччя українські і білоруські землі через династичні зв'язки стали частиною Литовської держави, яка дозволяла їм визнавати православну віру та вживати рідну мову і дала широку місцеву автономію під власною адміністрацією. Напастована татарами з півдня і Московщиною зі сходу. Литва мусіла з'єднатись із Польщею в 1385 р.

Поляки почали приділяти широкі простори української землі своїм шляхтичам, що принесло з собою чужі звичаї, мову, релігію та адміністрацію. Ці наїзники швидко попали в конфлікт із вільними українськими селянами-войовниками, званими козаками, які під військовим проводом гетьмана обороняли кордони проти татарських грабіжників.

У 1648 р. гетьман Богдан Хмельницький пішов війною на Польщу. Після цілої низки блискучих військових перемог він став володарем вільної української держави. Одначе страх перед Польщею змусив Україну до союзу з Московщиною в 1654 р. Угода в Переяславі, яку заключив Хмельницький, давала більше культурно розвиненій Україні національні і політичні права суверенної братньої держави.

Не довго тривало, як москалі почали загарбницький наступ. Вислідом було постійне напруження, яке довело до численних козацьких збройних виступів. За гетьманування Виговського, що став наслідником Хмельницького, вибухла війна, і стотисячну московську армію козаки рішуче перемогли під Конотопом у 1659 р. Гетьман Мазепа заключив у 1709 р. військовий союз із Карлом XII, королем Швеції, який був у стані війни з Москвою.

Однак того ж року їх перемогли москалі під Полтавою. Без уваги на свою тимчасову перемогу Виговський, як і пізні-

ше Мазепа, мусів утікати за кордон; інші гетьмани закінчили життя на сибірському засланні; деякі згинули в підземних в'язницях.

Помалу права України насильно зведено нанівець, гетьманство скасовано в 1764 р., її господарство та її людську силу знищено постійним вербуванням до російських* воєнних походів, а міста з їх квітучою промисловістю повністю русифіковано через постійний наплив росіян. Нарешті Україна стала частиною Російської імперії, підлягала російським законам, а адміністрування провадили російські урядовці російською мовою.

Українська мова, яка має спільне коріння з іншими слов'янськими, але розвинулася незалежно і створила власну літературу, навіть не була визнана росіянами як окрема мова. У 1863 році П. О. Валуєв, міністер внутрішніх справ, що став горезвісним завдяки твердженню, що української мови "не було, немає і не може бути", видав обіжник про заборону друкувати українські книжки для шкіл. Літературні твори були дозволені, одначе цензура була така сувора, що тільки деякі могли вийти друком.

Національні обмеження і важкі економічні умовини посилювали незадоволення і розвиток революційного руху в Україні. Він пішов двома шляхами: були відділи Російської соціял-демократичної робітничої партії, спертої головно на російських міських робітниках, і українські партії, основою яких було селянство по селах і українські робітники та інтеліґенція по містах. Перші підкреслювали економічну несправедливість і вважали Україну невід'ємною частиною Росії; другі клали головну вагу на національну проблему, пропонуючи соціялістичну федерацію усіх народів Російської імперії на основах рівности і місцевої автономії. З усуненням царя у березні 1917 року українці зорганізували Центральну Раду, яка домагалася автономії, але вкінці, 22 січня 1918 року, проголосила незалежність України.

Члени РСДРП в Україні відбули з'їзд у Москві в липні 1918 р. і створили Комуністичну партію України як складову частину Російської комуністичної партії. Сама назва вказує

---

* Після Північної війни Петро I перейменував Московське царство на Росію.

на ставлення засновників до національного питання: матірньою була Російська комуністична партія; нова організація була названа Комуністична партія України (КПУ). Більшість делегатів і членів ЦК були неукраїнці, а партійний орган видавався російською мовою. У виниклій війні КПУ, при допомозі військ із Росії, встановила радянську владу в Україні.

У двадцятих роках деякі з більш радикальних членів українських революційних партій, що підтримували Центральну Раду, ввійшли до КПУ. Прибули теж нові члени із західніх земель і з місцевого українського населення. Разом із старою гвардією українських комуністів, таких як Петровський, Чубар, Затонський і Скрипник, українці стали поважною силою в партії. На основі ухвал з'їздів РКП, відозв уряду СРСР і науки Леніна вони, гаряче підтримані українською інтеліґенцією, почали українізацію партії та урядового апарату, а зокрема виховно-освітньої системи.

Одначе більшість членів партії в Україні становили росіяни аж до кінця 1920-тих років. Вони, і зрусифіковані неукраїнці, займали багато високих становищ у партії та в уряді. Ставлення тих елементів до українізації сягало від опозиції аж до відвертої ворожости. Вони спирали свою позицію на "теорії боротьби двох культур", згідно з якою більш розвинута російська культура міського пролетаріяту неминуче переможе відсталу українську селянську культуру.

Ця теорія була предметом суворої критики на сьомій конференції КПУ 4-10 квітня 1923 р.[1] Негайно по дванадцятому з'їзді РКП пленум ЦК КПУ 22 червня 1923 р. видав постанову про посилену українізацію державних, партійних і професійних установ.[2]

Після цього видано ще одну постанову Ради народних комісарів України 27 червня того ж року, метою якої було

> ...забезпечити українському народові виховання і навчання його рідною мовою...[3]

Вона доручала міністрові освіти

> ...розвинути широкі заходи до підготовлення нових кадрів педагогічного персоналу, що володіли б українською мовою, для забезпечення як початкової, так і вищої школи українськими викладачами. ....вжити заходів до підготовки науково-дослідними кафедрами нової професури, яка б досконало знала українську мову.[4]

Міністром освіти був О. Я. Шумський, колишній член Української революційної партії, що вступив до КПУ у 1920 р. Він займав різні становища: члена ЦК КПУ, начальника її відділу агітації та пропаганди і редактора **Червоного Шляху** місячного літературного журналу. Шумський обстоював негайну і повну українізацію всіх ділянок життя і протистався скеровуванню неукраїнців на державні і партійні становища. Він попав у конфлікт із Лазарем Каґановичем, генеральним секретарем КПУ, якого він хотів заступити В. Я. Чубарем, українцем, який вступив до большевицької партії в 1907 р. Каґанович, підтриманий Сталіном і центральним апаратом партії, почав кампанію очорнювання свого противника; Шумський був змушений зрезиґнувати в березні 1927 р. Після цього він зник з політичної сцени.[5]

На його місце призначено М. О. Скрипника, не меншого прихильника політики українізації, але людину більшого впливу і поваги та значно більшого такту. Син залізничного робітника, він зацікавився революційним рухом як студент у Харкові, вступив до РСДРП у 1897 р. і відтоді присвятив своє життя партії та революційному рухові. Його арештовано п'ятнадцять разів, засуджено в цілому на 34 роки ув'язнення, сім разів заслано і в одному випадку засуджено на смерть. У 1917 р. Скрипник був присутній на зборах ЦК, де вирішено большевицьке повстання, і там був вибраний членом комітету, який організував те повстання. Незабаром після того, на пропозицію Леніна, його скеровано в Україну як представника ЦК партії.

По революції і війні, у яких він брав активну участь, Скрипник у різних часах займав в Україні становище секретаря робітничо-селянської інспекції, головного прокурора, народнього комісара внутрішніх справ, судівництва, освіти, замісника голови Ради народних комісарів і голови Комісії державного планування.

Він був членом ЦК КПУ, ЦК РКП і Виконавчого комітету Комуністичного Інтернаціоналу, шість разів делеґатом на його з'їзди і провідником української делеґації. У внутрішній боротьбі партії він підтримував Сталіна проти опозиції. Поміж йому наданими відзначеннями були Орден Червоного Прапора і Орден Червоного Прапора Праці.

З-під його плідного пера вийшло багато творів про мистецтво, літературу, культуру, історію партії і національне

питання. У признанні його вкладу на полі культури Скрипника зроблено членом Комуністичної академії СРСР і Академій Наук УРСР та Білоруської РСР. Без сумніву, він був найбільш талановитим і визначним українцем у КПУ.

Він діяв спокійно, методично і грунтовно, щоб осягнути цілі. 3 липня 1927 року ЦК партії в Україні видав постанову про працю Харківського університету. Стаття про українізацію персоналу і студентів є характеристичним зразком процедури, яку стосовано у вищих навчальних закладах. Вона звучала так:

> Прискорити темп українізації університету. На першому курсі заняття російською мовою залишити тільки для однієї групи. Російські групи, що за планом залишаються на 2-му та 3-му курсі, повинні протягом цього року цілком опанувати мову, з 28-29 р. 2-й і 3-й курси повинні перевести свою роботу цілком на українську мову. 28-29 р. є останнім строком українізації лекторського складу Комуністичного університету.[6]

6 липня Всеукраїнський центральний виконавчий комітет і Рада народних комісарів видали постанову про забезпечення рівноправности мов та про сприяння розвиткові української культури. Вона забезпечувала навчання рідною мовою учнів у початкових, професійних і вищих освітніх закладах, як також навчання двох мов — української і російської — в усіх школах. Це значило, що всі значніші меншості — жидівська, німецька, болгарська, білоруська, молдавська і грецька — мали б навчання рідною мовою. У всіх інших школах мовою навчання була б українська. Це був удар по гегемонії російської мови. Особливе значення для освіти і виховання мали наступні статті:

> 35. На посади професорів, викладачів вищих шкільних закладів належить призначати лише осіб, що можуть провадити викладання українською мовою.
>
> 38. Зараховувати в аспіранти осіб, що не знають української мови в установленому від Народного Комісаріяту Освіти УСРР обсязі, не припускається.[7]

Процес українізації освіти поміж 7.000,000 українців у РРФСР проходив також декілька років, але ненормально повільним кроком. На тих теренах багато українських батьків домагалося шкіл із рідною мовою навчання для своїх дітей. Скрипник поставив питання дуже гостро на дванад-

цьому з'їзді РКП у 1923 р.[8] У жовтні 1927 р. народній комісар освіти А. В. Луначарський видав обіжник, у якому підкреслював, що було тільки 236 таких шкіл, і накреслив пляни, щоб посилити процес освіти рідною мовою для українських дітей у РРФСР.[9] Як наслідок цього багато українських шкіл появилось у різних частинах РРФСР, де були українці. На Кубані, на Північному Кавказі, де жило понад два мільйони українців, нащадків козаків, поселених там два століття тому, українізація міцно закорінилася. Українська мова стала мовою партії і радянських установ. У Краснодарі був Український педагогічний інститут, а в Станиці Полтавській — педагогічний технікум, який вишколював українських учителів для шкіл Кубані.

Виглядало, що політика Скрипника в Україні мала успіхи. 1 листопада він уже звітував десятому з'їздові КПУ про такий стан мови викладання у відсотках:

Школи	українські	російські
Загальноосвітні	79.1	7.1*
Профшколи	51.9	27.6
Технікуми	54.0	16.7
Інститути	28.5	45.8[10]

* Викладовою мовою решти шкіл була або мішана, або мова переважаючої національної меншости.

Це був значний поступ, і майбутність заповідалася справді гарно. Одначе, політика уряду України була предметом гострих нападів проводу комуністичної партії Західньої України на тій підставі, що українізація зволікалася і була неповна, а з другого боку — нападів російських шовіністичних елементів за радикальну і завзяту українізацію. КПУ апелювала до Комуністичного Інтернаціоналу, який відповів:

> "Виконком Комінтерну цілком схвалює національну політику ЦК КПУ..."[11]

Це схвалення найвищого комуністичного авторитету додало українізації ще більшого розмаху. У травні 1929 р. одинадцятий Всеукраїнський з'їзд рад повністю схвалив політику щодо національного питання, доручив урядові посилити цю роботу і ствердив такі відсоткові осяги в українізації освіти:

Школи	українські	російські
Загальноосвітні	81.0	7.1*
Профшколи	55.1	11.3
Технікуми	54.0	16.7
Інститути	30.0	18.9[12]

* Решта шкіл перших трьох категорій мала мову викладову національних меншин, а в інститутах були або мішані мови, або мови національних меншин.

Це був вершок українізації; в тому часі українська мова як офіційна була вже добре устабілізована, але російська меншина ніколи з цим не погодилася. Розказують багато випадків про відверту зневагу і ворожість. Дехто вважав українську мову за звичайний діялект, дехто за винахід німців. Один російський урядовець, коли до нього заговорили по-українському, відповів: "Не говоріть до мене тією нелюдською мовою (Не говорите ко мне на этом нечеловеческом языке)". Інший сказав: "Говоріть до мене зрозумілою мовою (Говорите ко мне на понятном языке)".

Урядовці, яких дратувало розпорядження, згідно з яким ті, що не вивчили української мови, могли бути звільнені, часто повторяли такий діялог між двома урядовцями:

"Чи українська мова є мовою, чи діялектом?"

"Ані одне, ані друге. Це привід для звільнення чоловіка з праці".

Автор мав цікавий, але неприємний випадок, який виявляє презирство росіян до часів українізації. В одному державному відділі в Києві я звернувся до цілком чужого урядовця, який, як опісля виявилось, був росіянином, а таких в Україні багато. Моє ввічливе питання було українською мовою. Він грубувато відповів по-російському. Я тоді дуже гостро зганив його за відповідь російською мовою на питання українською мовою в Києві, столичному місті України. Він так же гостро відповів: "Це вам не часи Скрипника (Это вам не при Скрыпнике)".

При кінці 1920-тих років чорні хмари вже збирались на українському горизонті. Сталін переміг опозицію і виявився безспірним верховодом у ЦК. Хоч, без сумніву, людина визначної здібности, великої цілеспрямованости і відданости справі, він затверд до безсердечности і брутальности через

царське переслідування, арешти і вигнання. Його відданість справі соціялізму ступнево заслонила жадоба влади і слави, що зродилися з глибокого почуття меншевартости, викликаної нуждою і вбогістю його дитинства. З часом він виступав як персоніфікація великої справи соціялізму і вважав атаку на свою особу за атаку на ідеал. Кожна нова переможна сутичка з противником робила його більше деспотичним і самовладним. Кожний новий успіх збільшував його самопевність і підсилював його нахабство. Врешті Сталін уявив себе великим безпомилковим пророком, який організував свої потуги, щоб творити новий світ.

Він завжди виявляв глибоке зацікавлення національним питанням, і його твори принесли йому признання як передовому марксистському авторитетові в цій справі. У листопаді 1917 р. він був вибраний народним комісарем національностей. Виглядало, що Сталін завжди був в авангарді боротьби за національні права, одночасно не викликаючи спротиву російських націоналістичних і шовіністичних елементів. У 1922 р. його вибрали генеральним секретарем партії, і на тому становищі він почав потиху, старанно і методично обсаджувати партійні позиції услужними лакеями і посіпаками, що були йому слухняні. Одночасно він старанно виполов і знеславив людей, яких не міг опанувати, людей з особистою ініціятивою і незалежною волею.

Перед смертю Ленін проникливо відчув і глибоко занепокоївся можливою небезпекою від людини характеру Сталіна на ключовому становищі генерального секретаря. У січні 1923 р., захворий, щоб писати, він продиктував листа, в якому сказав:

> Сталін — великий грубіян, і ця вада, цілком стерпна у середовищі і взаєминах між нами, комуністами, стає нестерпною на посаді генерального секретаря. Тому я пропоную товаришам обдумати спосіб переміщення Сталіна із цієї посади і призначити на це місце іншу людину, яка під кожним оглядом відрізняється від тов. Сталіна тільки однією перевагою, а саме: більше стерпний, більше льояльний, більше ввічливий і більше уважливий до товаришів, менше капризности і т. і.[13]

Але Ленін умирав, а Сталін уже добре закорінився і залишився генеральним секретарем.

Є добрі підстави підозрівати, що була велика розбіжність між його висловами про національне питання і його пе-

реконаннями та планами на майбутнє. Здавалося, що він дивився на розвиток національних культур і на широку місцеву національну автономію в республіках як на загрозу для централізації, яку він уважав необхідною, щоб СРСР міг утриматися у ворожому капіталістичному середовищі. Ще в 1926 р. він висловив страх, що

> ...при слабості корінних комуністичних кадрів на Україні цей рух, очолюваний часто-густо некомуністичною інтелігенцією, може набрати місцями характеру боротьби за відчуженість української культури і української громадськости від культури і громадськости загальнорадянської...[14]

У 1929 р. він почав колективізувати селянство. Першими жертвами були середньо заможні селяни, національно свідомий елемент, який творив стрижень українського народу. У 1930 р. Сталін почав обезголовлювати українське відродження арештом і явним судом над 45-тьома українськими культурними діячами, яких обвинувачено за участь у тайній протирадянській організації, Спілці Визволення України. Потім наступило більше арештів і тайних судів. Вкінці всі ці формальності відкинено: людей прямо забирали вночі та вивозили, і вони зникали безслідно.

Кампанію посилено в січні 1933 р. насланням на Україну з Москви близько 15 000 урядовців різних ступенів з метою обсадити такі становища, як голови і секретарі колгоспів, районові і обласні секретарі партії та голови обласних виконавчих комітетів. У контингенті був В. А. Балицький, новий комісар державної безпеки України, і П. П. Постишев, емісар ЦК в Москві і новий перший секретар Харківського обласного комітету та секретар ЦК КПУ.

Центральний уряд перебрав уповні владу над Україною. Скрипника звільнено з посади міністра освіти; нагінка проти "українських націоналістів" почалась у досі небувалих розмірах. 21 листопада, менше ніж десять місяців після свого прибуття, Постишев міг звітувати про прогнання більше ніж 2 000 "націоналістичних елементів" із відділу освіти, понад 300 наукових і редакційних робітників, 200 людей, що займали становища начальників відділів і секцій у восьми центральних організаціях, і близько 1 000 з кооператив і установ постачання збіжжя.[15] Нема що й казати, що після звільнення людей арештовано і розстріляно або заслано до північних

окраїн "батьківщини", де більшість із них загинула без сліду.

Це був, одначе, тільки початок. Між 1930 і 1935 роками "викрито" в цілому 15 "заговорів" проти радянського уряду, віддаючи на загин тисячі невинних українських інтелігентів. У 1937 р. терор дійшов вершин арештом усіх членів українського уряду, усіх членів "політбюра" КПУ і майже всіх інших провідних комуністів в Україні. До 1938 р. через арешти, заслання, голод і розстріли майже вся українська інтелігенція була знищена, включаючи письменників, істориків, мистців, філологів, науковців; майже всі партійні і державні урядовці, включно з більшістю старих українських большевиків; около четвертина селян, що загинули у 1932-1933 роках у наслідок голоду, спричиненого насильним відібранням усього збіжжя; безчисленна кількість службовиків, великих і малих, на різних суспільних становищах.

У 1932 р. почалася нагінка, щоб закрити всі українські школи в РРФСР. У деяких околицях це відбувалося дуже раптово, швидко й безцеремонно. На Кубані, що була заселена переважно українськими козаками у XVIII та селянами з Полтавщини й Чернігівщини у XIX століттях, населення не могло виконати надмірний контингент збіжжя. У листопаді 1932 р. велику оселю, Полтавську Станицю, окружили відділи НКВД; усіх 30 000 мешканців — чоловіків, жінок і дітей — вігнано докупи тільки з деякими власними речами і виселено на Сибір. На їх місце привезено селян із Росії. Наступного дня краснодарська обласна газета проголосила: "Українське націоналістично-петлюрівське гніздо на Кубані зліквідовано". Оселю перейменовано на Красноармейська Станиця. Українську мову скасовано у школах Кубані, а вчителів заслано. Усією акцією керували Молотов і Каганович із Краснодару.

Росіяни вже не були приневолені вживати української мови в державних і партійних установах. Але українці, які залишились на офіційних становищах, намагались продовжувати завзяту боротьбу за українізацію. Навіть ще у червні 1937 р., напередодні масових арештів усіх провідних українських державних і партійних службовиків, тринадцятий з'їзд КПУ заявив у своїх резолюціях, що

> ...в роботі ряду організацій КП(б)У за останній час позначилося ослаблення уваги до питання національної політики партії і певне недоцінювання ваги цього питання. Це виявилось, головним чином, у недостатній ще українізації партійних, ра-

дянських і особливо профспілкових і комсомольських організацій, в недостатньому висуванні більшовицьких українських кадрів на керівну партійну, радянську, господарську і професійну роботу.[16]

У березні 1938 р. настала зміна в питанні українізації. З арештами провідників партії і уряду в Україні прибула їм на зміну нова орда службовиків з Москви. Її очолював Н. С. Хрущов. Він зразу накинувся на своїх попередників з найгрубшою лайкою. Промовляючи на четвертій Київській обласній партійній конференції, він називав їх так:

...вороги народу, буржуазні націоналісти, агенти наших ворогів, агенти фашистських розвідок, ...запроданці, зрадники, польські, німецькі, японські шпигуни, жалюгідні зрадники, мерзота... Якіри, балицькі, любченки, затонські і інша наволоч хотіли зробити українських робітників і селян рабами фашизму.[17]

Після 1937 р. не було вже мови про українізацію; натомість почалося прославлювання російської мови. 16 червня 1938 р. Хрущов проголосив на чотирнадцятому з'їзді КПУ:

Товариші, тепер усі народи вивчають російську мову тому, що російські робітники в першу чергу... піднесли прапор повстання...[18]

Наступного дня з'їзд прийняв резолюцію, у якій він

...з особливою силою підкреслює необхідність ліквідувати наслідки ворожого шкідництва у викладанні російської мови в неповних середніх і середніх школах, а також у вузах. Буржуазні націоналісти, троцькісти і бухарінці йшли на мерзоти і підлості, щоб вигнати велику російську мову з наших шкіл і вузів. Зусилля троцькістів, бухарінців і буржуазних націоналістів були спрямовані на відрив українського народу від братерської дружби з великим російським народом, на відрив Радянської України від Союзу Радянських Соціалістичних Республік і відновлення капіталістичного рабства.[19]

Російська мова ступнево почала знов осягати становище офіційної мови, одначе української мови все ще широко вживали у державних і партійних установах та у школах. Вступні іспити до вищих навчальних інститутів і їх курси проводилися обидвома мовами: українською і російською. На шістнадцятому з'їзді всесоюзної партії у 1930 р. Сталін вказав на те, що не тільки не було злиття мов у СРСР, але й було політично незручно думати про це, тому що "є Україна в складі СРСР. Але є і друга Україна в складі інших держав".[20]

Іншими словами, з тактичних міркувань було нерозумно починати плянову кампанію русифікації України, коли її частини були під Польщею, Румунією і Чехо-Словаччиною.

Після нападу Гітлера на Польщу в 1939 р. і прилучення західніх земель до України Рада народніх комісарів УРСР схвалила 4 березня 1940 р. постанову: "Запровадити навчання у школах західних областей України на рідній мові".[21] (Повинно бути: "рідною мовою" — примітка редактора).

Війна принесла багато змін. Щоб збудити патріотизм, почалось прославлювання "великого російського народу" і колишніх царських генералів. Із перемогою над нацистською Німеччиною СРСР став великою потугою. Перемогу надто часто признавано Росії; про інших 14 радянських республік забуто. Російський націоналізм і радянський патріотизм ототожнено. Після демобілізації багато росіян поселилося в Україні. На повоєнних руїнах збудовано чимало нових заводів і перебудовано старих. Безліч спеціялістів для їх обслуги прийшло з Росії. Школи і вищі навчальні заклади відкрито наново. Надто часто мовою навчання в них була російська. Тепер Україна була кріпко об'єднана під твердою опікою "старшого брата". Не було більше потреби з тактичних причин зберігати українську мову.

Смерть Сталіна у 1953 р. спричинила нову боротьбу за владу між членами партійної ієрархії. З надією таким маневром дістати підтримку неросіян, Берія написав меморіял до ЦК, що національна політика була протиленінською і що республіки повинні дістати більше свободи для розвитку їхніх мов і культур. Це негайно викликало реакцію у декількох республіках, включно з Україною. Відбуто пленарне засідання ЦК КПУ, на якому звільнено із становища й усунено з бюра росіянина Л. Г. Мельнікова, першого секретаря, за

> ...викривлення ленінсько-сталінської національної політики нашої партії, що виявилася у хибній практиці висування на керівні партійні і урядові становища в західніх областях України переважно працівників з інших областей УРСР, а також у фактичному переведенню викладів у західньоукраїнських вузах на російську мову.[22]

Очевидно, тоді вважали нерозумним говорити правду і сказати, що багато з-поміж призначених на провідників партійних і державних установ у західніх областях були росіянами, що прийшли з доручення центральних органів у

Москві, і що школи та навчальні заклади по всіх частинах України були русифіковані. Але, не зважаючи на те, виглядало, що Україна була на порозі нової, ліберальнішої доби. Потім Берію нагло арештовано, засуджено і розстріляно. Критику русифікації проголошено як спробу підмінувати дружбу радянських народів.

Інший претендент на керівництво, Хрущов, ужив сміливішого підходу. Він знеславив свого колишнього вождя і почав реабілітувати жертви, між ними й тих, яких він сам так ентузіястично ганьбив у 1937 р., і обіцяв республікам, що буде працювати над піднесенням культур, які були б "національними по формі і соціялістичними по змісту".[23] Мільйони полегшено відіхнули. У 1957 р. він уже прибрав владу міцно до рук і почав впроваджувати багато змін. У національному питанню він пішов крок далі на шляху, вимощеному його вождем: Сталін знищив архітектів та інженерів українізації, а Хрущов узявся за знищення самої української мови, намагаючись заступити її у школах України російською мовою.

ПРИМІТКИ

[1] **Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій 1918-1956,** Київ, 1958, стор. 175.
[2] **Культурне будівництво,** I, стор. 229-232.
[3] Там же, стор. 239.
[4] Там же, стор. 239-241.
[5] У 1936 р. Шумського ув'язнено під закидом членства у таємній протирадянській організації. Високий партійний урядовець, якого я знав, виявив, що Шумський видержав заслання в сибірському таборі і був звільнений після смерти Сталіна. Роки заслання не зломили його ані не змінили його переконань. Після звільнення він вибрався до Москви з великою написаною працею, в якій пробував довести правильність своїх поглядів, але помер у дорозі. Його не реабілітовано, бо у своїй праці він виявив націоналістичні ідеї.
[6] **Культурне будівництво,** I, стор. 359.
[7] **Вісті,** 22 липня 1927.
[8] **XII съезд РКП (б),** стенографічний звіт, 17-22 квітня 1923, Москва, 1923, стор. 522-523.
[9] **Вісті,** 25 жовтня 1927.
[10] **Вісті,** 1 листопада 1927.
[11] Цитата з промови Скрипника на п'ятнадцятому з'їзді всесоюзної комуністичної партії. Дивись **Вісті,** 13 грудня 1927.
[12] **Культурне будівництво,** I, стор. 450-451.
[13] **Коммунист,** ч. 9, червень 1956. Ленін висловив бажання, щоб після його смерти лист був прочитаний на звичайному з'їзді партії. Його відчитано делегатам на тринадцятому з'їзді партії у травні 1924 р., але не опубліковано аж до часу виступу Хрущова про злочини Сталіна на двадцятому з'їзді в 1956 р.

[14] І. Сталін, **Статті і промови про Україну,** Київ, 1936, стор. 197.
[15] І. І. Постишев, **В боротьбі за ленінсько-сталінську національну політику партії,** Київ, 1935, стор. 64-65.
[16] **Комуністична партія України**, стор. 586-587.
[17] **Вісті,** 8 червня 1938. Я. Е. Якір був членом партії від 1917 р. Коли його арештовано в 1937 р., він був командуючим Київським військовим округом і членом Реввійськради. Якіра розстріляно разом із маршалом Тухачевським та іншими військовими старшинами. В. А. Балицький, начальник тайної поліції в Україні, був арештований в 1937 р. і засланий на Сибір, де пропав без сліду. П. Т. Любченко вступив до партії в 1920 р. Від 1934 до 1937 р. він був головою Ради народних комісарів України. Коли в 1937 р. почався новий терор, він застрілився. В. П. Затонський, член РСДРП від 1905 р. і міністер освіти, був арештований 1937 р. Його викликано з театру, де він був з дружиною, і відтоді він щез безслідно.
[18] **Вісті,** 16 червня 1938.
[19] **Культурне будівництво,** І, стор. 751.
[20] І. Сталін, як вище, стор. 208.
[21] **Культурне будівництво,** І, стор. 808.
[22] **Правда,** 13 липня 1953.
[23] **XX Съезд КПСС, 14-25 февраля 1956,** стенографічний звіт, Москва, 1956, І, стор. 91.

3. НОВИЙ ЗАКОН ХРУЩОВА ПРО ОСВІТУ

Нечувана досі русифікація освіти почалася незабаром після того, як Хрущов усунув т. зв. "антипартійну групу" Молотова, Маленкова, Кагановича та інших у червні 1957 р. і став на чолі центрального комітету. Її основою був ряд "теоретичних" пропагандивних статтей, з яких найважливіша з'явилася в органі ЦК КПРС, авторства В. Г. Гафурова, таджицького науковця, директора інституту сходознавства Академії наук СРСР і колишнього першого секретаря КП Таджицької РСР. Він критикував "націоналістичні пережитки минулого", підкреслював зростаючу важливість російської мови, яка стала "другою рідною мовою" для неросіян, і доводив, що в комуністичному суспільстві "зникнення національних різниць і злиття народів буде неминучим", а в наслідок цього "розвинеться одна мова".[1]

Давши теоретичні основи, Хрущов і партійне керівництво почали розгортати плян зведення національних культур і мов народів СРСР до спільного російського знаменника. 16 листопада 1958 р. проголошено тези ЦК КПРС і ради міністрів СРСР про зміцнення відношення між школою та життям і для дальшого розвитку системи загальної освіти в СРСР, які пропонували радикальні зміни для покращання і поширення освіти, зокрема технічної і професійної. Загальне зацікавлення зосередилося довкола 19-ої статті, в якій сказано:

> В радянській школі здійснено навчання рідною мовою. Це — одне з важливих завоювань ленінської національної політики. Разом з тим у школах союзних і автономних республік серйозно вивчається і російська мова, яка є могутнім засобам міжнаціонального спілкування, зміцнення дружби народів СРСР і прилучення їх до багатств російської і світової культури.
>
> Проте не можна не зважати на те, що по лінії вивчення мов у школах союзних і автономних республік існує велике перевантаження дітей. Справді в національних школах діти вивчають три мови — рідну, російську і одну з іноземних.

Слід вивчити питання про те, щоб надати право батькам вирішувати, в школу з якою мовою навчання віддавати своїх дітей. Якщо дитина вчитиметься в школі, де викладання провадиться мовою однієї з союзних або автономних республік, то вона за бажанням може вивчати і російську мову. І, навпаки, якщо дитина навчатиметься в російській школі, вона може за бажанням вивчати мову однієї з союзних або автономних республік. Зрозуміло, на це треба йти при наявності потрібних контингентів дітей для укомплектування класів з тією чи іншою мовою навчання.

Така постановка питання — надати батькам право вирішувати, яку мову в обов'язковому порядку вивчатиме дитина, — буде найбільш демократичною, усуне будь-яке адміністрування в цій важливій справі і дасть змогу ліквідувати надмірне перевантаження школярів вивченням мов.[2]

Ця стаття є клясичним прикладом обману і лицемірства. Спершу вона проголошує, що навчання відбувається рідною мовою учнів, і прославляє це як одне із "завоювань ленінської національної політики", а далі, після підкреслення, що російська мова є "могутнім засобом міжнаціонального спілкування, зміцнення дружби народів", пропонує дати батькам "право вирішувати", тобто зламати право навчання рідною мовою учнів.

До того, російську мову вживають у вузах, промисловості і торгівлі. Неможливо вступити на вуз або взагалі вибитись у люди без знання російської мови. Партія і уряд проголошували велику ролю і важливість російської мови і ступневий занепад інших. Окрім того, людей, які обстоювали зберігання своїх національних мов і звичаїв, тавровано як буржуазних націоналістів. Як можна не вибирати російської мови в таких умовинах? Тут є стільки можливостей, як у виборах. Радянські громадяни мають оснований на Біблії анекдот, щоб це з'ясувати. Вони розповідають, що після створення Сви Бог сказав до Адама: "Тепер вибирай собі жінку".

Звичайна процедура в СРСР така, що партія видає постанови, які потім прославлює цензурована преса і "ентузіястично" та "одноголосно" схвалюють законодавчі установи і "народ". Ієрархія передбачала, що так буде і зі шкільним законом. Однак Хрущов відкрив греблю для критики своїм розкриттям Сталіна і розвіяв ореол безпомилковости провідників партії. До того, політичне підсоння трохи злагідніло, і люди відважувалися вільніше говорити.

Вислідом цього був зростаючий нахил ставити під сумнів, критикувати і противитися урядовій політиці. Коли

запропоновано дискусію над новим законом, трапилось щось несподіване і досі небувале: справжня повінь критики бухнула з республік. Неросіяни відкинули радянську великодушність щодо "демократичної" процедури у виборі мови навчання у школах. Вони дуже добре розуміли, у чому справа, і обстоювали "статус кво" у цьому питанні. Перший прилюдно скритикував 19-ту статтю В. Т. Лаціс, народний письменник Латвійської РСР, лавреат державної премії СРСР, член Верховної Ради СРСР і ЦК КП Латвії, голова ради міністрів Латвійської РСР. Лаціс жив у Сибірі від 1917 до 1921 р., коли повернувся до своєї батьківщини і працював як рибалка, моряк, портовий вантажник і лісоруб. Він вступив до комуністичної партії у 1928 р. і брав участь у комуністичному русі. Під час війни він був одним із партизанських провідників у Латвії. За свої заслуги був нагороджений трьома орденами Леніна й іншими орденами та медалями. Після неповних двох тижнів від проголошення тез він сказав:

> Дуже доцільно у російських школах Радянської Латвії провадити навчання латвійської мови. Для корисної роботи в республіці людині потрібне знання національної мови. Відмова від обов'язкового навчання російської і латвійської мов у школах навряд чи буде сприяти зміцненню дружби народів.[3]

За прецедентом, створеним Лаціcом, три дні пізніше пішов В. П. Мжаванадзе, колишній підполковник Червоної армії і довголітній партійний діяч, перший секретар комуністичної партії Грузії від 1953 р., член ЦК КПРС і кандидат у члени його президії. Як і Лаціс, він заступав навчання двох мов: російської і грузинської.[4]

На сесії Верховної Ради СРСР у грудні представники Білорусії, України, Молдавії, Латвії, Литви, Естонії, Грузії, Вірменії, Азербайджану і Киргизії противилися засаді "вибору" і обороняли статус кво: обов'язкове навчання російської і місцевої мов у всіх школах.[5] І. В. Абашідзе, представник Грузії, критикував тих, що жили в республіках, але не навчились місцевої мови, і гаряче додав,

> ...що надавання батькам права вирішати, в яку школу з якою мовою викладання посилати своїх дітей, не відповідає загальним потребам радянської школи.[6]

Було ясно з багатьох промов, що до 19-ої статті була загальна опозиція в республіках. Поміж тими, що критику-

вали, був А. Я. Пельше, член-кореспондент Академії наук Латвійської РСР і другий секретар КП Латвії, який жив, здобув освіту і займав багато важливих партійних і академічних становищ у СРСР, заки вернувся до Латвії після того, як вона стала частиною СРСР у 1940 р. У промові він сказав, що тези були широко обговорені в його країні, і підкреслив, що "трудящі республіки, особливо на батьківських зборах, одноголосно висловлюються за конечність зберегти навчання в наших школах двох мов: латвійською і російської".[7]

Узбецькі делегати не протестували проти 19-ої статті на сесії Верховної Ради СРСР. Однак на двадцятьпершому з'їзді партії наступного року один з найвизначніших синів Узбекістану забрав слово. Це був Н. А. Мухітдінов, який у різних часах був головою Ради міністрів Узбецької РСР, першим секретарем ЦК КП Узбекістану, депутатом Верховної Ради СРСР, членом ЦК КПРС, його секретарем і членом його президії; членом урядових і партійних делегацій до Китаю і Єгипту; провідником радянських делегацій до Індонезії, В'єтнаму і Китаю, представником радянського уряду на державних святкуваннях у Ліберії і носієм багатьох медалів та двох орденів Леніна. Так як противники русифікації, з якими я мав нагоду познайомитися, коли жив у СРСР, він покликався на авторитет провідника російської революції. Промовляючи від імени всіх неросіян, він сказав:

> Великий Ленін попереджав, що "ніщо так не затримує розвитку і зміцнення пролетарської класової солідарности, як національна несправедливість, і ні до чого так не чутливі "ображені" націонали, як до почуття рівности і до порушення цієї рівности, хоча б навіть через неуважність, хоча б навіть у формі жарту". **Твори,** т. 36, стор. 556-557. Бувши неперевершеним зразком чутливости і дбайливости, Ленін суворо засуджував найменші прояви нігілістичного, зневажливого, панського ставлення до національних особливостей і почувань.
>
> Кожний нарід гордий за свою історію, культуру, за той вклад, що його вніс у розвиток світової цивілізації. Ми повинні цілковито підтримувати таке шляхетне почуття і не забувати в той же час про те, що національна культура постійно збагачується усіма цінностями, створеними людством.
>
> Наша країна багатонаціональна, отже, і багатомовна. Кожна нація законно намагається розвивати свою національну мову. Але в усіх народів нашої Батьківщини величезну пошану і любов має російська мова, яка є могутнім засобом спілкування народів між собою. Відомо, який великий тепер потяг до вивчення російської мови в усьому світі — багата російська мова стала одною з найбільш поширених і загально-

вживаних мов, за посередництом яких спілкується людство. Тому при всенародньому обмірковуванню питання про реорганізацію системи народньої освіти справедливо підкреслювано конечність вивчання в національних школах республік як місцевої, так і російської мов. Цьому шляхетному прямуванню совєтських людей до досконалого опанування місцевої і російської мов треба приділяти якнайбільшу увагу.[8]

Я навмисне подав біографічні дані про деяких критиків 19-ої статті і навів довші цитати з їх промов, щоб показати, що навіть поміж найвизначнішими неросіянами, які здобули найвищі становища у радянській ієрархії, опозиція проти русифікації дуже міцна.

Росіяни вважають такі виступи за чистісінький буржуазний націоналізм. Під час мого побуту в Україні я провів деякий час при різних нагодах з деякими російськими урядовцями, яких я пізнав досить добре. Вони - - бувало — критикували розтратність режиму, безлад і бюрократизм, виявляли своє невдоволення з причин недостач, розповідали безліч анекдотів, якими висміювали урядовців, політику й освячені догми; але в національному питанні вони всі як один стояли за панування Росії і російської мови. Одного разу я порушив справу шкільного закону. Хоч мене дратував їх голодний шовінізм, я завжди здушував свої почування та мовчав; вони вважали, що я з ними згідний. Я пригадую прекрасно їхню характеристику критиків 19-ої статті як типів, що роздували національні упередження.

Багато людей в Україні говорило мені, що закон про освіту там широко дискутували. Це потвердив І. А. Каїров, колишній міністер освіти РРФСР і президент її Академії педагогічних наук, у промові до Верховної ради СРСР. Згідно з його словами, в Україні "...було проведено більше ніж 90 тисяч зібрань і нарад активу з участю близько 10 мільйонів осіб і виступало більше ніж пів мільйона людей".[9]

Хоч Каїров цього не згадує, але була теж широка критика 19-ої статті, про яку були згадки у пресі. Першу резолюцію із засудом її схвалила на зборах Спілка Письменників України в Києві у грудні 1958 р.[10] Потім появився заклик у **Правді** з 22 грудня, щоб затримати статус кво в навчанні мов, підписаний двома найвизначнішими постами України — Максимом Рильським і Миколою Бажаном.[11] Того ж місяця секретар Київського обласного комітету партії, П. Т. Тронько, написав статтю у теоретичному органі ЦК КПУ, в якій

обстоював навчання обох мов — російської й української — у всіх школах республіки.[12] Одночасно представники України порушили це питання на сесії Верховної ради в Москві.

Перший забрав слово М. С. Гречуха, член президії ЦК КПУ і заступник голови Ради міністрів УРСР, який щодо України сказав:

> Ми уважаємо, що теперішній порядок навчання в усіх національних школах російської мови... належить усяко підтримувати та розвивати.
>
> Але водночас, нам здається, треба зберегти обов'язкове навчання національної мови в національних школах.[13]

С. В. Червоненко, секретар ЦК КПУ в ділянці ідеології і пропаганди та колишній педагог, був більше чіткий і категоричний. Він сказав:

> Велику увагу в Україні притягало обговорення питань, пов'язаних з вивченням мов у школах. Багаторічний досвід постановки справи народньої освіти в республіках виявляє, що обов'язкове навчання російської і національної мов цілком себе оправдує. Коли мова про перевантаження учнів, то слід би обміркувати питання про зменшення навантаження учнів за рахунок поліпшення планів та програм. А проте треба зберегти обов'язкове навчання російської і національної мов.[14]

У січні Ірина Вільде, письменниця зі Львова, заявилася у київському часописі за навчання двох мов.[15]

Міжтим Верховна рада СРСР 24 грудня узаконнила запропоновані тези, але без оспорюваної статті.[16]

Кожній республіці залишено право вирішити цю справу. 17 квітня 1959 р., без уваги на широку опозицію, Верховна рада Української РСР "одноголосно" прийняла новий шкільний закон.[17] Оспорювана стаття (9-та в українському законі) була прийнята в такому вигляді:

> Навчання в школах Української РСР здійснюється рідною мовою учнів. В школу з якою мовою навчання віддавати своїх дітей, вирішують батьки. Вивчання однієї з мов народів СРСР, якою не провадиться викладання у даній школі, здійснюється за бажанням батьків і учнів при наявності відповідних контингентів.[18]

Стаття аж кишить від двозначностей і суперечностей. Перше речення цілком ясне: учні навчаються рідною мовою, чи вони українці, чи росіяни. Наступне речення суперечить першому. Тепер батьки вирішують, у школу з якою мовою

навчання віддати своїх дітей, які вже не ідуть автоматично до шкіл, де навчання відбувається їхньою рідною мовою. Це не стосується до росіян; вони посилають дітей до російських шкіл. Також багатомовне є останнє речення. Воно означає, що учні в республіці не зобов'язані вивчати другу мову народів СРСР. Це не стосується російської мови, яка стала обов'язковою від 2 кляси в 1938 р.[19] і яку вивчають "у всіх національних школах без винятку",[20] а стосується тільки до всіх інших мов СРСР, включаючи українську. Учень в Україні у школі з російською мовою навчання не потребує навчатися української мови як предмету. За радянською магією стаття починається з навчання рідною мовою і кінчається усуненням цієї ж мови як шкільного предмету.

Це спритний двоступневий плян, щоб обернути навиворіт освіту в Україні й інших республіках. Перший ступінь — це заміна мови викладання з рідної на російську з рідною мовою як предметом; другий ступінь — це усунення рідної мови навіть як предмету. А щоб хтось не думав, що застосування нового закону розвинеться само собою, то український учительський журнал вияснює: "Здійснення цього принципу можливості вибору мови навчання, на нашу думку, аж ніяк не можна полишати на самоплив".[21]

Що здійснення цього принципу не полишають на самоплив, маємо найкращі докази з автономних республік РРФСР, де 15-та стаття нового закону, який Верховна рада ухвалила 16 квітня, дає батькам право вирішувати, до якої школи з якою мовою викладання посилати своїх дітей.[22]

Академія педагогічних наук і міністерство освіти РСФСР почали кампанію в 15 автономних республіках РСФСР, що їх населенню ще у 1918 р. декрет Народного комісаріяту освіти дав право освіти рідною мовою.[23] Вибрано школи, в яких почато експериментальне навчання автохтонів російською мовою. Періодично організовано конференції в справі методи навчання російської мови. Незабаром ці гідні спроби почали давати плоди, як ось видно з наступного звіту:

> В теперішню пору в деяких школах Російської Федерації на бажання батьків діти переходять на російську мову навчання. При тому батьки висловлюють бажання, щоб така зміна починалась вже з першої кляси.[24]

Між тими, які чинили найбільший спротив такій зміні, були мешканці Автономної Татарської РСР, розташованої

вздовж середньої Волги, із столицею у Казані. Боротьба нерівна. Нас інформують, що в 1962-63 р. тільки шість відсотків татарських учнів, які жили в п'ятнадцятьох містах республіки, училися своєю рідною мовою.[25] У російських садочках 35 до 40 відсотків учнів становили татарські діти.[26]

У 1968 р. міністер освіти Татарії звітував, що за останні чотири роки в багатьох татарських школах деякі предмети викладаються російською мовою; за останні п'ять років число мішаних шкіл з російською і татарською мовами викладання зросло до 180; число т. зв. російських шкіл, де майже всі діти татари, а викладання ведеться російською мовою, поступово росте; дальший розвиток "народної освіти полягає в переході національних шкіл з рідної мови на російську мову навчання".[27]

На заході сусідує з татарами Чувашська АРСР. Ця нація — це понад три чверти мільйона нащадків азійців, які поселились там більш ніж тисячу років тому і зберегли свою мову та культуру впродовж століть. Їхня рідна мова була засобом шкільного навчання до 7 кляси (дивись додаток XI). Від 1963 р. все навчання, почавши з п'ятої кляси, велося російською мовою.[28]

На схід від татар живуть три чверти мільйона башкирів. Із 1963 р. російська була мовою навчання від п'ятої кляси.[29] Раніше рідна мова вживалася в усіх початкових і середніх клясах. У деяких школах російську мову вживають уже із першої кляси.[30] Це практикується у школах Уфи, столиці Башкирії, за твердженням деяких громадян у СРСР, які були особисто ознайомлені з обставинами.

В Оренбурзькій області, на півдні Уралу, де живе багато татар, мордви і башкирів, у 1969 р., "виповняючи бажання батьків... ряд шкіл переходить на російську мову викладання".[31]

Одна з національних груп, яка живе у горах північного Кавказу, це осетини, яких є близько пів мільйона. І про них не забуто. Учителька одної осетинської школи розповіла, що у третій клясі, де наука ведеться російською мовою, був тільки один учень — росіянин; решта були діти автохтонів.[32] Інший учитель порушив проблеми, пов'язані з "переходом осетинських шкіл на російську мову викладання, почавши з першої кляси.[33] У 1962-63 шкільному році всі вчителі осетинських шкіл одержали дозвіл перейти на російську як мову

викладання у першій клясі. Російська мова теж уживається в місцевих садочках.[34]

Також у Кавказьких горах, у сусідстві Грузії, лежить Кабардино-Балкарська АРСР з населенням, яке дорівнює осетинському. Звіт міністра освіти цієї автономної республіки вказує, що

> У 1960-61 шкільному році переведено 115 кабардинських і балкарських початкових кляс на російську мову викладання, що дає 50 відсотків всього числа дітей цього віку. В тих клясах усі предмети, крім рідної мови, викладалися російською мовою, а рідна мова залишається як предмет...
>
> У 1964-65 шкільному році майже в усіх перших і других клясах неросійських шкіл викладання проходило російською мовою, а в 1965-66 вже всі неросійські кляси перейдуть на російську мову викладання.[35]

Далі на сході, поміж ріками Волгою і Доном, над Каспійським морем живуть калмики. У їхніх школах навчання відбувалося рідною мовою до кінця четвертої кляси. У 1963 р. російська мова замінила калмицьку у 4-ій клясі.[36] У 1968 р. діти-калмики вже вчилися у школах, де мова викладання була російська з 1-ої кляси.[37]

На південь від калмиків, на північному Кавказі, над Каспійським морем розташована Дагестанська АРСР із населенням понад один мільйон. Там також проходить той сам процес русифікації. Російська стала мовою викладання від 3-ої кляси, а рідної мови навчають як предмету.[38]

У Чечено-Інгуській АРСР, яка розташована на захід від Дагестану, процес уже довершений. Згідно з офіційним звідомленням автохтонні батьки "вибрали для своїх дітей школи з російською мовою навчання".[39]

На підгір'ї Уралу, у східньо-центральній частині европейської РРФСР лежить Удмуртська АРСР з населенням одного і одної третини мільйона. Міністер освіти Удмуртії, Н. Б. Горбущін, звітував, що державні школи Удмуртської АРСР переходять на викладання російською мовою від 4-ої кляси.[40] Раніше до кінця 7-ої кляси вживали рідної мови.

Уздовж східнього кордону Фінляндії аж до Білого моря простягається Карельська АРСР з населенням понад пів мільйона, у тому близько половина карельців, що говорять фінською мовою. Від 1958 р. все викладання в автохтонних школах відбувається російською мовою,[41] без уваги на те, що

карельські учні, які вступають у школу, у більшості випадків недостатньо знають російську мову.[42]

І так ступнево кількість мов викладання зменшується, спершу у старших клясах неросійських шкіл, а потім і в початкових. У РРФСР викладання велося у 1 до 4 клясах 46-ма мовами, в 5 до 7 — 34-ма, а в 8 до 10 — 22-ма.[43]

Не маємо новіших даних про те, як далеко зайшла русифікація шкіл неросіян у РРФСР, але звідомлення з 1963 р. виказує, що процес посувається вперед "згідно з бажанням батьків" і що в 1962-63 шкільному році з усіх учнів неросійських шкіл 27 відсотків у початкових клясах (1-4), 53 відсотки у клясах 5-8 і 66 відсотків у клясах 9-11 навчалися російською мовою.[44]

Така доля неросіян у РРФСР, конституція якої у 1925 р. заявила, що національні меншини "мають право одержувати освіту їхньою рідною мовою" (стаття 13).[45]

Хоч повільніше, але такий сам процес відбувається у союзних республіках, тільки там зміну проводять крадькома, більш обережно та уважно з огляду на сильну опозицію. Принагідно трапляється випадкова згадка або довідка, яка розкриває нам, що́ діється за кулісами. Зібрані разом, вони дають неабиякий образ процесу русифікації шкіл у союзних республіках.

У 1960 р. із загального числа близько 6 000 шкіл в Узбекістані у 317 школах, до яких ходили неросіяни, викладання провадилось російською мовою.[46] Перший секретар ЦК КП Киргизії чванився в 1964 р., що в його країні було 317 шкіл, відвідуваних переважно киргизькими дітьми, де викладання було російською мовою, і 280 шкіл із паралельними клясами з обома мовами.[47]

Як тепер часи змінилися для мусулманського населення в СРСР від 20 листопада 1917 р., коли Рада народніх комісарів проголосила заклик "До всіх мусулманських республік Росії і Сходу", в якому заявила, що "Ваші вірування і ваші традиції і ваші національно-культурні установи проголошується від тепер вільними і непорушними".[48]

Процес проходить немилосердно в усіх республіках. У Вірменії навчання російської мови перед 1924 р. починалося в 4-ій клясі. Пізніше впроваджено його в 3-ій клясі, у 1938 р. у 2-ій, а в 1957-58 шкільному році у першій клясі.[49]

А проте, росіяни не задовольняються запровадженням навчання їхньої мови в 1-ій клясі. Вони мусять сягнути нижче й опанувати дитину, поки вона засвоїть повністю матірню мову. Ми маємо досить живий опис, як це робиться, в наступному звіті:

> У Вірменії, де є високий відсоток корінного населення і малочисельне російськомовне середовище, навчання російської мови займає особливе місце. Вже в передшкіллю вірменських дітей зацікавлюють російською мовою і вчать її в садочках...
>
> В обідню пору звертаються до них і вони відповідають тільки російською мовою, по-російському вони говорять на прогулянках, чується російська мова і тоді, коли вони розважаються. Це дуже важливе для тих дітей, що підуть з дитячого садка в російську школу, а особливо для тих, що будуть вчитись у вірменській школі.[50]

Одначе, русифікаційний тиск стосується на всіх ступенях. На одній конференції промовець описав, як у вірменських школах експериментували, викладаючи географію російською мовою.[51] Інша конференція в Ашхабаді в серпні 1963 р. вирішила почати як експеримент викладання вибраних предметів російською мовою у деяких школах Туркменської РСР.[52]

Це може бути тільки тоненьке вістря грубого клина. Далі можуть наступити "експерименти" з навчанням інших предметів по-російському, а врешті перейти у постійну практику.

Згідно з проєктом програми російської мови для 1-3 кляс азербайджанських шкіл на 1967 р., викладання російської мови перенесеться з 2-ої кляси до 1-ої.[53] Русифікація у тій республіці вже немало поширена. В місті Кіровобаді, у 25-ох російських школах, 80% учнів — неросіяни.[54]

Другою республікою, яку шалено намагаються русифікувати, є Молдавія, населення якої говорить мовою дуже зближеною до румунської. У 1859 р. Молдавія злучилася з Волохією, і так постала незалежна румунська сучасна держава. Цю історичну подію і цю спорідненість не тільки ігнорують, але пробують затерти, підсуваючи молдаванам іншу спорідненість. Ми читаємо таке:

> "Визвольна буря великої жовтневої соціалістичної революції прийшла до національних окраїн із Росії — з Петрограду і Москви. Визволившись сам, російський брат приніс молодшому молдавському братові своєю російською мовою перші вістки про мир, землю, рівність, щастя і нове життя".[55]

Від 1958 р. мову цього "старшого брата" накинено молдавським дітям уже від 1-ої кляси. Іншим засобом русикації освіти є об'єднання двох окремих шкіл — російської і молдавської — в одну з паралельним молдавськими і російськими клясами.[57]

Як далеко русифікація посунулася, видно із наступної таблиці, яка показує число шкіл у тій республіці у 1964 р.

Молдавських	1,119
Російських	519
Мішаних	149[58]

Відношення молдавських і російських шкіл є майже 2 до 1, але відношення молдавського і російського населення у 1959 р. було більше ніж 6 до 1.[59] Це ясна вказівка, як далеко поступила русифікація.

Також є згадка про 149 мішаних шкіл. Звіт два роки опісля (1966) стверджує, що було вже "більше, ніж 150 таких шкіл".[60] Власне скільки більш, ніж 150, нам невідомо, але ясно, що русифікація не зупинилася в Молдавії.

Нема згадки про які-небудь українські школи в Молдавії, хоч згідно з переписом населення 1959 р. там було 420 820 українців.[61] Що більше, перед 1940 р., коли Молдавія ще не була союзною, тільки автономною республікою в межах Української РСР, там були українські школи та учительські технікуми.

Мішані школи — це одна із більш витончених і підступних метод русифікації. Їх широко вживають у багатьох республіках із місцевими варіянтами і пристосованням. Ось підсумок цього процесу у Латвії на 1963 рік:

> Плідною формою інтернаціонального виховання шкільної молоді в Латвії є школи, де за ініціятивою батьків діти вчаться у паралельних клясах — з російською і латвійською мовами викладання. Таких шкіл є вже понад двісті.[62]

На двадцятьтретьому з'їзді КПРС делегат заявив, що в 1966 р. у тих мішаних школах у Латвії вчилася майже третя частина всіх учнів.[63]

Що означає "інтернаціональне виховання", ясно виявлене в наступному звіті:

> Г. А. Жданова, завідуюча татарським відділом Інституту національних шкіл Академії педагогічних наук РРФСР, описала інтернаціональне виховання учнів на лекціях російської мови в національній школі...

Кращі вчителі Татарії намагаються, щоб лекції і позакласні заняття, що ведуться для вивчення російської мови і літератури, відповідали основним освітнім виховним цілям.

У школах Татарії багато робиться в тому напрямі. Окремі кімнати призначуються для російської мови і літератури. Вивішується вислови великих людей про значення російської мови, їх портрети...

Для інтернаціонального виховання проводиться розмови і письмові вправи на такі теми: "Чому я люблю російську мову"... "Російська мова — багата, прозора, прекрасна, величава", "Мова, яку любив Ілліч" (Ленін — І. К.).[64]

Зовсім ясно, "основною метою інтернаціонального виховання" є русифікація. Щоб бути заквалiфікованим як кращий учитель, треба віддатися тим цілям. Читач може уявити собі долю місцевого вчителя, який спробував би протиставитися цій "основній меті".

Повна найновіша статистика про те, як далеко зайшла русифікація у СРСР, нам не приступна. У 1955-56 шкільному році відсоток учнів початкових і середніх загальних шкіл, які навчались у російських школах СРСР, становив 65 (таблиця 1), але російське населення СРСР згідно із загальним переписом 1959 р. мало тільки 54.7 відсотків. Отже відсоток учнів у російських школах був на 10.3 більший, ніж відсоток російського населення. **У кожній республіці відсоток учнів, що навчались російською мовою, був більший, ніж відсоток її російського населення.** Він був найвищий у Казахстані, Молдавії, Киргизії і Білорусії.

Ми можемо також обрахувати відсоток учнів у російських школах СРСР за 1958-65 роки з даних про число учителів російської мови і літератури у (а) російських школах і (б) неросійських школах.

Число учителів у клясах 5 до 7

	російських	%	неросійських	%
1958-59	98,000	67.6	47,000	32.4
1959-60	105,000	69.5	46,000	30.5
1960-61	114,000	69.5	50,000	30.5
	у клясах 5 до 8			
1961-62	121,000	69.9	52,000	30.1
1962-63	135,000	71.4	54,000	28.6
1963-64	139,000	71.6	55,000	28.4
1964-65	142,000	71.7	56,000	28.3
1965-66	142,000	71.7	56,000	28.3[65]

ТАБЛИЦЯ І

Відсоток учнів у початкових і середніх школах, які навчалися російською та іншими мовами народів СРСР у 1955-56 р.

	(1) % що навчаються рос. мовою	(2) % навчаються інш. мовами	(3) % росіян у республіці	Різниця між 1 і 2
СРСР	**65**	**35**	**54.7**	**10.3**
Російська РФСР	**94**	**6**	**83.3**	**10.7**
Українська РСР	**26**	**74**	**16.9**	**9.1**
Білоруська РСР	**22**	**78**	**8.2**	**13.8**
Узбецька РСР	**20**	**80**	**13.5**	**6.5**
Казахська РСР	**66**	**34**	**42.7**	**23.3**
Грузинська РСР	**20**	**80**	**10.1**	**9.9**
Азербайджанська РСР	**23**	**77**	**13.6**	**9.4**
Литовська РСР	**11**	**89**	**8.5**	**2.5**
Молдавська РСР	**33**	**67**	**10.2**	**22.8**
Латвійська РСР	**33**	**67**	**26.6**	**6.4**
Киргизька РСР	**49**	**51**	**30.2**	**18.8**
Таджицька РСР	**16**	**84**	**13.3**	**2.7**
Вірменська РСР	**9**	**91**	**3.2**	**5.8**
Туркменська РСР	**21**	**79**	**17.3**	**3.7**
Естонська РСР	**22**	**78**	**20.1**	**1.9**

Джерело: Центральное статистическое управление при Совете Министров СССР; **Культурное строительство СССР,** Статистичний збірник, Москва, 1956, стор. 186-187. Відсоток росіян у кожній республіці: **Итоги всесоюзной переписи...** зведений том, стор. 184, 202-208.

Відсоток учителів, що навчають російської мови і літератури у клясах 5 до 7 (і 5 до 8 від 1961-62 р.) російських шкіл, зріс від 67 відсотків у 1958-59 р. до 71 відсотка у 1965-66 р. з відповідною знижкою у неросійських школах від 32.4 до 28.3 відсотків.

Якщо прийняти, що кляси були пересічно такого самого розміру у російських і неросійських школах, то у 1965-66 шкільному році 71.7 відсотків учнів у СРСР учащали до російських шкіл, тоді як російське населення становило тільки 54.65 відсотків цілого населення (додаток I). Відповідно, 28.3 відсотки відвідувало неросійські школи, коли відсоток неросійського населення був 45.35. Це значило б, що 37.6 відсотків усіх неросійських учнів ходили до російських шкіл у 1965 р.

Згідно з цими офіційними даними не було зросту русифікації від 5 до 8 кляси від 1964-65 до 1965-66 років. Інша статистика ніби суперечить тому. Число і відсоток примірників підручників, виданих у СРСР для всіх кляс початкових і середніх шкіл російською і всіма іншими мовами народів СРСР в роках 1964-65 і 1965-66, є такі:

Рік	Число усіх примірників	рос. мовою	%	іншими мовами	%
1964-65	283,305,000	204,500,000	72.2	78,805,000	27.8
1965-66	286,899,000	208,502,000	72.7	78,397,000	27.3[66]

За роки 1964-65 відсоток підручників, виданих російською мовою, зближається до відсотка учителів російської мови у клясах 5-8 у російських школах; подібно відсоток підручників, виданих усіма іншими мовами народів СРСР, приблизно дорівнює відсоткові учителів російської мови в тих же клясах неросійських шкіл. Одначе статистика за 1965-66 р. виказує зріст підручників російською мовою і зниження іншими мовами народів СРСР на 0.5 відсотків. Ясно, дані про школи включають тільки кляси 5-8, тоді як дані про підручники включають видані для всієї початкової і середньої загальної освіти. Але якби навіть у клясах 5 до 8 не було жадного зросту, дані про підручники доводять, що був зріст русифікації неросійських кляс десь на межі 1964-65 і 1965-66 років.

Як далеко поступила русифікація від 1940 р., видно, коли порівняти відсоткове відношення числа підручників, ви-

ших для загальноосвітніх шкіл російською і всіма іншими мовами СРСР в 1940-41 і 1965-66 роках.

	% примірників рос. мовою	% примірників всіма іншими мовами СРСР
1940-41	58.2	41.8
1965-66	72.7	27.3[67]

Відсоток книжок, виданих іншими мовами в 1940 р., відповідає приблизно відсоткові неросіян у СРСР; у 1965 р. їх відсоток разюче обнизився. А що більше, у СРСР у 1965 р. видано книжки 64-ома мовами народів СРСР,[68] тоді як у 1938 р., коли навчання було рідною мовою, шкільні тексти видано для 70 національностей у самій РРФСР.[69] Мабуть, деякі вже втратили право навчання рідною мовою.

Докази посилення русифікації підтверджує також статистика про число учителів російської мови і літератури в російських і неросійських школах РРФСР для кляс 5 до 8 за три чергові роки:

	Учителі рос. мови у рос. школах	%	Учителі рос. мови у нерос. школах	%
1963	106,900	93.12	7,900	6.88
1964	108,500	93.29	7,800	6.71
1965	108,100	93.59	7,400	6.41[70]

У 1959 р. 83.3 відсотки населення РРФСР становили росіяни, а 16.7 відсотків — неросіяни.[71] Але в 1965 р. уже тільки 6.41 відсотків усіх учителів російської мови і літератури було у неросійських школах. Від 1963 р. їх число постійно зменшувалось. Це дає ще одну причину підозрівати дані про кількість учителів російської мови в неросійських школах СРСР у 1965 р., які не виказують змін від 1964 р. Неправдоподібно, щоб русифікація національних шкіл в інших союзних республіках СРСР припинилася, хоч вона не послабла в РРФСР.

Цей процес постійно і безпощадно посилюється. Новий хрущовський закон про освіту з 1958 р. перемінив його із капання у повінь, що поволі, але немилосердно заливає національні школи і змиває мови та культури націй СРСР.

Усупереч цьому орган ЦК КПРС спромігся заявити перед цілом світом, що:

> У СРСР нема ні упривілейованих, ні менше упривілейованих націй. Усі нації рівні і користуються однаковими правами.[72]

ПРИМІТКИ

[1] **Коммунист,** ч. 11, 1958, стор. 16-18, 23.
[2] **Радянська Україна,** 16 листопада 1958.
[3] **Правда,** 29 листопада 1958.
[4] Там же, 2 грудня 1958.
[5] **Заседание Верховного Совета СССР.** Стенографічний звіт. Скликання 5, сесія II, 22-25 грудня 1958, стор. 291-440.
[6] Там же, стор. 346-47.
[7] Там же, стор. 409.
[8] **Известия,** 31 січня 1959.
[9] **Правда,** 24 грудня 1958.
[10] Про це автор довідався від присутніх.
[11] **Правда,** 22 грудня 1958.
[12] **Комуніст України,** ч. 12, грудень 1958, стор. 23.
[13] **Заседание,** стор. 297.
[14] Там же, стор. 356.
[15] **Правда Украины,** 3 січня 1959.
[16] Н. К. Гончаров, Ф. Ф. Королев, **Новая система народного образования в СССР,** Москва, 1960, стор. 55-70.
[17] **Радянська Україна,** 18 квітня 1959.
[18] **Культурне будівництво,** II, 1961, стор. 517.
[19] Там же, I, 1959, стор. 740-44.
[20] **Русский язык в национальной школе,** ч. 6, 1963, стор. 5.
[21] **Українська мова в школі,** ч. 4, 1951, стор. 5.
[22] Гончаров, Королев, як вище, стор. 79.
[23] Ф. Ф. Советкин, **Национальные школы РСФСР за 40 лет,** Москва, 1958, стор. 7.
[24] **Русский язык,** ч. 2, 1963, стор. 29.
[25] Там же, ч. 6, 1963, стор. 7.
[26] Там же, ч. 3, 1963, стор. 80.
[27] Там же, ч. 3, 1963, стор. 26-28.
[28] Там же, ч. 5, 1966, стор. 76.
[29] В. М. Чистяков (ред.), **Учителю начальных кляссов национальной школы,** Москва, 1964, стор. 6.
[30] Там же.
[31] **Русский язык,** ч. 5, 1969, стор. 46.
[32] Там же, ч. 3, 1965, стор. 52.
[33] Там же, ч. 1, 1965, стор. 20.
[34] Чистяков, як вище, стор. 22.
[35] **Русский язык,** ч. 4, 1965, стор. 45, 47.
[36] Там же, ч. 4, 1963, стор. 79.
[37] Там же, ч. 4, 1968, стор. 50.
[38] Там же, ч. 5, 1963, стор. 78.
[39] Там же, ч. 1, 1966, стор. 40-41.
[40] Там же, ч. 5, 1963, стор. 85.
[41] **Вопросы истории,** ч. 5, травень, 1964, стор. 50.
[42] **Русский язык,** ч. 4, 1964, стор. 24.
[43] **Учительская газета,** 4 квітня 1951.

[41] **Русский язык,** ч. 6, 1963, стор. 5.
[42] I. P. Tsamerian and S. L. Ronin, **Equality of Rights Between Races and Nationalities in the USSR,** UNESCO, Paris, 1962, p. 28.
[43] **Вопросы философии,** ч. 6, червень 1963, стор. 11.
[44] **Коммунист,** ч. 2, 1964, стор. 19.
[45] Tsamerian and Ronin, як вище, стор. 26.
[46] **Русский язык,** ч. 2, 1966, стор. 37.
[47] Там же, стор. 48.
[48] Там же, ч. 2, 1963, стор. 72.
[49] Там же, ч. 6, 1963, стор. 6.
[50] **Русский язык в нерусской школе,** ч. 1, 1968, стор. 3.
[51] Там же, ч. 5, 1968, стор. 46.
[52] **Русский язык,** ч. 6, 1966, стор. 25.
[53] Там же, стор. 29.
[54] Там же.
[55] Там же, ч. 6, 1966, стор. 35.
[56] Число молдаван було 1,886,566, а росіян — 292,930. Центральное Статистическое Управление при Совете Министров СССР, **Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года.** Зведений том, СРСР, Москва, 1962, стор. 207.
[57] **Русский язык,** ч. 6, 1966, стор. 29.
[58] **Итоги всесоюзной переписи,** стор. 207.
[59] **Правда,** 18 квітня 1963.
[60] Там же, 1 квітня 1966.
[61] **Русский язык,** ч. 1, 1966, стор. 81.
[62] Центральное Статистическое Управление при Совете Министров СССР, **Народное хозяйство СССР в 1958 году,** Статистичний щорічник, Москва, 1959, стор. 819.
Народное хозяйство, 1959, стор. 819.
Народное хозяйство, 1960, стор. 758.
Народное хозяйство, 1961, стор. 682.
Народное хозяйство, 1962, стор. 556.
Народное хозяйство, 1963, стор. 560.
Народное хозяйство, 1964, стор. 672.
Народное хозяйство, 1965, стор. 683.
[63] Государственный комитет Совета Министров СССР по печати, **Печать СССР в 1964 году,** Статистичні матеріяли, Москва, 1965, стор. 64, **Печать СССР в 1965 году,** стор. 50.
[64] Министерство Культуры СССР — Главиздат, Всесоюзная Книжная Палата, **Печать СССР за сорок лет 1917-1957,** Статистичні матеріяли, Москва, 1957, стор. 80.
[65] **Печать СССР в 1964 году,** стор. 11.
[66] Советкин, як вище, стор. 11.
[67] Центральное Статистическое Управление РСФСР, **Культурное Строительство,** Статистичний збірник, Москва, 1958, стор. 304; Центральное Статистическое Управление при Совете Министров РСФСР, **Народное хозяйство РСФСР в 1963 году;**
Статистичний щорічник, Москва, 1965, стор. 481;
Народное хозяйство РСФСР в 1964 году, стор. 481;
Народное хозяйство РСФСР в 1965 году, стор. 465.
[68] **Итоги всесоюзной переписи,** стор. 202.
[69] **Коммунист,** ч. 6, 1960, стор. 37.

4. ПОЧАТКОВА І СЕРЕДНЯ ЗАГАЛЬНА ОСВІТА

Система освіти в Україні є складною структурою із широким розподілом відповідальности та складним перехрещенням контролю. Є два міністерства освіти — одне для початкової і середньої загальної, друге – для вищої і середньої спеціяльної. До того ж численні установи є під керуванням інших міністерств, комітетів та управлінь, республіканських чи всесоюзних.

В Україні, як теж і в інших республіках, процес русифікації посилився разом із впровадженням нового шкільного закону. У більших містах батьки вже мали можливість вибору, бо вже були там російські й українські школи. З новим законом поширилась сітка початкових і середніх російських шкіл по менших містах, де досі були тільки українські школи. Зріст числа російських шкіл після реформи підтверджує ніхто інший, як С. Червоненко, секретар ЦК КПУ, який пише:

> З кожним роком збільшується потяг до вивчення російської мови... У зв'язку з цим розширюється мережа шкіл з російською мовою навчання.[1]

Майже одночасно і тими ж словами появилась інша стаття, що підтвердила повище.[2]

Розміри того поширення російських шкіл виказує теж радянська ститистика. Хоч не завжди вона бажає це виявити, і часто буває тяжко робити порівняння за різні роки, зокрема тому, що деякі дані включають тільки денні школи, а деякі — школи для дорослих, вечірні і заочні. Щоб викликати дальше замішання, не інформується докладно, про які школи йде мова. Часом статистичні дані бувають навіть суперечні, одначе без уваги на все можна робити деякі порівняння, які виказують явну спрямованість.

У 1960 р. І. К. Білодід, міністер освіти, який завжди був дуже стриманий щодо публікування статистики, подав такі неповні дані про число і мову всіх загальноосвітніх шкіл:

Українських — понад 30,000 шкіл
Російських — майже 6,000 шкіл[3]

Повніші дані про ці школи подано за роки 1961-62:

Мова навчання	число шкіл	%
Українська	33,309	82.11
Російська	6,292	15.51
Молдавська	218	0.54
Угорська	140	0.35
Польська	3	0.01
Мішана	602	1.48
Разом	40,564	100.00[4]

Порівняння тут неможливе, бо перші цифри неповні. Однак у другому звіті впадають в очі мішані школи. Їх аж 602. Інше джерело виказує 125 таких шкіл у 1956-57 рр.[5] Дуже вимовним є швидкий їх зріст між 1956 і 1961 роками, якраз тому, що вони є одним із засобів русифікації.

З інформацій про загальноосвітні денні школи в різних роках можна зробити цікаві і повчальні порівняння. На 1-го січня 1951 р. таких шкіл з різними мовами викладання і учнів у них було:

Мова навчання	число шкіл	%	учнів у них	%
Українська	27,901	89.84	5,550,894	81.35
Російська	2,836	9.14	1,207,400	17.69
Молдавська	163	0.52	34,300	0.50
Угорська	101	0.33	18,000	0.26
Румунська	13	0.04	3,2000	0.05
Польська	6	0.02	2,400	0.04
Російська і українська	34	0.11	(7,506)	0.11
Російська і молдавська	1			
Разом	31,055	100.00	6,823,700	100.00[6]

Цікаве між іншим те, що 27,901 українських шкіл мали 5,550,894 учнів, або пересічно 198 на одну українську школу. У пересічній російській школі було 426 учнів, тобто більше ніж двічі стільки, що в пересічній українській.

Статистику про число і мову загальноосвітніх шкіл у 1953-54 шкільному році подає Грищенко:

Мова навчання	число шкіл	%	учнів у них	%
Українська	25,192	85.24	4,460,781	74.91
Російська	4,027	13.63	1,414,551	23.76
Молдавська	173	0.59	32,590	0.55
Угорська	98	0.33	16,437	0.27
Польська	6	0.02	2,203	0.04
Російська і українська	52	0.18	26,793	0.45
Російська і молдавська	3	0.01	1,117	0.02
Разом	29,551	100.00	5,954,470	100.00[7]

З даних бачимо, що відсоток українських шкіл і учнів у них зменшився, а російських збільшився і що число мішаних шкіл зросло від 1951 р. Грищенко також включає дані про кількість шкіл різного типу:

Мова навчання	початкові кляси 1-4	семилітки кляси 1-7	середні кляси 1-10
Українська	11,185	10,316	3,691
Російська	1,429	1,305	1,293
Молдавська	62	91	20
Угорська	35	59	4
Польська	2	—	4
Російська і українська	1	24	27
Російська і молдавська	—	1	2
Разом	12,714	11,796	5,041[8]

Було відмічено, що російські школи більші; а ось і причина: 32.11% їх — це повні середні школи, а всіх українських шкіл є тільки 14.65%.

Повний звіт за 1955-56 шкільний рік про кількість і мову загальноосвітніх денних шкіл і про учнів у них подав Черкашин:

Мова навчання	число шкіл	%	учнів у них	%
Українська	25,034	85.32	3,845,754	72.79
Російська	4,051	13.81	1,392,270	26.35
Молдавська	159	0.54	27,102	0.51
Угорська	93	0.32	16,622	0.31
Польська	4	0.01	1,875	0.04
Разом	29,341	100.00	5,283,623	100.00[9]

Черкашин не включив мішаних шкіл, і через те виходить менша загальна сума, ніж у Грищенка. Характерним, однак, є факт, що число російських шкіл зросло, а україн-

ських змаліло. Три роки пізніше Білодід подав дані про загальноосвітні денні школи без мішаних, не згадуючи про кількість учнів:

Мова навчання	число шкіл	%
Українська	25,464	84.66
Російська	4,355	14.48
Молдавська	155	0.51
Угорська	100	0.34
Польська	3	0.01
Разом	30,077	100.00[10]

Новий твір про освіту, редагований Аллою Бондар, подає за 1961-62 р. такі дані про число шкіл і учнів у них:

Мова навчання	число шкіл	%	учнів у них	%
Українська	25,747	82.79	4,170,900	64.49
Російська	4,705	15.13	2,000,100	40.93
Молдавська	144	0.46	31,700	0.49
Угорська	96	0.31	20,100	0.31
Польська	3	0.01	600	0.01
З двома мовами навчання	403	1.30	244,200	3.77
Разом	31,098	100.00	6,467,600	100.00[11]

Алла Бондар, в той час міністер освіти, також подала неповну статистику тих шкіл за 1963-64 р.:

Мова навчання	число шкіл	%
Українська	24,485	81.80
Російська	понад 4,500	понад 15.00[12]
Разом	29,918	

Тут маємо дбайливе уникання статистики про кількість учнів у цих школах. Тому, що школи з російською мовою навчання набагато більші від українських, які як правило є по селах, то тих 15% російських шкіл відвідує більший відсоток учнів. Така статистика виявила б розміри русифікації, а цього влада хоче уникнути за всяку ціну.

У своїм звіті Алла Бондар не враховує більш ніж 900 шкіл. Очевидно, деякі з них молдавські, угорські та польські. Білодід подає 258 таких шкіл у своєму звіті за 1958 р. Коли це число відіймемо від числа 900, залишаються 642 неврахо-вані школи. Це мусять бути мішані школи, де переважає ро-

сійська мова. Їх зріст теж указує на русифікацію української освіти.

Порівняння даних із шістьох джерел показує відношення українських і російських шкіл у різних роках:

	Рік	% українських	% російських
Зубань	1951-52	89.84	9.14
Грищенко	1953-54	85.24	13.63
Черкашин	1955-56	85.32	13.81
Білодід	1957-58	84.66	14.48
Бондар	1961-62	82.79	15.13
Бондар	1963-64	81.80	понад 15.00

Тут бачимо послідовний відсотковий ріст російських шкіл і зменшення українських. Відсоткове порівняння учнів у російських і українських школах за роки, про які маємо дані, виказує таке відношення:

Рік	% учнів в укр. школах	% учнів в рос. школах
1951	81.35	17.69
1953-54	74.91	23.76
1955-56	72.79	26.35
1961-62	64.49	30.93

За десять років, від 1951 до 1961, відсоток учнів в українських школах зменшився на 16.86, а в російських школах збільшився на 13.24, тобто майже подвоївся.

Нещодавно Алла Бондар опублікувала нову статистику про школи в Україні, мабуть, за 1966-67 р. Однак ця статистика неповна, і тому неможливо порівняти її з попередніми даними. Бондар подала, що в 23,900 або у 82% усіх загальноосвітніх початкових школах викладовою мовою була українська.[13] Це приблизно такий самий відсоток, який вона подала для украніських початкових і середніх шкіл у 1964 р. Більшість початкових шкіл є по селах, де українці переважають. Середні школи (кляси 1-10) є в більшості по містах, де російська мова переважає. Тому, щоб у 1964 р. дати пересічний відсоток 81.8 для всіх шкіл, мусів бути набагато вищий відсоток українських початкових шкіл. Останні дані Алли Бондар указують, що від 1963 р. русифікація заливала теж українські початкові школи. Але у своєму звіті вона захоплено радіє, що "трудящі України одержали право і можливість розвивати національну за формою і соціалістичну за змістом культу-

ру і всі матеріяльні можливості навчати своїх дітей рідною мовою".[14]

У 1968 р. вийшла книжка Івана Дзюби,[15] в якій автор викрив і з'ясував русифікаційну політику в Україні. Він написав, що школи

> ...лише частково українські та й то тільки формально, при чому український відсоток останнім часом зменшувався... на користь російського.[16]

Якийсь Стенчук, правдоподібно з наказу, взявся відповідати Дзюбі на це обвинувачення і наведеною статистикою якраз підтвердив русифікацію. Він написав:

> Дані говорять про інше. Якщо в 1968-1969 навчальному році в Українській РСР нараховувалось 5,505 шкіл з російською мовою викладання, то українських — 23,036 шкіл.[17]

Коли порівняти ці дані з поданими Аллою Бондар на 1963-64 р., то бачимо, що за п'ять років українських шкіл 1,449 менше, а російських коло 1,000 більше. Неможливо порівняти їх відсотково, бо не подано ні числа шкіл з іншими мовами викладання, ні числа всіх шкіл. Одначе можна збагнути зріст російських шкіл, коли взяти на увагу, що в 1963-64 р. була одна російська школа на п'ять українських, а у 1968-69 р. одна російська школа на чотирі українські. Ось як, у словах Стенчука, "розквітає і збагачується чарівна українська мова".[18]

Не маємо досить даних для періодичного порівняння кількости учнів в українських і російських школах після війни, однак деякі дані з передвоєнного часу дають можливість порівняти ці два періоди. Згідно з Черкашиним 72.8% учнів відвідувало українські школи в 1955-56 р. У 1927 р. 75.8% учителів в Україні викладало українською мовою.[19] Відсотки українських шкіл у різних роках були такі: 1924 — 66%, 1925 — 77%, 1926 — 79.1%, 1927 — 81%, 1930 — 85%, 1951 — 89.84%, 1964 — 81.8%.[20] Очевидно, русифікація зробила значний поступ, а головно від 1951 р.

Додаткові докази про розвиток русифікації освіти в Україні знаходимо в даних про відсоток учителів російської мови, які викладають у російських та українських школах:

Чисельність учителів у 5 - 8 клясах

Рік	рос. мови в рос. школах	%	рос. мови в укр. школах	%
1963-64	9,300	31.42	20,300	68.58
1964-65	9,700	32.77	19,900	67.23
1965-66	9,900	37.78	19,400	66.22[21]

Чисельність учителів у 9 - 11 клясах

1963-64	2,300	35.38	4,200	64.62
1964-65	2,800	37.33	4,700	62.67
1965-66	3,200	39.51	4,900	60.49[22]

Отже, за три роки і в нижчих і у вищих клясах відсоток учителів, які викладали російську мову в російських школах, послідовно збільшився, а в українських зменшився. Це означає, що число російських шкіл зросло.

Є теж загальноосвітні вечірні школи із фаховим вишколом для робітничої і сільської молоді, які звичайно починаються з 5 кляси.

У 1962 р. число учнів у тих школах було:

Робітнича молодь	469,000
Сільська молодь	226,900
Разом	695,900[23]

На той самий рік шкіл працюючої молоді (включно з заочними) і учнів у них за мовою навчання було:

Мова навчання	число шкіл	%	учнів у них	%
Українська	7,562	79.89	375,700	44.95
Російська	1,587	16.77	356,800	42.69
Молдавська	74	0.78	4,000	0.48
Угорська	44	0.46	2,100	0.25
З двома мовами навчання	199	2.10	97,200	11.63
Разом	9,466	100.00	835,800	100.00[24]

З даних бачимо, що хоч українські школи становили 79.89%, то учнів у них було тільки 44.95% або менше половини всіх в Україні. Зате російські школи становили тільки 16.77%, а учнів у них було аж 42.69%, або майже стільки, скільки в українських. Очевидно, російські школи були більші. Те саме стосується до шкіл з двома мовами викладання. Вони, як і російські, були у більших містах, і російська мова напевно в них переважала.

Каталог шкільних видань з 1960 р. подає тільки 8 назов підручників для таких шкіл. З них чотири мають два ідентичні тексти — один для українських шкіл, другий для російських. Таблиця нижче показує, що останні видання більші:

Автор	кляса	назва підручника	укр. видання	рос. видання	% рос. видання
Горяна	5	Німецька мова	4,600	5,300	53.5
Звінська	5	Англійська мова	2,600	4,500	63.4[25]

Для 1964 р. подано такі видання:

Трубий і Янчук	7-8	English	3,900	11,000	73.8
Горяна і Мартіашвілі	7-8	Deutsch	6,000	11,000	64.7[26]

Тираж чужомовних підручників російською мовою значно вищий, ніж українською, зростаючи від 1960 до 1964 р. А проте, число цих підручників, виданих в Україні, рішуче недостатнє. Решта книг мусить прийти із РРФСР. Звичайно, вони будуть російські, і тоді мовою викладання буде теж російська.

Дальші докази русифікації дає оголошення про набір учнів. Всі ці оголошення, які доводилось авторові бачити в Києві, були російською мовою (дивись ілюстрації 1 і 2). Якби учні таких шкіл теж були враховані у статистику, тоді відсоток тих, що вчаться російською мовою, був би вищий.

Є ще в Україні передшкілля-садочки, у яких в 1964 р. було 693,800 дітей.[27] По великих містах вони в більшості зрусифіковані. Під час мого перебування в Україні був явний протест проти переміни на російські двох садків із тих кількох, що залишились у Києві українськими.

Цей процес тепер проходить у менших містах. Один кореспондент київського часопису вказував на півукраїнський і півросійський жаргон, яким говорять у садку діти в малому місті, і обвинувачував за це учительку.[28] Він не міг відверто і безпосередньо критикувати ні русифікації, ні вчительок, що часто є дружинами російських службовців, посланих в Україну.

Мова всіх пластинок з дитячими іграми та піснями і дитячих фільмів, вживаних у цих школах, теж російська.

ІЛЮСТРАЦІЯ 1. Оголошення про вписи на 1964-65 р. до Київської школи ч. 35 для робітничої молоді. Мова російська, значить: школа теж російська. Фото автора.

ІЛЮСТРАЦІЯ 2. Оголошення про вписи на 1964-65 р. до Київської школи ч. 3 для робітничої молоді. Мова теж російська. Фото автора.

Коли група туристів з України відвідувала Канаду і США 1964 р., було багато домагань прислати українські дитячі фільми для українських дітей у цих країнах. Члени цієї групи виразно запевнювали, що такі фільми в Україні є і будуть вислані зацікавленим. Однак, без уваги на багато пригадок і листів, досі нічого не прийшло. Коли я жив у Києві, деякі люди просили мене купити їм українські дитячі пластинки. Даремні були мої розшуки; навіть у міністерстві освіти я не міг дістати ні одної пластинки, бо їх взагалі не було. Якби передшкілля були враховані, то відсоток тих, хто вживає в школі в навчанні російської мови, був би ще вищий.

Розмах русифікації у великих містах видно із статистики, складеної урядовцями міністерства освіти УРСР і досі там неопублікованої. Вона подає кількість учнів у школах з українською і російською мовами навчання в 1958-59 р. у деяких більших містах:

Місто	число учнів укр. шкіл	%	число учнів рос. шкіл	%
Київ	22,527	26.9	61,247	73.1
Харків	2,913	4.1	68,838	95.1
Одеса	4,687	8.1	52,978	91.9
Дніпропетровськ	11,056	17.4	52,306	82.6
Донецьк	894	1.2	76,286	98.8
Вінниця	4,530	33.1	9,195	67.0
Станиславів	2,693	39.4	4,143	60.6
Суми	3,800	41.7	5,307	58.3
Житомир	5,134	38.9	8,069	61.1
Хмельницький	2,867	43.1	3,786	56.9
Луганськ	1,500	6.5	21,663	93.5
Запоріжжя	8,868	26.6	24,522	73.4[29]

Ця статистика виявляє жахливий стан: у кожному місті величезну перевагу учнів у російських школах, хоч більшість населення українська. Навіть на заході України, в такому місті, як Станиславів (тепер Івано-Франківськ), менш ніж 40% українських учнів відвідувало рідномовні школи. Так було в 1958 р. Від того часу русифікація зробила великий поступ. Про багато особливих випадків авторові оповідали учителі, партійні службовці та інші люди. Міста Луганськ і Донецьк вже від 1964 р. не мають ні одної української школи. У Чернівцях з усіх 40 шкіл в 1965 р. лише чотири були українські. У Коломиї були дві повні середні школи, обидві російські. У всіх малих місцевостях, де до війни були тільки українські школи, тепер рясніють російські і часто переважають.

Із довідників про Харків і Одесу за 1957 р. довідуємося про різні типи шкіл у цих містах та про мову навчання в загальноосвітніх денних школах — з винятком вісьмох шкіл Харкова. Це спеціяльні установи, як школи музики, танку, вечірні школи та інтернати. Догадуємось, що інформації стосуються шкільного року 1956-57. Ось дані:

Місто	число шкіл	російських	%	українських	%
Харків	111	73	65.8	38	34.2[30]
Одеса	79	61	72.2	18	22.8[31]

Коли порівняємо відсоткове відношення українських шкіл у Харкові та Одесі з відсотковим відношенням учнів українців у 1958-59 р., то побачимо, що відсоткове відношення українських шкіл вище, ніж відсоток їх учнів. Це, мабуть, частково тому, що статистичні дані про число учнів враховують тих, що відвідують спеціяльні школи, мови викладання яких не подано в довідниках і які в загальному російські, частково тому, що російські школи більші, а теж, без сумніву, через поступ русифікації за ті два роки.

Маємо теж деякі цікаві дані про Львів. Весною 1965 р. перший заступник голови Львівського обласного виконавчого комітету, Т. Д. Телішевський, подав мені особисто такі статистичні дані про загальноосвітні школи у Львові:

Мова шкіл	число шкіл
Українських	62
Російських	24
Польських	2
Разом	88

Півроку пізніше Н. Маланчук, секретар Львівського обласного комітету КПУ і уповноважений у справах агітації та пропаганди, опублікував про Львів такі дані:

Мова шкіл	число шкіл
Українських	56
Російських	29
Польських	2
Разом	87[32]

Цифри Телішевського стосувались 1964-65 р., Маланчука — 1965-66 р. Впадає в очі поважний прогрес "інтернаціоналізації "освіти у Львові. В одному тільки році число

українських шкіл обнизилось із 62 на 56, а число російських піднеслось із 24 на 29. Місцеві громадяни описували авторові українські школи. Більшість із них — це мішані школи з перевагою російської мови.

Шкільні урядовці Києва не подали ніяких даних про число українських і російських шкіл міста. Мені просто сказали, що українських більше. Коли Білодід був міністром освіти, його прилюдно запитали на зборах письменників, скільки українських шкіл у Києві. Він відповів: Не знаю.

Єдиним приступним урядовим джерелом про мову у школах Києва є атлас, який графічно показує, що у шкільному році 1958-59 половина семирічок і приблизно дві третині десятирічок були російські.[33] Треба, однак, пам'ятати, що це було перед новим шкільним законом, після якого посилено русифікацію.

Ми можемо провірити кількість учнів, які навчаються по-російському і по-українському, порівнюючи тиражі підручників, виданих обидвома мовами спеціяльно для України. Ось порівняння двох таких книжок, виданих в 1964 р. українським видавництвом Радянська Школа:

Автор	кляса	назва	укр. видання	рос. видання	% рос. мовою
Дядиченко, Лось і Спицький	7-8	Історія Української РСР	300,000	200,000	40
Діброва	8	Географія Української РСР	250,000	200,000	44[34]

Порівняння двох чергових видань **Економічної географії СРСР** Лялікова для 11 кляси середніх шкіл України є додатковим підтвердженням посиленої русифікації:

Рік	укр. видання	рос. вилання	% рос. мовою
1963	220,000	180,000	45.0
1964	100,000	130,000	56.5[35]

Інший підручник, російське видання якого теж відсотково зросло за рік, це підручник **Електромонтажні роботи** Андрієвського, призначений для 8 кляси.

Рік	укр. видання	рос. видання	% рос. мовою
1963	200,000	180,000	47.4
1964	150,000	170,000	53.1[36]

Серед інших підручників, виданих в Україні в 1963 р. з більшим тиражем російським ніж українським, були такі:

Автор	кляса	назва	укр. видання	рос. видання	% рос. мовою
Ткаченко	5-6	Обробка дерева і металу	150,000	170,000	53.1
Чалий	9-10	Креслення	170,000	200,000	54.1
Буряк	9-11	Токарна справа	15,000	17,000	53.1[37]

Немає даних про видання підручників в Україні для деяких предметів, як мистецтво і фізкультура. Їх доставляють із РРФСР і, само собою, вони написані російською мовою.

У роках 1946-1950 усіх підручників з РРФСР привезено 60 мільйонів.[38] Це дає в середньому 12 мільйонів на кожний рік. Що підручники надходять із РРФСР, підтверджує Катерина Антонівна Колосова, депутат Верховної Ради УРСР, колишня голова Українського товариства культурних зв'язків з закордонними країнами і голова групи діячів культури, політиків та інших осіб, що відвідували США і Канаду в листопаді і грудні 1964 р. На попередньому становищі завідуючого Відділом освіти ЦК КПУ і як така відповідальна за працю міністерства освіти, Колосова звітувала, що у 1958-59 шкільному році 105 назов і 30 мільйонів примірників підручників видано в Україні і понад 13 мільйонів привезено з РРФСР.[39] Тематичний плян на 1958 р. видавництва шкільних підручників Радянська Школа підтверджує її статистику щодо кількости книжок для загальноосвітніх шкіл, виключаючи школи вечірні, для дорослих і для робітничої та сільської молоді.[40] За винятком підручників російської мови ніяких інших не видано в Україні російською мовою. Спроваджені російські книжки становили 30% підручників для загальноосвітніх денних шкіл в Україні.

Алла Бондар подала, що в 1963-64 шкільному році 144 назов підручників видано в Україні тиражем 41 мільйона примірників, а 17 мільйонів спроваджено з РРФСР.[41] Тематичний плян видавництва Радянська Школа виявляє, що ці книжки видано в Україні тільки для загальноосвітніх денних шкіл (не включено польських, молдавських та угорських шкіл).[42] Це означає, що в 1963-64 р. доставлено з РРФСР 29.3% книжок для денних шкіл у противагу 30% у 1958-59 р. Виглядало б,

що відсоток українських підручників збільшився. Однак треба взяти на увагу одну маленьку деталь: у 1960 р. вперше після війни почато видавати в Україні шкільні підручники російською мовою. У 1963-64 р. вони начисляли близько три мільйони примірників, не включаючи підручників російської мови.[43] Таким чином число російських підручників для загальноосвітніх шкіл в Україні в 1963-64 р. дорівняло третині.

На 1966-67 р. для загальноосвітніх шкіл видано в Україні 34.1 мільйон книжок, а 15.5 привезено з РРФСР.[44] Число привезених зросло відсотково в порівнянні з 1963 р. від 29.3 до 31.3% усіх підручників для загальноосвітніх шкіл України. Не пощастило авторові довідатись, скільки з тих виданих в Україні підручників (34.1 мільйон) були російською мовою, однак з посиленням русифікації неймовірно, щоб їх число зменшилось від 1963 р.

Навіть підручники українською мовою звичайно є перекладом з російських видань, окрім тих, що написані для українських шкіл. Але й ті, хоч українською мовою, однак переповнені хвальбою Росії, російської культури і "великого російського народу". Мова їх — це часто нудний, монотонний суржик із рясними домішками російських слів, у стилі, що разюче суперечить усім граматичним правилам і не має нічого спільного ні з українською літературною, ні народною мовою. Українські шкільні хрестоматії включають дуже багато перекладів з російської мови. Хрестоматія Н. О. Говядовської для першої кляси, видана в 1964 р., має дві українські народні казки, одну народну пісню, 15 вибраних зразків українських класиків і 52 переклади.[45]

Іншим яскравим прикладом впливу росіян на підручники в Україні є хрестоматія хорових творів, видана в Києві в 1965 р. для вчителів музики, студентів педагогічних інститутів і диригентів самодіяльних хорів від 1 до 8 кляси. Тираж видання був 4,500 для країни з понад 30 тисячами загальноосвітніх шкіл із тисячами самодіяльних хорів. Але й це убоге, недостатнє видання яскраво позначене впливом окупанта. З усіх 90 музичних творів:

7 є оригінальні російські (без перекладу),
2 білоруські в російських перекладі,
1 білоруський в оригіналі,
31 російський з українським перекладом,

19 українських нраодних пісень, з яких одна має російський переклад,
30 сучасних українських та інших пісень, усі з українськими і російськими текстами.[46]

Очевидно, цієї шкільної антології з убозтвом українських пісень не видано на те, щоб її широко вживати в Україні, бо на це вказує її мізерний тираж. Учителі примушені користуватись співаниками, виданими в Росії, і вчити українські діти російських пісень. Як дуже це поширене, я зрозумів, коли у Києві восени 1964 р. слухав у радіо фестиваль шкільних хорів київської области. Усі пісні без винятку були російські.

12 і 13 червня 1966 р. відбувся одинадцятий з черги фестиваль української пісні і танку у Чехо-Словаччині, в місті Свиднику. Брало в ньому участь 30 самодіяльних груп. Були теж два гостинні ансамблі з України. Програма цих останніх включала тільки одну українську пісню і один український танок.[47]

Навіть українським школам далеко до українства. Я мав нагоду відвідати три школи в Києві та одну в Чернівцях; знайомі описали мені багато інших. Хто ввійде до такої школи, зокрема в більшому чи меншому місті, напевно побачить, що на стінах висять портрети російських письменників і провідників комуністичної партії та уряду СРСР; гасла, написи і стінні газети будуть по-російському; сторож буде найправдоподібніше росіянин; музику, мистецтво, трудове навчання, фізкультуру в загальному викладають російською мовою; бібліотека буде повна російських книжок; більшість дитячих і молодечих журналів теж російською мовою. Вищі кляси мають технічний і промисловий вишкіл у заводах, куди учні йдуть раз на тиждень на цілий день. Індустрія повністю русифікована, і весь вишкіл відбувається по-російському.

Є багато інших доказів русифікації. У київській школі ч. 6 на лекції французької мови я попросив підручника. Учень подав мені французьку граматику для російських шкіл. В інтернаті ч. 7, також у Києві, підручник німецької мови був "перекладом з першого російського видання", а на стіні коридора був такий напис російською мовою:

По всьому всесвіті поширюється похід думок, слів і діл Іліча (Леніна — І. К.)
(По всей вселенной ширится шествие мыслей, слов и дел Ильича.)

У школі ч. 82, теж українській, мене привітала росіянка, директор школи, російською мовою. Довідавшись, хто я такий, швиденько перейшла на українську мову. Канадська студентка в Києві оповідала мені про відвідини українського інтернату, де навчання велось російською мовою, а деякі вчителі навіть не знали української мови.

Перевага російської мови у шкільництві постійно зростає. Міністерство освіти проголосило наступний навчальний плян для 1956-57 шкільного року:[48]

Число годин на тиждень для кожної кляси
у повних середніх школах з українською мовою навчання:

	кляси									
	1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10**
Українська мова	13	10	10	6	7-6*	6-5	5	4-3	3	3
Російська мова		3	4	4	5-6	5-6	6	5-4	4	4

* 7 годин у тижні в першому півріччі, а 6 у другому.

У повних середніх школах з російською мовою навчання:

Російська мова	13	10	10	6	7-6	6-5	6	5-4	4	4
Українська мова		3	4	4	5-6	5-6	5	4-3	3	3

Обидві мови у клясах 1-6 мають таку саму кількість годин на тиждень. Одначе у клясах 7-10 російській мові дано одну годину на тиждень більше і в російських, і в українських школах.

Плян навчання на 1964-65 р. показує такі зміни:[49]

Число годин на тиждень для кожної кляси
у восьмирічках і повних середніх школах з укр. мовою навчання:

	кляси							
	1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**
Українська мова	12	8	7-8	6	4-3	4-3	2	2
Російська мова		4	5-4	5	3-4	3	2	2

У восьмирічках і повних середніх школах з рос. мовою навчання:

Російська мова	12	9	9	8	4	4	2	2
Українська мова		3	3	3	3	3-2	2	2

Тепер зробімо деякі порівняння:

	кляси							
	1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**
Рос. мова в рос. школах	12	9	9	8	4	4	2	2
Укр. мова укр. школах	12	8	7-8	6	4-3	4-3	2	2

У п'ятьох клясах, 2, 3, 4, 5 і 6, українській мові в українських школах призначено менше годин, ніж російській мові в російських школах у тих самих клясах.

Продовжуймо порівнювати:

	кляси							
	1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**
Рос. мова в укр. школах	0	4	5-4	5	3-4	3	2	2
Укр. мова в рос. школах	0	3	3	3	3	3-2	2	2

Тут маємо ту ж саму дискримінацію української мови у тих самих клясах.

Тижневий поділ годин для літератури у вищих клясах ось такий:

	кляси		
	9	**10**	**11**
Українська	**3**	3	3
Російська	4	3	3

Перевагу має російська література; у 9 клясі їй призначено одну годину на тиждень більше, ніж українській, тобто на рік 140 годин, а українській 105.

Порівняння кількости годин, призначених українській мові і літературі та російській мові і літературі в шкільному пляні на 1959 і в пропонованому пляні на 1970 рік, виказує зростаючу дискримінацію української мови. В 1959 р. їй присвячено 60, в 1970 р. тільки 59 годин, а російській 35.5 і 39. Отже число годин для української мови зменшилося, а для російської збільшилося.

На жаль, автор не має даних про число годин, присвячених українській мові в російських школах, але навряд чи воно збільшилося від 1959 р.

Було чимало протестів проти цієї дискримінації української мови. Деякі з них навіть пробились на друковані сторінки. На з'їзді учителів у Києві в 1959 р. були гострі протести у секції учителів української та російської мов щодо кількости годин, присвячених для рідної мови, з рекомендацією збільшити години для української літератури у клясах 9-11. На зборах директорів шкіл робітничої і селянської молоді і їх заступників М. О. Михайленко запропонував "збільшення часу на одну годину для навчання рідної мови".[50]

1965 р. одна київська газета звітувала про нараду, що відбулась в Українському науково-дослідному інституті педагогіки цього міста, про проблеми зв'язані з навчанням літератури в середніх школах. Учасники висловлювали тривогу з причини постійної знижки числа годин для навчання української літератури і вказували на потребу їх збільшити.

С. Крижанівський, український поет і критик, що був членом української туристичної групи, яка відвідувала Канаду і США в листопаді і грудні 1964 р., зауважив, що "й ці позиції ще треба втримати", натякаючи на небезпеку дальшого обниження числа годин для навчання української літератури в середніх школах.[51] Він не назвав джерела небезпеки (про такі справи в Україні не говориться), але кожен знає, що "головні основи в ділянці освіти устійнюють вищі органи влади Радянського Союзу".[52]

Однак, без уваги на протести, недавно пороблено нові заходи в користь російської мови. У листопаді 1966 р. ЦК і рада міністрів СРСР видали декрет для поліпшення праці загальноосвітніх середніх шкіл. Число годин навчання для 1-4 кляси устійнено на 24 на тиждень, а для 5-10 на 30. Одначе у неросійських школах воно має бути збільшене на дві чи три години для вивчення рідної мови, яке може відбуватися тільки як додаток до повного пляну навчання, устійненого для російських шкіл. Це означає додаткові іспити для дітей у неросійських школах.

Російській мові дано також окремі привілеї в клясах 5-10 у неросійських сільських школах, де кляси з більш ніж 25 учнями мають бути поділені на дві частини для навчання російської мови.[53] А "вчителі російської мови в неросійських сільських початкових школах, які не мають повного навантаження, все таки одержують повну плату".[54]

Є також багато спеціяльних навчальних закладів, де діти є предметом необмеженої русифікації. Поміж ними є табори піонерів, де вибранці перебувають вільні дні і вакації. Автор відвідав кілька з них в Україні. В одному, на острові Хортиці, на Дніпрі, напроти індустріяльного міста Запоріжжя, російська мова переважала всюди. Навіть провід табору і працівники не знали української мови. Те саме було у славному таборі піонерів Артек, що простягається 7 миль уздовж Чорного моря, на схід від Ялти. Навіть текст кольорового

фотоальбому, що зображує таборове життя, був російський з англійським, німецьким і французьким перекладами.[55]

По містах є палаци піонерів, у яких діти після науки і в суботу займаються тим, що їх цікавить. У львівській установі, хоч русифікація не була завершена, але російський тиск був сильний. Поміж провідниками було багато українців, але директором палацу була росіянка, Т. Мартьянова. У київському палаці все було зрусифіковане. Весною 1965 р. відкрито цілком нове приміщення. Хоч чужинців, звичайно, на такі урочистості запрошують, мене не запросили. Коли один знайомий, що був на цьому відкритті, описав подію, причина стала ясною: уся церемонія відбулась по-російському. Як могли вони запросити чужинця, якого вони знали як запеклого ворога русифікації?

Розглядаючи русифікацію, мусимо також згадати військові школи ім. Суворова і морські школи ім. Нахімова, де молодь дістає загальну освіту одночасно з військовим вишколом.[56] А що вони є під всесоюзним управлінням, то викладова мова російська.

Стільки про першу стадію — русифікацію українських шкіл. Тепер погляньмо, як проходить друга стадія — повне виключення української мови із шкіл України. Один крок у тому напрямі — це усунення українських книжок із шкільних бібліотек. Кореспондент київської газети звітував, що у новій школі ч. 178 було 1,400 учнів і 3,323 книжки в бібліотеці, а з них — 14 українських, якраз на 100 учнів одна. У школі восьмирічці ч. 118 із 700 учнями було 400 українських книжок, але для молодших учнів не було ні одної.[57] Місяць пізніше група дослідників звітувала, що в українській школі ч. 92 ім. І. Франка, яку оцінюють як одну з найкращих у ленінському районі Києва, знайдено дуже мало творів Франка, а ще менше інших українських письменників. У школі ч. 47 одинокий твір Сосюри був у російському перекладі.[58]

Одною з причин, що немає українських книжок у шкільних бібліотеках, є те, що їх неможливо дістати. Учителька школи у районовому місті Яворові, у Галичині, нещодавно нарікала на сторінках газети, що у шкільній бібліотеці є 17-томове люксусове видання Еміля Золя російською мовою, але неможливо було дістати 12-томового видання творів Франка або твори Микитенка, Дніпровського, Вухналя чи Косинки.[59] Переможці літературного конкурсу шевченкознав-

ства не могли дістати примірників Шевченкових творів, бо їх взагалі не було. Зате їм пропоновано твори німецького письменника Ремарка, також у російському перекладі.[60]

У листі до Спілки письменників України Комсомол інтернату ч. 1 в Умані нарікав, що бібліотека не могла знайти творів українських авторів, між ними М. Стельмаха і О. Гончара, двох найбільших сучасних українських прозаїків.[61]

Брак українських книжок у шкільних бібліотеках України є також прямим наслідком офіційної політики. Недавній список книжок, виданих у 1965 р. і рекомендованих міністром освіти УРСР для шкільних бібліотек, вміщає 117 назов чужими мовами (англійською, французькою і німецькою), 111 російською і тільки 99 українською мовою. Деякі книжки були рекомендовані в російському виданні, хоч були видані й по-українському. Між ними була конституція СРСР.[62] Інший список рекомендованих книжок для позакласного читання у клясах 5-8 був увесь російський (дивись ілюстрації 3 і 4). Навіть твори великих українських письменників, між ними Івана Франка, треба читати російською мовою.[63]

Дитячі і молодечі журнали у шкільних бібліотеках також переважно російські. Перегляд періодичного каталогу виказує, що 19 журналів видають у РРФСР, а тільки три в Україні: Малятко, Барвінок і Піонерія.[64] Два останні видані двома мовами, українською і російською. Їх тиражі теж багатомовні. Для Барвінку за 1966, 1969 і 1970 роки вони були такі:

Рік	загальне число виданих журналів	українських	%	російських	%
1966	350,000	225,000	64.3	125,000	35.7
1969	1,020,000	565,000	55.4	455,000	44.6[65]
1970	1,250,000	550,000	44.	700,000	56.

Піонерія мала такий зріст тиражу від 1966 до 1970 р.

1966	82,800	57,800	69.8	25,000	30.2
1967	115,000	75,000	65.2	40,000	34.8
1970	212,000	132,000	62.3	80,000	37.7

Відсоток примірників російського видання обох журналів не тільки був високий у відношенні до російського населення України, але тираж російських відсотково збільшився, а українських зменшився від 1966 р.

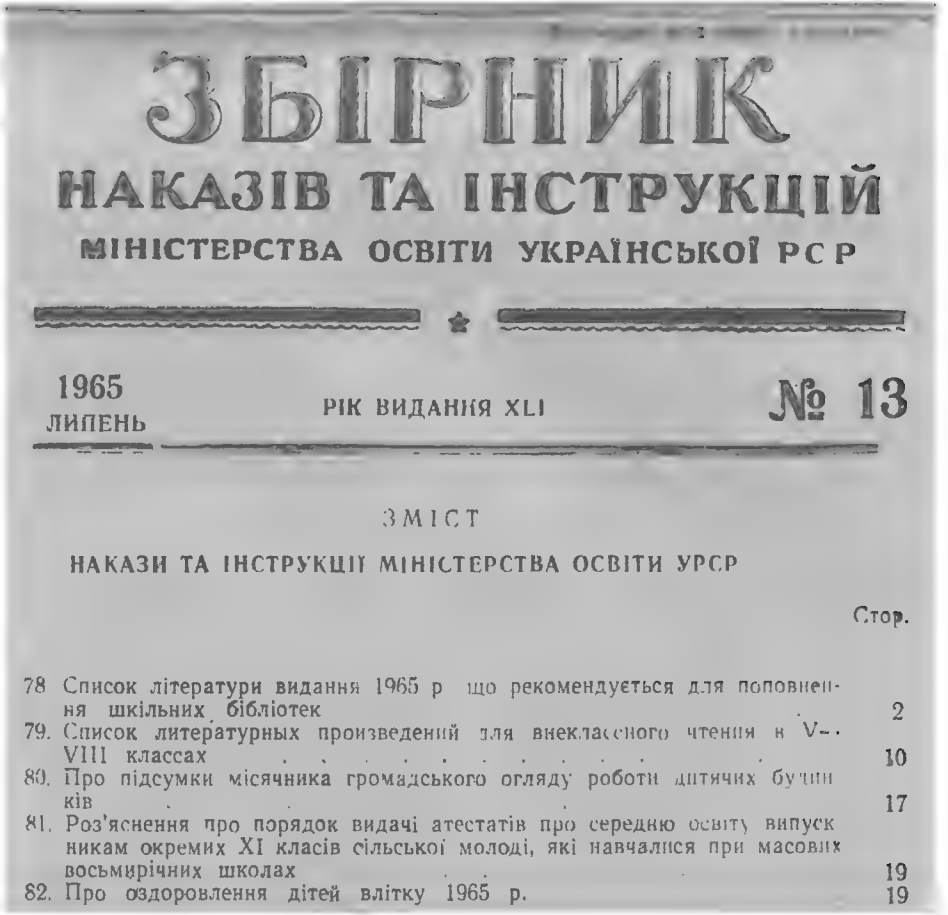

ЗБІРНИК
НАКАЗІВ ТА ІНСТРУКЦІЙ
МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

1965 ЛИПЕНЬ

РІК ВИДАННЯ XLI

№ 13

ЗМІСТ

НАКАЗИ ТА ІНСТРУКЦІЇ МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ УРСР

Стор.

78 Список літератури видання 1965 р що рекомендується для поповнення шкільних бібліотек . . 2
79. Список литературных произведений для внеклассного чтения в V–VIII классах 10
80. Про підсумки місячника громадського огляду роботи дитячих бучинків 17
81. Роз'яснення про порядок видачі атестатів про середню освіту випускникам окремих XI класів сільської молоді, які навчалися при масових восьмирічних школах 19
82. Про оздоровлення дітей влітку 1965 р. 19

ІЛЮСТРАЦІЯ 3. Перша сторінка Збірника наказів та інструкцій міністерства освіти Української РСР із списком виданих у 1965 р. книжок, рекомендованих для шкільних бібліотек і для позакласного читання учнів 5-8 кляс.

ІЛЮСТРАЦІЯ 4. Сторінка Збірника наказів та інструкцій міністерства освіти Української РСР із списком книжок, рекомендованих для шкільних бібліотек (верхня половина) і для позакласного читання учнів 5 класи (долішня половина). Усі вони російською мовою.

Кампанія за виключення української мови як предмету з неукраїнських шкіл в Україні у повному розмаху. У 1960 р. Білодід, тодішній міністер освіти, заперечив існування російських шкіл без навчання української мови, кажучи, що:

> Велика увага приділяється українській мові в школах з російською мовою навчання, де вона вивчається за бажанням батьків.[66]

А все ж таки Алла Бондар признала, що є кляси без української мови як предмету, але вона намагається применшити розмір цього явища. Вона написала, що "у школах з російською мовою навчання у нас **майже немає цілих класів, де б не вивчалась українська мова".** (підкреслення моє — І. К.)[67]

Вона пояснює, що учні, які не вивчають української мови, є дітьми батьків, що через свою працю мусять постійно змінювати місце замешкання: військовий персонал, геологи, будівельні робітники та інші. Але дозвольте запитати, чому немає навчання української мови ні в одній школі Севастополя? Або чому у школах з викладовою мовою молдавською, угорською чи польською російська мова є предметом навчання, а українська ні?[68] (Дивись ілюстрація 5).

Такий самий процес русифікації проходить і в інших республіках. Понад 34 мільйони підручників спроваджено з РРФСР впродовж дев'яти років (1952-1960) до Білорусії, яка в 1952 р. мала 8,030,634 населення.[69] Число годин для російської мови, яку починають учити у Білорусії від 2 кляси, побільшено. Проте, білоруської мови в російських школах учать від 3 кляси, і тоді як усі учні в білоруських школах вивчають російську мову, учні російських шкіл у Білорусії вивчають білоруську мову тільки "на основі добровільности".[70]

Згідно з інформаціями білорусів, що відвідували Київ, коли я жив там, русифікація в Білорусії дійшла до того ступеня, що в Мєнську, столиці Білорусії, нема ні одної школи з білоруською мовою навчання.

Треба ствердити, що російську мову впроваджено також у першу клясу національних шкіл Казахстану та інших "братніх республік нашої батьківщини".[71] Плян навчання у школах Азербайджану для меншин, крім російської, не включає мови роспубліки,[72] подібно як в Україні. Натомість

ІЛЮСТРАЦІЯ 5. Плян навчання для початкових і середніх шкіл в Україні з угорською, молдавською і польською мовами викладання: включена російська мова і література, а української немає.

там учать російської мови, і таким чином ці школи стають засобом русифікації.

Я довідався від українців на відповідальних урядових постах, що недавно були загрозливі намагання виключити українську мову з усіх російських шкіл в Україні. Міністерство освіти кожної республіки є під пильним наглядом сектора шкіл відділу науки вищих навчальних закладів і шкіл ЦК КПРС. Його представником (інструктором) при міністерстві освіти в Україні є якийсь Сунцов. На доручення ЦК КПРС він натискав на раду міністрів УРСР, щоб цілковито усунули навчання української мови в російських школах України, бо, мовляв, "затяжко учням-росіянам вивчати дві мови". Однак досі рада міністрів успішно протиставилась цим заходам.

Нещодавно встановлено більший центральний контроль над республіканськими міністерствами загальної освіти, які досі мали вигляд незалежних. Проголошено створення союзно-республіканського міністерства освіти СРСР.[73] А п'ять днів пізніше президія Верховної Ради УРСР схвалила постанову про переміну міністерства освіти з республіканського на союзно-республіканське,[74] таким чином поставила його під управління всесоюзного міністерства в Москві і закінчила всяке вдавання автономії. У тому самому часі Академію педагогічних наук РРФСР зроблено також всесоюзною.[75]

Між додатковими "благодатями" цієї нової ухвали буде всесоюзний центр освіти з осідком у Росії, з російським керівництвом і персоналом, який буде "опрацьовувати більш досконалі програми, навчальні пляни і підручники для всіх шкіл країни".[76]

На початку 1967 р. на місце міністра освіти Алли Бондар призначено Петра Платоновича Удовиченка, колишнього дипломата і постійного представника УРСР до ОН від 1958 до 1961 р. Під час мого перебування в Києві він був секретарем партійної організації в Київському університеті, де він винюхував справедливі спротиви русифікації студентів і викладачів.

Декілька місяців пізніше читаємо, що

> Міністерство освіти УРСР уважає необхідним вести роботу для дальшого підвищення якости знання учнями російської мови.[77]

Одночасно начальник інституту національних шкіл РРФСР зухвало заявив, що

...знання російської мови і добре володіння нею повинно стати для національної молоді ознакою освіти і високої культури.[78]

Зате ніде ні слова нема про підвищення знання української мови або добре володіння нею. Але, розуміється, знання і добре володіння українською мовою не є "ознакою освіти і високої культури".

Учителі є теж під таким самим тиском русифікації. В Україні є тільки 4 педагогічні журнали, а 20 видаються в Москві російською мовою.[79] Однак зараз після другої світової війни в Києві виходили українською мовою такі журнали:

Географія в школі,
Історія в школі,
Природознавство і хімія в школі,
Культурно-освітня робота.

Перший з них перестав виходити в 1948 р., а три останні — в 1949 р.[80]

Педагогічні інститути в Україні теж мають студентів росіян; для них лекції мають відбуватись російською мовою, "бо вони не розуміють української"; російські викладачі та професори викладають російською мовою, бо "вони не знають української мови". Це зокрема стосується до 24 обласних і двох міських інститутів удосконалення кваліфікації вчителів. Багато керівників і персоналу є росіяни, які вирішують, чиї кваліфікації мають бути удосконаленими.

Русифікація проводиться різними крутими і підступними засобами. Новобранців висилають із рідних республік на військовий вишкіл. Таким чином українці відбувають вишкіл усюди, тільки не у своїй країні, тоді як росіян та інших посилається в Україну. В наслідок того відкриваються російські школи для військового персоналу. Після демобілізації військових заохочується залишатись жити там, де відбували свій вишкіл, і тому відкривається більше російських шкіл для їхніх дітей.

Іншим способом просування русифікації є спрямовування росіян на провідні пости в промисловості, у партії і в уряді республік. До фабрики, побудованої в Україні, персонал прибуває переважно з Росії; провідні пости по селах теж часто займають росіяни. Коли такі бюрократи з'являються, зразу домагаються російських шкіл для своїх дітей. Тоді

буває одне з двох: українська школа стає російською, або організується паралельні російські кляси в українській школі, і тоді вона стає "мішаною школою". А це є перший крок до російської школи. Багато шкіл у Львові, Києві та в інших містах є мішані. Автор мав нагоду побувати в Києві у школі ч. 6, яка нібито мала бути українською. Насправді це була мішана школа з перевагою російської мови.

Рука в руку з русифікацією іде плянова дискримінація освіти в Україні та в інших республіках СРСР. Маючи 19.68% цілого населення СРСР (додаток II), Україна мала тільки 16.15% усіх загальноосвітніх шкіл і 17.95% усіх учнів; коли РРФСР, маючи 54.87% населення, мала у 1965 р. 55.88% шкіл і 54.66% учнів (таблиця II). А що навчання в СРСР обов'язкове до закінчення 8 кляси, то можна тільки зробити висновок, що багато молоді в Україні, осягнувши цей рівень, іде до праці. Немає вигляду на поліпшення: в 1968 р. стверджено, що "в наступних роках передбачено прийняти в 9-ті кляси 67% випускників 8-их клясів".[81]

Освіта в Україні упосліджена теж і фінансово. У 1965 р. з цілого бюджету на всю освіту у республіках СРСР на неї припало 17.39%, а на загальну освіту 17.42%, тоді як на РРФСР припало 55.98% і 54.22% (таблиця III). Перераховуючи це на кількість населення, Україна дістала на одного мешканця 49.25 карбованців на всю освіту і 19.68 на загальну, а в РРФСР 56.88 і 21.96.

Треба підкреслити, що така дискримінація є наслідком центрального плянування в Москві, бо там є одинокий державний бюджет СРСР, з якого центральний уряд приділяє доходи "на утворення бюджетів союзного, республіканських і місцевих".[82]

Але ця статистика не дає повного образу. Окрім республіканських бюджетів, є ще спеціяльний освітній бюджет всесоюзного уряду. У 1965 р. він мав 4,733.5 мільйонів карбованців на загальну освіту і 86.5 мільйонів на загальноосвітні школи (таблиця III). Центральний уряд з осідком у Москві, в якому переважають росіяни, може вживати частину цих фондів у поодиноких республіках, але для посилення русифікації і центрального контролю.

Навіть малята в Україні зазнають кривди. Організуються ясла і садочки для передшкільнят. Проте вони не однаково поширені в усіх республіках. У 1965 р. з усіх садочків

ТАБЛИЦЯ II

Число загальноосвітніх шкіл і учнів у них у республіках СРСР у 1965 р.

	Число загально-освітніх шкіл	%	учнів у них	%
СРСР	214,290	100	48,255,000	100
Російська РФСР	119,746	55.88	26,374,000	54.66
Українська РСР	34,613	16.15	8,671,000	17.97
Білоруська РСР	13,000	6.07	1,782,000	3.69
Узбецька РСР	8,716	4.07	2,476,000	5.13
Казахська РСР	10.578	4.94	2,809,000	5.82
Грузинська РСР	4,673	2.18	938,000	1.94
Азербайджанська РСР	5,491	2.56	1,141,000	2.37
Литовська РСР	4,404	2.06	556,000	1.15
Молдавська РСР	2,552	1.19	766,000	1.59
Латвійська РСР	1,382	.64	349,000	.72
Киргизька РСР	2,056	.96	629,000	1.30
Таджицька РСР	2,834	1.32	583,000	1.21
Вірменська РСР	1,574	.73	529,000	1.10
Туркменська РСР	1,603	.75	435,000	.90
Естонська РСР	1,088	.50	217,000	.45

Доповнення: Відсоток шкіл і учнів у 1967 р. у РРФСР 55.42 і 53.73; в Україні 15.93 і 17.43.

Джерело: **Народное хозяйство 1965,** стор. 684-85. **Народное хозяйство 1967,** стор. 784-85.

ТАБЛИЦЯ III

Бюджет на всю освіту і на загальноосвітні школи республік СРСР у 1965 р.

(У мільйонах карбованців)

	Уся освіта	%	Загально-освітні школи	%
Російська РФСР	7,152.9	55.98	2,762.3	54.22
Українська РСР	2,221.4	17.39	887.4	17.42
Білоруська РСР	486.6	3.81	221.4	4.35
Узбецька РСР	512.3	4.01	246.1	4.83
Казахська РСР	701.6	5.49	267.4	5.25
Грузинська РСР	270.9	2.12	120.0	2.36
Азербайджанська РСР	256.7	2.01	117.7	2.31
Литовська РСР	188.6	1.48	72.9	1.43
Молдавська РСР	169.7	1.33	78.4	1.53
Латвійська РСР	150.6	1.18	47.5	.93
Киргизька РСР	147.1	1.15	62.7	1.23
Таджицька РСР	144.5	1.13	66.3	1.30
Вірменська РСР	166.7	1.30	66.4	1.30
Туркменська РСР	109.6	.86	48.8	.96
Естонська РСР	97.7	.76	29.5	.58
Разом для республік	12,776.9	100	5,094.8	100
Всесоюзний бюджет СРСР	4,733.5		86.5	
Разом усіх республік і СРСР	17,510.4		5,181.3	

Джерело: Министерство финансов СССР, Бюджетное управление. **Государственный бюджет СССР и бюджеты союзных республик.** Статистичний збірник, Москва, 1966 р., стор. 31, 36.

ТАБЛИЦЯ IV

Число садочків, ясел-садочків і дітей у них у республіках СРСР у 1965 р.

	Садочки і ясла-садочки	%	Дітей у них	%
СРСР	67,537	100	6,207,300	100
Російська РФСР	43,401	64.27	3,913,300	63.04
Українська РСР	9,713	14.38	971,500	15.65
Білоруська РСР	1,525	2.26	168,500	2.72
Узбецька РСР	2,445	3.62	227,400	3.66
Казахська РСР	4,143	6.13	360,200	5.80
Грузинська РСР	997	1.48	83,600	1.35
Азербайджанська РСР	943	1.40	76,600	1.23
Литовська РСР	544	.80	42,900	.69
Молдавська РСР	618	.91	57,500	.93
Латвійська РСР	516	.76	45,900	.74
Киргизька РСР	547	.81	55,800	.90
Таджицька РСР	349	.52	47,000	.76
Вірменська РСР	666	.99	62,000	1.00
Туркменська РСР	698	1.03	59,800	.96
Естонська РСР	432	.64	35,300	.57

Доповнення: Відсоток садочків та ясел-садочків і дітей у них у 1967 р.: У РРФСР — 63.67 і 61.68; в Україні — 14.95 і 16.37.

Джерело: **Народное хозяйство 1965,** стор. 686-87. **Народное хозяйство 1967,** стор. 786-87.

і ясел-садочків в СРСР тільки 14.38% було в Україні, а 64.27 в РРФСР. У перших приміщено 15.65% усіх дітей, а у других — 63.04 (таблиця IV). До того ж кривду в Україні відчувають найбільше українські діти, бо російські діти в Україні матимуть першість.

І ці установи є так само фінансово упосліджені. У 1965 р. лише 14.93% цілого бюджету на всі садочки в СРСР приділено Україні, тоді як РРФСР дістала 61.73% (таблиця V). Перераховуючи на душу населення, виходить 5.11 карбованців для України і 7.58 для РРФСР.

Шкільні діти в Україні не мають таких самих можливостей побувати в таборах піонерів, як діти в РРФСР. У 1965 р. Україна мала тільки 15.91% усіх дитячих таборів у СРСР; РРФСР мала 67.53%. З усіх приміщених у таборах дітей тільки 15.51% було з України, а 69.46% з РРФСР (таблиця VI).

Варто підкреслити і таке: Хоч Україні припадає менший пайок бюджету на освіту, ніж їй належиться, однак це кривдить не російські, а українські школи; перші є більші, дістають пропорційно більшу частину бюджету і тому займають кращі будинки, є краще устатковані і забезпечені. Про це автор чув неоднократно під час перебування в Україні.

Це є одною із спонук для батьків посилати своїх дітей до російських шкіл. Однак, є ще багато інших. Деякі батьки дають перевагу загальноосвітнім російським школам, бо у вузах викладова мова російська; деякі посилають дітей туди зі страху, а деякі під тиском. У партійній програмі сказано:

> Розгорнуте комуністичне будівництво означає новий етап у розвитку національних відносин в СРСР, що характеризується дальшим зближенням націй і досягненням їх повної єдності.[83]

Очевидячки, "повна єдність" — це ніщо інше, як повна русифікація. Новий шкільний закон дав батькам можливість "вибору" мови навчання їх дітей. Росіяни не "вибирають", вони залишаються росіянами. Але українці мають вибір: вони можуть посилати своїх дітей в українську або російську школу. Як розумно, як великодушно і як демократично! Але партія ухвалила, що має бути повна єдність. Жаден партійний чи державний урядовець, який цінить своє становище, не буде рискувати і посилати своїх дітей до української школи в країні, де пашпортом до безпеки й успіху є непохитна під-

ТАБЛИЦЯ V

Бюджет для садочків республік СРСР у 1965 р.

(у мільйонах карбованців)

		%
Російська РФСР	953.2	61.73
Українська РСР	230.5	14.93
Білоруська РСР	43.8	2.84
Узбецька РСР	66.7	4.32
Казахська РСР	87.8	5.69
Грузинська РСР	19.8	1.28
Азербайджанська РСР	20.4	1.32
Литовська РСР	15.2	.98
Молдавська РСР	20.5	1.33
Латвійська РСР	17.8	1.15
Киргизька РСР	14.6	.95
Таджицька РСР	14.5	.94
Вірменська РСР	18.5	1.20
Туркменська РСР	11.4	.74
Естонська РСР	9.3	.60
Разом для союзних республік	1,544.0	100
Всесоюзний бюджет	279.5	
Разом для СРСР і республік	1,823.5	

Джерело: **Государственный бюджет СССР**, стор. 33.

ТАБЛИЦЯ VI

Число позаміських піонерських таборів і дітей у них у республіках СРСР у 1965 р.

	Число позаміських піонерських таборів	%	Число дітей	%
СРСР	8776	100	5,073,900	100
Російська РФСР	5926	67.53	3,524,200	69.46
Українська РСР	1396	15.91	787,200	15.51
Білоруська РСР	310	3.53	140,200	2.76
Узбецька РСР	156	1.78	102,400	2.04
Казахська РСР	385	4.39	195,300	3.85
Грузинська РСР	103	1.17	49,800	.98
Азербайджанська РСР	104	1.17	46,700	.92
Литовська РСР	67	.76	34,700	.68
Молдавська РСР	45	.51	27,200	.53
Латвійська РСР	67	.76	34,100	.67
Киргизька РСР	50	.57	38,100	.75
Таджицька РСР	27	.31	20,200	.40
Вірменська РСР	49	.57	29,500	.58
Туркменська РСР	23	.26	19,000	.37
Естонська РСР	68	.78	25,300	.50

Доповнення: Відсоток позаміських піонерських таборів і дітей у них у 1967 р. в РРФСР — 66.78 і 68.75; в Україні — 15.94 і 15.63.

Джерело: **Народное хозяйство 1965 р.**, стор. 684. **Народное хозяйство 1967**, стор. 794-85.

тримка політики, визначеної Москвою. Підлабузники і ті, що хочуть вибитись, теж ідуть за течією. І так, їхні діти теж ходять до російських шкіл; так роблять діти міністрів в Україні, так робили і діти міністра освіти.[84]

ПРИМІТКИ

[1] **Комуніст України,** ч. 7, липень 1959, стор. 38.
[2] **Правда Украины,** 25 липня 1959.
[3] **Радянська Україна,** 24 травня 1960.
[4] **Українська Радянська Енциклопедія,** IX, Київ, 1962, стор. 514. Далі подано як УРЕ.
[5] **Правда Украины,** 25 грудня 1965.
[6] Число всіх шкіл і учнів в Україні подане в річниках **Народне господарство Української РСР** у 1964 році, Київ, 1966, стор. 562-63. Число неукраїнських шкіл і учнів у них (крім учнів у мішаних школах) подає О. Н. Зубань, **Боротьба комуністичної партії України за розвиток народної освіти (1945-1952 рр.),** Львів, 1967, стор. 90. Приймаємо, що число учнів у мішаних школах відповідає відсоткові мішаних шкіл (0.11%). Число українських шкіл і учнів у них одержано, віднявши суму, подану в книжці Зубаня, від загальної суми.
[7] М. С. Грищенко, **Нариси з історії школи в Українській РСР 1917-1965,** Київ, 1966, стор. 192.
[8] Там же, стор. 190.
[9] Л. В. Черкашин, **Загальне навчання в Українській РСР,** Київ, 1958, стор. 61.
[10] **Радянська освіта,** 1 лютого 1958.
[11] А. Г. Бондар (ред.), **Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР 1917-1967,** Київ, 1967, стор. 116.
[12] **Радянська Україна,** 5 грудня 1964.
[13] **Правда Украины,** 3 листопада 1966.
[14] Там же.
[15] **Інтернаціоналізм чи русифікація?** Сучасність, Мюнхен, 1968.
[16] Цитовано за Богданом Стенчуком: **Що і як обстоює І. Дзюба?** Київ, 1969, стор. 103.
[17] Там же.
[18] Там же, стор. 63.
[19] Г. І. Ясницький, **Розвиток народної освіти на Україні 1921-1932 рр.,** Київ, 1965, стор. 228.
[20] **Більшовик України,** ч. 3, 1938, стор. 7.
[21] Центральне статистичне управління при Раді міністрів Української РСР, **Народне господарство Української РСР у 1963 році,** Статистичний щорічник, Київ, 1964, стор. 551.
[22] Там же.
[23] **УРЕ,** XVI, Київ, 1964, стор. 341.
[24] А. Г. Бондар, як вище, стор. 116.
[25] **Тематичний план "Радянська Школа" на 1960 рік,** стор. 11.
[26] Книжкова палата Української РСР, **Літопись книг,** ч. 9, вересень 1964, стор. 51-52.
[27] **Народное хозяйство, 1964,** стор. 677.
[28] **Літературна Україна,** 6 жовтня 1964.
[29] Копії цих даних ходять по руках. Дані були включені у протест

проти русифікації до ЦК КПУ учителя, який вже був на пенсії. Копії листа теж ходили по Україні.

[30] **Харьков: Справочная книга,** Харків, 1957, стор. 216-220.

[31] **Одесса: Справочник,** Одеса, 1957, стор. 155-157.

[32] **Правда,** 16 грудня 1965.

[33] Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти Української РСР. **Географія Київської області: Атлас,** Київ, 1962, стор. 66.

[34] **Літопись книг,** ч. 6, 1964, стор. 38; ч. 8, 1964, стор. 38; ч. 9, 1964, стор. 51.

[35] **Тематичний план 1963,** стор. 11; **Літопись книг,** ч. 8, 1964, стор. 38; ч. 9, 1964, стор. 51.

[36] **Тематичний план 1963,** стор. 7; **Літопись книг,** ч. 7, 1964, стор. 50; ч. 8, 1964, стор. 37.

[37] **Тематичний план 1963,** стор. 5, 8, 9.

[38] Грищенко, як вище, стор. 208.

[39] **Радянська Україна,** 31 серпня 1958.

[40] **Тематичний план 1958,** стор. 6.

[41] **Радянська освіта,** 21 серпня 1963.

[42] **Тематичний план 1963,** стор. 39.

[43] Там же.

[44] **Радянська освіта,** 25 травня 1966.

[45] **Літературна Україна,** 21 травня 1965.

[46] П. О. Рудченко, В. М. Лужний (упорядники), **Хрестоматія хорових творів,** Київ, 1965.

[47] **Життя і слово,** 5 січня 1966, стор. 21.

[48] **Радянська освіта,** 18 серпня 1956.

[49] Там же, 19 серпня 1964.

[50] Міністерство освіти УРСР, **З'їзд учителів Української РСР, 14-16 жовтня 1959 року,** Київ, 1960, стор. 184, 208.

[51] **Літературна Україна,** 30 березня 1965.

[52] Е. П. Пичугина, **Право на образование в СССР,** Москва, 1957, стор. 24.

[53] **Правда,** 19 листопада 1966.

[54] K. Noshko, E. Monoszon, V. Zhamin, V. Severtsev, **Educational Planning in the USSR,** UNESCO, 1968, стор. 107.

[55] Л. Кондращенко, **Республика красных галстуков,** Симферопіль, 1964.

[56] Е. Н. Медынский, **Просвещение в СССР,** Москва, 1955, стор. 20.

[57] **Літературна Україна,** 23 жовтня 1964.

[58] Там же, 20 листопада 1964.

[59] Григорій Косинка (1900-1934), талановитий молодий письменник, якого арештовано з 37-ма іншими українськими літераторами в Києві у грудні 1934 р. і обвинувачено "у підготовці терористичних актів проти робітників радянської влади" (**Правда,** 11 грудня 1934 р.). Разом з 28-ома іншими його засуджено на кару смерти (**Вісті,** 18 грудня 1934). За Хрущова Косинка був реабілітований. Збірка його оповідань вийшла в 1962 р. Я шукав за нею в багатьох магазинах у декількох містах України, щоб задовольнити прохання друзів у Канаді, але знайшов тільки два примірники.

[60] **Літературна Україна,** 5 січня 1965.

[61] Там же, 14 травня 1965 р.

[62] Вийшла 75.000-им тиражем у Видавництві політичної літератури в 1965 р.

[63] **Збірник наказів та інструкцій міністерства освіти Української РСР,** ч. 13, липень 1965, стор. 2-17.

[64] Международная Книга, **Газеты и журналы СССР на 1967 год,** Москва, стор. 62-64, 88, 90.

[65] Тираж радянських книжок і журналів, як правило, поданий на останній сторінці.
[66] **Радянська Україна,** 24 травня 1960.
[67] Там же, 5 грудня 1964.
[68] **Збірник наказів та інструкцій,** ч. 7-8, квітень 1964, стор. 26-27.
[69] **Итоги всесоюзной переписи,** Зведений том, стор. 17.
[70] І. Ілюшин, С. Умрейко, **Народное образование в Белорусской ССР,** Мінськ, 1961, стор. 230, 237, 399.
[71] А. І. Сембаев, **Очерки по истории казахской советской школы,** Алма-Алта, 1958, стор. 299.
[72] М. М. Мехти-Заде, **Очерки истории советской школы в Азербайджане,** Москва, 1962, стор. 220.
[73] **Правда,** 4 серпня 1966.
[74] **Радянська Україна,** 9 серпня 1966.
[75] **Правда,** 24 серпня 1966.
[76] Там же.
[77] **Русский язык,** ч. 5, 1967, стор. 9.
[78] Там же, стор. 76.
[79] **Журналы издательства "Просвещение",** Москва, 1965.
[80] Всесоюзная книжная палата, **Периодическая печать СССР 1917-1949,** Москва, 1963, стор. 397, 406-407, 416.
[81] О. А. Завадская, **Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма,** Київ, 1968, стор. 66.
[82] **Конституція (основний закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік,** стаття 14.
[83] **Матеріяли XXII З'їзду КПРС,** Київ, 1962, стор. 383.
[84] У Києві було загально відомим, що діти міністрів України ходили до російських шкіл. Це підтвердило декілька відповідальних урядовців, з якими я познайомився в Києві. Між іншими, до російських шкіл ходили діти Б. А. Коваля, колишнього міністра вищої освіти, і Алли Бондар. Ніколи не було згадки в цьому зв'язку про дітей П. П. Удовиченка, нового міністра освіти.

5. ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНІ ШКОЛИ І СЕРЕДНІ СПЕЦІЯЛЬНІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ

Заклади для вишколу фахових робітників промислу, гірництва, сільського господарства та інших ділянок народнього господарства у кожній республіці є під керівництвом Головного управління професійно-технічної освіти при радах міністрів республік. Ці республіканські управління підлягають державному комітетові Ради міністрів СРСР у справах професійно-технічної освіти. Ця установа, що до 11 липня 1959 р. була відома як Головне управління трудових резервів при раді міністрів СРСР, має широкі повновласті і численні функції.

Вона видає російською мовою єдиний журнал для професійно-технічної освіти в СРСР, **Профессионально-техническое образование,** їй підлягає видавництво **Трудрезервиздат**, яке постачає підручники російською мовою для професійно-технічних шкіл усіх республік. Крім того, вона керує Центральним науково-методичним кабінетом; Всесоюзним трестом навчально-наочних приладів і його виробничими підприємствами; Центральними курсами удосконалення і перевишколу інженерно-педагогічних і провідних кадрів трудових резервів; Центральним інститутом удосконалення і перевишколу кадрів шкіл механізації сільського господарства; Всесоюзною постійною виставкою технічної творчости учнів шкіл трудових резервів; Павільйоном **Трудовые резервы** виставки досягнень народнього господарства СРСР.[1]

Професійно-технічні школи прикріплені до заводів або інших підприємств і приймають учнів із закінченою 8-ою клясою. У них викладаються денні курси і змінні для тих, що працюють. У сільських школах навчання триває від одного до двох років, а в містах від одного до трьох. Крім них, є багато різних коротких курсів для підвищення кваліфікацій робітників, як також індивідуальний та груповий вишкіл на роботі.

Численність учнів у кожному закладі і їх місце праці

після закінчення навчання спільно устійнюють Держплан (Державна плянова комісія), Державний комітет Ради міністрів СРСР у справах професійно-технічної освіти і республіканські міністерства. Ці установи разом пропонують Раді міністрів СРСР, яка завідує всіма трудовими резервами, перенесення вишколених з одної республіки до іншої і в далекі східні та північні райони.[2]

Учнів професійно-технічних шкіл можуть набирати в одній республіці, вишколювати в другій, а післати на роботу до третьої. Достовірна особа довела до відома автора недавній випадок із хлопцями, яких вислано із полтавської области до шкіл у Росію. Після закінчення курсу їх післано на будови поза Уралом.

До шкіл механізації сільського господарства, крім студентів, присланих колгоспами і радгоспами, приймають тільки тих, "які заявляють бажання працювати в радгоспах цілинних районів країни після закінчення навчання".[3]

У цих ділянках освіти Україна покривджена в порівнянні з РРФСР. У 1965 р. остання мала 63.7% усіх випускників професійно-технічних шкіл у СРСР, а Україна 16.36% (таблиця VII). Але в тому році РРФСР мала тільки 54.87% усього населення, а Україна 19.68% (додаток II). На 10,000 населення РРФСР мала 52 випускників, а України тільки 38. Таку саму дискримінацію стосовано в усіх інших республіках, крім Казахстану, де відсоток випускників перевищав відсоток населення. Однак, за браком офіційних даних можна підозрівати, що багато з них не були казахи, а учні з РРФСР та інших республік СРСР.

За свого побуту в Україні автор особисто переконався, що всі ті школи ведені по-російському. Підтвердження цієї русифікації можна знайти в різних друкованих матеріялах, як ось **Справочник для поступающих в городские і сельские профессионально-технические училища Днепропетровской области в 1964-1965 учебном году,** Днепропетровск, 1964.[4] Цей довідник виданий російською мовою.

Річні статистичні довідники з років 1955-1964 про видання в СРСР виказують, що підручники для тих шкіл друкуються в РРФСР. Списки виказують, що такі книжки видавано в Україні тільки в 1955 р. (перед тим роком даних нема), і їх було три.[5] Те, що книжки є російською мовою, означає,

ТАБЛИЦЯ VII

Чисельність випускників професійно-технічних шкіл у республіках СРСР у 1965 р.

		%
Усіх у СРСР	**1,042,200**	**100**
Російська РФСР	**663,900**	**63.70**
Українська РСР	**170,500**	**16.36**
Білоруська РСР	**30,500**	**2.93**
Узбецька РСР	**20,000**	**1.92**
Казахська РСР	**86,500**	**8.30**
Грузинська РСР	**7,700**	**.74**
Азербайджанська РСР	**8,500**	**.81**
Литовська РСР	**7,300**	**.70**
Молдавська РСР	**9,000**	**.86**
Латвійська РСР	**8,900**	**.85**
Киргизька РСР	**7,700**	**.74**
Таджицька РСР	**5,800**	**.56**
Вірменська РСР	**7,900**	**.76**
Туркменська РСР	**4,700**	**.45**
Естонська РСР	**3,300**	**.32**

Доповнення: Відсоток випускників шкіл у 1967 р у РРФСР — 60.89, в Україні — 17.43.

Джерело: **Народное хозяйство 1965,** стор. 584. **Народное хозяйство 1967,** стор. 666.

що мова навчання також російська. Це й підтверджують навчальні пляни для тих шкіл у 1957-1968 роках, в яких тільки російська мова подана як предмет навчання.[6]

Однак, у 1920-их і на початку 1930-их років мовою навчання була рідна мова учня. В Україні це була українська, або одна з мов національних меншин: російська, єврейська, молдавська, німецька чи інші — там, де були їх великі скупчення. Російської мови не вчили навіть як предмету в неросійських школах.[7]

Є доволі радянської пропаганди про кількість працюючих в СРСР, які одночасно вчаться. Між ними є робітники і службовці, які підвищують свої академічні і технічні кваліфікації, не переривaючи праці. Радянська статистика виказує, що в цьому роді освіти робітники і службовці України з якоїсь загадкової причини залишаються позаду робітників і службовців РРФСР. У 1965 р. з усіх тих, хто під час праці підвищив свої кваліфікації в СРСР, 65.67% жило в РРФСР і тільки 17.94% у УРСР (таблиця VIII). На 10,000 населення це становить 493 у РРФСР і тільки 375 в УРСР. У всіх республіках, крім російської, латиської і естонської, відсоток таких працівників був нижчий від відсотка населення тих республік.

Постанови про середні спеціяльні навчальні заклади, які дають фаховий вишкіл, затверджує рада міністрів СРСР.[8] Вимоги для вступників — вступні іспити і навчальні пляни — затверджує міністерство вищої і середньої спеціяльної освіти СРСР. Єдиний журнал, що займається проблемами, зв'язаними з цим родом освіти, **Среднее специальное образование,** видає міністерство по-російському. На початку 1966-67 навчального року таких закладів було в Україні 714.[9] Між ними були звичайні денні, вечірні і заочні школи. Курси тривають від трьох до п'ятьох років для випускників 8-ої кляси і від півтора до трьох і пів для тих, що закінчили загальноосвітні середні школи.

Дослідження порівняльної статистики середньої спеціяльної освіти в СРСР виявляють ту саму скандальну дискримінацію України в цій сфері освіти. З усіх тих закладів у СРСР у 1965 р. було їх тільки 18.25% в Україні і 58.39% у РРФСР. Відсоток їх учнів у РРФСР був ще вищий — 61.65 (таблиця IX). Таку підпорядкованість України Росії ще краще зображує таблиця X, що подає кількість учнів середніх спеціяльних навчальних закладів на 10,000 населення в СРСР і рес-

ТАБЛИЦЯ VIII

Чисельність робітників і службовців, які підвищили свої кваліфікації без відриву від виробництва у республіках СРСР у 1965 р.

		%
Усіх у СРСР	**9,445,300**	**100**
Російська РФСР	**6,202,900**	**65.67**
Українська РСР	**1,694,900**	**17.94**
Білоруська РСР	**289,000**	**3.06**
Узбецька РСР	**197,300**	**2.09**
Казахська РСР	**396,600**	**4.20**
Грузинська РСР	**66,100**	**.70**
Азербайджанська РСР	**84,600**	**.90**
Литовська РСР	**87,000**	**.92**
Молдавська РСР	**66,900**	**.71**
Латвійська РСР	**111,600**	**1.18**
Киргизька РСР	**52,600**	**.56**
Таджицька РСР	**46,700**	**.50**
Вірменська РСР	**49,300**	**.52**
Туркменська РСР	**31,500**	**.33**
Естонська РСР	**68,300**	**.72**

Доповнення: Відсоток робітників і службовців, які в 1967 р. підвищили свої кваліфікації без відриву від виробництва: у РРФСР — 63.68, в Україні — 19.48.

Джерело: **Народное хозяйство 1965,** стор. 586. **Народное хозяйство 1967,** стор. 668.

ТАБЛИЦЯ IX

Число середніх спеціяльних навчальних закладів і студентів у них у республіках СРСР у 1965 р.

	Середні спеціяльні навчальні заклади	%	Число студентів у них	%
Усіх у СРСР	3,820	100	3,659,300	100
Російська РФСР	2,229	58.35	2,259,300	61.74
Українська РСР	697	18.25	645,900	17.65
Білоруська РСР	122	3.19	122,100	3.34
Узбецька РСР	106	2.77	103,900	2.84
Казахська РСР	167	4.37	169,900	4.64
Грузинська РСР	89	2.33	37,800	1.03
Азербайджанська РСР	71	1.86	55,800	1.53
Литовська РСР	76	1.99	57,500	1.57
Молдавська РСР	38	.99	33,100	.90
Латвійська РСР	52	1.36	38,300	1.05
Киргизька РСР	36	.94	31,800	.87
Таджицька РСР	30	.79	23,000	.63
Вірменська РСР	45	1.18	31,400	.86
Туркменська РСР	27	.71	21,900	.60
Естонська РСР	35	.92	27,600	.75

Доповнення: Відсоток середніх спеціяльних навчальних закладів і студентів у 1967 р.: в РРФСР — 57.28 і 60.15, в Украні — 18.16 і 18.14.

Джерело: **Народное хозяйство 1965,** стор. 692. **Народное хозяйство 1967,** стор. 793.

ТАБЛИЦЯ X

Чисельність студентів у середніх спеціяльних навчальних закладах у республіках СРСР на 10,000 населення.

Рік	1940	1950	1958	1960	1962	1963	1964	1965	1967
СРСР	50	71	90	95	120	132	145	158	176
Російська РФСР	53	79	98	105	133	148	164	179	196
Українська РСР	47	61	84	92	114	123	132	142	163
Білоруська РСР	39	54	69	76	99	111	127	141	156
Узбецька РСР	37	62	67	60	77	81	87	98	123
Казахська РСР	48	62	82	84	100	111	126	140	161
Грузинська РСР	71	67	66	63	69	75	79	83	103
Азербайджанська РСР	52	69	71	68	87	99	109	120	141
Литовська РСР	22	45	87	115	151	170	184	193	203
Молдавська РСР	17	54	55	56	69	78	87	98	125
Латвійська РСР	50	91	112	115	139	155	163	169	176
Киргизька РСР	38	60	76	77	90	98	106	120	135
Таджицька РСР	38	69	61	57	66	70	81	89	109
Вірменська РСР	66	75	80	78	100	112	125	143	171
Туркменська РСР	57	62	88	76	87	94	103	115	133
Естоиська РСР	20	94	105	126	171	189	203	215	201

Джерело: **Народное хозяйство 1963,** стор 571; **1964,** стор. 683; **1967,** стор. 794.

публіках у 1940-1965 роках. Число для України постійно нижче, ніж для СРСР або РРФСР. Відійнявши число в Україні від числа у РРФСР для кожного року, одержимо порівняння різниці з року на рік.

Рік	1940	1950	1958	1960	1962	1963	1964	1965	1967
	6	18	14	13	19	25	32	37	33

Тут бачимо знову покривдження України і посилення дискримінації: від різниці 6 у 1940 році до 33 у 1967 році на 10,000 населення між числом учнів середніх спеціяльних навчальних закладів у РРФСР і УРСР. У Білорусії різниця була ще більша:

Рік	1940	1950	1958	1960	1962	1963	1964	1965	1967
	14	25	29	29	34	37	37	38	40

А в Молдавії вона була прямо приголомшлива:

Рік	1940	1950	1958	1960	1962	1963	1964	1965	1967
	36	25	43	49	64	70	77	81	71

Очевидячки, не всі радянські республіки крокують до комунізму рівномірно. Здається, що деякі загрузли в колоніяльному назадництві, накиненому їм "старшими братами" з Москви.

У 1964 р. відсоток спеціялістів із середньою спеціяльною освітою був вищий в Україні — 19.22%, а нижчий у РРФСР — 60.67%, ніж відсоток учнів у навчальних закладах кожної республіки.[10] Це було наслідком висилання випускників з Росії та інших республік в Україну. У 1961 р., про який маємо дані, тільки 67.66 відсотків спеціялістів із середньою спеціяльною освітою в Україні були українці. Росіяни становили 24.34 відсотків. Решту — 8% — становило 38 названих національностей із різних частин СРСР і 14,106 одиниць, які були записані як "інші національності" (додаток V).

Відсоток росіян із середньою спеціяльною освітою, зайнятих у народньому господарстві України, за декілька років збільшився, а українців зменшився, як видно з наступних даних:

Рік	% українців	% росіян	% інших
1957	66.9	23.0	10.1
1960	67.4	24.5	8.1
1962	67.4	24.7	7.9
1964	66.7	25.3	8.0[11]

Молода людина в Україні не тільки має меншу можливість вступити до технікуму у своїй країні, але і меншу можливість ніж росіянин вступити до такої інституції в будь-якій частині СРСР. Відсоток росіян у СРСР у 1959 р. був 54.65, а українців — 17.84 (додаток I). Однак відсоток росіян у середніх спеціяльних школах у 1965 р. був 64.44 або 206 учнів на 10,000 російського населення СРСР, а українців тільки 15% або 147 учнів на 10,000 українського населення СРСР (таблиця X). Так же російських спеціялістів з такою освітою було в СРСР у 1964 р. 65.08%, а українців тільки 15.92% (таблиця XI).

Але найважливіше, що українські учні підпадають дискримінації в доступі до технікумів у самій Україні, як видно з таких даних про шкільний рік 1961-62:

Число учнів середніх спеціяльних навчальних закладів УРСР за національністю:

Разом	українців	%	росіян	%
454,809	314,413	69.1	112,904	24.8[12]

У власній країні українці, маючи 76.8% населення, становили тільки 69.1% учнів технікумів; росіяни з 16.9% населення мали 24.8% учнів (додаток IV). У середніх спеціяльних навчальних закладах в Україні було в 1961-62 шкільному році 97 українців на 10,000 українського населення і 159 росіян на 10,000 російського населення.

Цілком легко уявити, що є теж фінансова дискримінація середньої спеціяльної освіти в Україні. Таблиця XII виказує, що в 1965 р. РРФСР одержала 60.48% усіх коштів, призначених на таку освіту у республіках СРСР, а Україна одержала тільки 17.46%. І тут знову призначений Україні відсоток нижчий від відсотка її населення. На одиницю це становило 3.59 карбованців для РРФСР і 2.88 для України. Така сама дискримінація була застосована до дев'ятьох інших республік СРСР.

Був теж спеціяльний бюджет у сумі 96,700,000 карбованців на середню спеціяльну освіту для центрального уряду в Москві, щоб підтримувати його політику централізації і русифікації у цій галузі.

Дискримінації у тих школах підпадає теж українська мова. Пильні особисті дослідження автора за час його дворічного побуту в Україні виявили, що мовою викладання

ТАБЛИЦЯ XI

Національний склад (а) студентів середніх спеціяльних навчальних закладів у 1965 р. і (б) спеціялістів із середньою спеціяльною освітою, зайнятих у народньому господарстві СРСР у 1964 р.

	(а)	%	(б)	%
Усіх у СРСР	**3,659,300**	**100**	**6,702,100**	**100**
Росіяни	**2,358,100**	**64.44**	**4,361,400**	**65.80**
Українці	**548,800**	**15.00**	**1,067,100**	**15.92**
Білоруси	**127,600**	**3.49**	**216,400**	**3.23**
Узбеки	**55,600**	**1.52**	**72,900**	**1.09**
Казахи	**48,300**	**1.32**	**57,000**	**.85**
Грузини	**31,900**	**.87**	**80,700**	**1.20**
Азербайджанці	**42,900**	**1.17**	**68,200**	**1.02**
Литовці	**49,900**	**1.36**	**59,500**	**.89**
Молдавани	**19,400**	**.53**	**27,600**	**.41**
Латиші	**21,000**	**.57**	**47,100**	**.70**
Киргизи	**10,100**	**.28**	**13,800**	**.21**
Таджики	**11,300**	**.31**	**16,600**	**.25**
Вірмени	**43,800**	**1.20**	**72,300**	**1.08**
Туркмени	**10,700**	**.29**	**13,300**	**.20**
Естонці	**18,200**	**.50**	**36,000**	**.53**
Інші*	**261,700**	**7.15**	**492,200**	**7.34**

* Це число включає 26 інших національностей.

Доповнення: Відсоток студентів середніх спеціяльних навчальних закладів СРСР у 1967 р. і спеціялістів із середньою спеціяльною освітою, зайнятих у 1966 р. в народному господарстві: росіян 62.85 і 64.75, українців 15.48 і 16.04.

Джерело: **Народное хозяйство 1965,** стор. 701 і 582. **Народное хозяйство 1967,** стор. 803. **Страна Советов за 50 лет,** Москва, 1967, стор. 238.

ТАБЛИЦЯ XII

Бюджет для середніх спеціяльних навчальних закладів республік СРСР у 1965 р.

(У мільйонах карбованців)

		%
Російська РФСР	451.3	60.48
Українська РСР	130.3	17.46
Білоруська РСР	25.5	3.42
Узбецька РСР	19.5	2.61
Казахська РСР	33.5	4.49
Грузинська РСР	11.7	1.57
Азербайджанська РСР	10.5	1.40
Литовська РСР	15.2	2.04
Молдавська РСР	7.6	1.02
Латвійська РСР	9.4	1.26
Киргизька РСР	7.4	.99
Таджицька РСР	5.7	.76
Вірменська РСР	6.7	.90
Туркменська РСР	5.5	.74
Естонська РСР	6.4	.86
		100
Разом для усіх республік	746.2	
Всесоюзний бюджет (СРСР)	96.7	
Разом для СРСР і республік	842.9	

Джерело: **Государственный бюджет СССР,** стор. 51.

у технікумах транспорту і зв'язку, будівельних, промислових, сільськогосподарських, економічних, медичних (вишкіл медсестер і фельдшерів), лісних і музичних була мова російська; української ще вживають у культурноосвітніх і педагогічних школах.

Один турист до СРСР описав мені свої відвідини технікуму у сільських околицях Буковини. Директор був тоді у Москві у шкільних справах; службовці у школі говорили до нього по-російському, хоч він українець; уся атмосфера школи — написи, гасла, таблиці оголошень, книжки — була теж російська.

Одного учня технікуму в Києві, який уперто говорив тільки по-українському, керівництво школи кілька разів попереджало, щоб говорив по-російському. Пізніше він був викликаний КГБ як небезпечний буржуазний націоналіст. Потім директор виключив його з гуртожитку. Я спитав іншого учня одного з київських технікумів, де більшість учнів були українці, що було б, коли б він заговорив до директора школи по-українському. Він відповів: "Я не посмів би".

Наявність і розмір русифікації підтверджують правила прийому до середніх спеціяльних навчальних закладів СРСР на 1966 р., де читаємо:

> Вступники до середніх спеціальних учбових закладів на всі спеціальності складають вступні іспити з російської мови, за винятком осіб, що вступають до груп, де викладання ведеться не російською мовою, які замість іспиту з російської мови складають вступний іспит з мови, на якій в даній групі провадиться викладання.[13]

У правилах подані теж дисципліни, з яких вступники складають іспити. Російська мова включена в усі курси, а про українську нема і згадки.[14] Однак ще у 1954 р. технікуми в Україні вимагали вступних іспитів обома мовами — українською і російською.[15] Зайве говорити, що всі іспити тепер відбуваються російською мовою.

Української мови навчають як предмету в технікумах України, але вона займає друге місце після російської мови щодо числа годин. У бюлетені з інструкціями директорам середніх спеціяльних навчальних закладів з 10 липня 1962 р. (дивись ілюстрації 6 і 7) міністерство середньої спеціяльної освіти УРСР визначило такий плян навчання літератури разом із кількістю годин на рік:

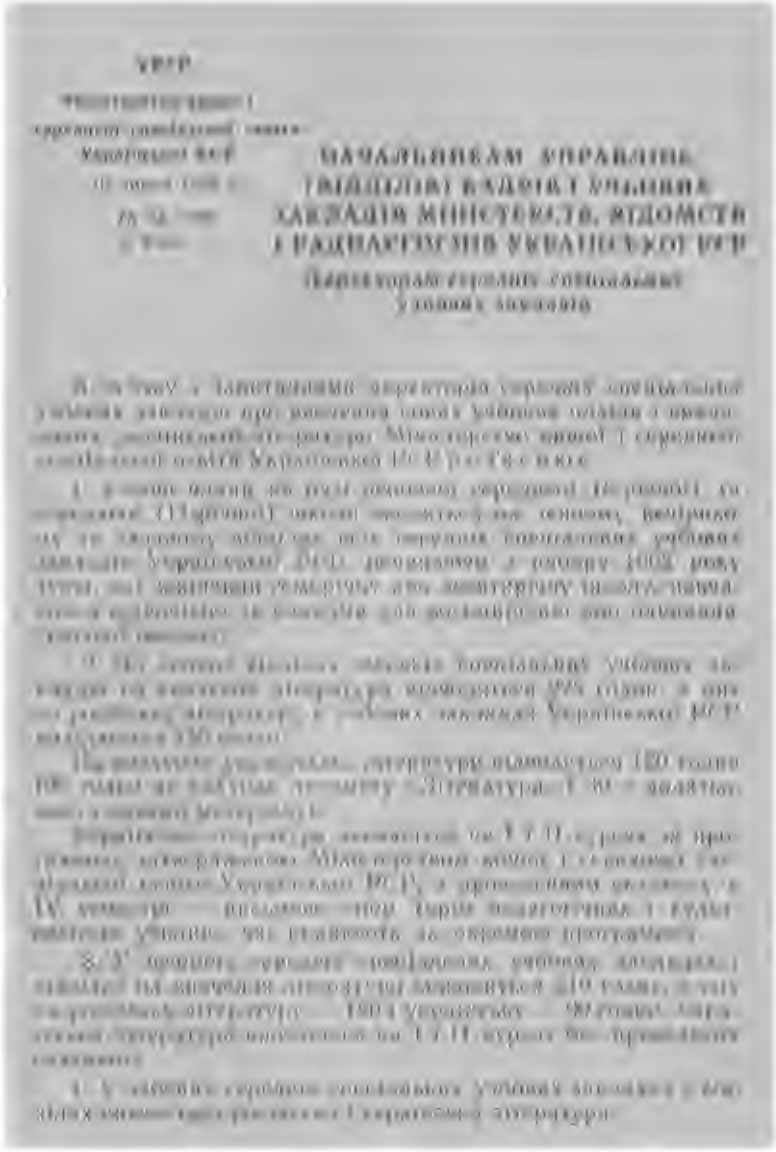

ІЛЮСТРАЦІЯ 6. Інструкції директорам середніх спеціяльних навчальних закладів, якими призначено 135 годин на рік російській літературі, а тільки 120 українській у денних, і відповідно 120 та 90 у вечірніх школах.

ІЛЮСТРАЦІЯ 7. Інструкції (продовження), де зазначено, що для учнів, які не вивчали української мови та літератури в загальноосвітній школі, українська мова не обов'язкова.

російська у денних школах	— 135
українська у денних школах	— 120
російська у вечірніх школах	— 120
українська у вечірніх школах	— 90

Немає згадки про іспити з російської літератури, але ми не сумніваємось, що вони є; однак виразно стверджено, що у вечірніх школах нема іспитів з української літератури. У заочних школах обов'язкові два іспити з російської літератури і тільки один з української. Вступники до технікумів, що ніколи не вивчали української мови, не зобов'язані її вивчати.

Отака атмосфера, в якій українська мова відсунена на другий плян, заохочує учнів-росіян виявляти легковаження, а навіть зневагу до неї. Виховники оповідали авторові про різні випадки. В одеському кооперативному технікумі учителька української мови, ввійшовши до кляси, часто знаходила на таблиці образливі написи, наприклад: "Тепер починається лекція ослячої мови" (Тепер начинается урок ослиного языка).

В Одеському театральному технікумі учителеві української мови учні-росіяни заявили на початку 1964-65 р., що "ми не маємо наміру працювати на українській сцені, нам наплювать на українську сцену, а тому не будемо учащати на ваші лекції". (У нас нет намерения роботать на украинской сцене, нам наплевать на украинскую сцену, и потому не будем ходить на вашие уроки). Після цього вони вийшли і не вернулися. Директор не вжив жадних дисциплінарних засобів.

Уряд не тільки не карає за такі вияви зневаги й погорди до української мови, а ще й потайки заохочує до них, щоб потім підкреслювати їх як вияв загальної волі і вживати їх як привід до дальшої русифікації.

Авторові не раз розповідали про російських учителів у технікумах, що вели уперту боротьбу з українською мовою. В одеській культурно-освітній школі, де вишколюють бібліотекарів і культурних працівників для сіл, росіянин-учитель історії проголосив: "Українська мова вмирає. У нас інтернаціональна мова — російська. Ми повинні її плекати". Подібні ідеї так же гаряче висловлювали російські вчителі в одеському технікумі харчової промисловости. Проте, якби українець обізвався в обороні рідної мови, його негайно на-

таврували б як буржуазного націоналіста і, стероризувавши, присилували б мовчати.

Як далеко зайшла русифікація у технічних середніх спеціяльних школах, виявляє методологічний посібник для вчителів, що його написав директор будівельного технікуму у Харкові. Там не згадується мови викладання, але посібник написаний по-російському, всі джерела російські, а автор за прізвищем теж, мабуть, росіянин. У розділі про вживання наочних засобів він згадує про фільми — усі російські. У бібліографії про вживання фільмів він подає книжки і каталоги — вони теж усі російські. При кінці книжки поданий навчальний плян із списком предметів і вчителів. З них 48% мають типові російські прізвища, а тільки 32% українські.[16]

Окрім теоретичних лекцій, учні відбувають теж практичний вишкіл у фабриках або на будові. Там усе навчання відбувається по-російському. На час відвідування школи кожний одержує студентську картку і записну книжку, де періодично позначається його успіхи.[17] Обидві мають стандартну форму для всіх учнів технікумів у СРСР і обидві складені по-російському.

Розміри русифікації технікумів в Україні можна усвідомити, аналізуючи дані про підручники, видавані для них у республіках. На жаль, статистику маємо тільки за 1955 р.; кількість назов і тиражі були такі:

	СРСР	РРФСР	%	УРСР	%	інші республіки	%
число назов	324,000	254,000	76.00	19,000	6.00	61,000	18.00
тиражі	6,393,600	6,042,000	94.51	187,000	2.93	164,000	2.56[18]

РРФСР із 56.3% всього населення СРСР видала 76% назов і 94.51% тиражу. Не знаємо мови тих 2.93%, виданих в Україні, але ні одна з книжок у РРФСР не була видана українською мовою. Від 1955 р. немає списків підручників для технікумів у республіках, але наступні дані про кількість назов підручників для середніх спеціяльних і професійно-технічних шкіл СРСР, написаних російською і всіма іншими мовами народів СРСР, є ще більше вимовні:

Рік	всіх у СРСР	російською мовою	%	усіма іншими мовами народів СРСР	%	чужими мовами	%
1962	1,524	1,196	78.50	311	20.40	17	1.10
1963	1,482	1,143	77.10	319	21.20	20	1.40
1964	1,723	1,353	78.53	311	18.05	59	3.42
1965*	1,917	1,605	81.18	269	13.61	103	5.21[19]

* Від 1965 р. статистичних даних не друкують.

Тут бачимо, що число назов книжок, виданих у 1965 р. всіма мовами СРСР, які є рідними мовами 43.35% населення (додаток I), становило тільки 13.61% усіх підручників для технікумів у СРСР. Це була знижка на 6.79% від 1962 р.

Тираж тих книжок у тих роках був у тисячах такий:

Рік	всіх у СРСР	російською мовою	%	усіма іншими мовами народів СРСР	%	чужими мовами	%
1962	14,181	13,110	92.4	730	5.1	341	2.5
1963	19,296	17,903	92.8	1,177	6.1	216	1.1
1964	18,136	16,766	92.4	1,072	5.9	298	1.7
1965	19,875	18,388	92.5	920	4.6	567	2.9[20]

Із цього ясно, що відсоток тиражу книжок для середніх спеціяльних навчальних закладів СРСР усіма мовами, крім російської, був ще менший, ніж число назов. У 1965 р. тих останніх було 13.61%, а тираж становив тільки 4.6%.

Спеціяльний каталог усіх технічних книжок, виданих в Україні в 1965 р., виказує одинадцять підручників для технікумів. З них десять по-російському із тиражами до 40,000 і один по-українському з тиражем 4,000[21] (дивись ілюстрація 8).

Український бібліографічний журнал подає три такі посібники для учнів технікумів (усі по-російському):

Донецкая гор. школа художников-оформителей наглядной агитации. Положение и учебный план, Донецк, 1963.[22]
Донецкий с-х техникум. Справочник для поступающих. Донецк, 1964.[23]
Львовское медицинское училище Но 2. Справочник для поступающих. Львов, 1964.[24]

Знаменне, що навіть довідник школи у Львові, де перед 1939 р. майже не було росіян, теж по-російському.

Знаменним є ще один факт: не всі технікуми під одним керівництвом. Деякі підлягають безпосередньо респуб-

ІЛЮСТРАЦІЯ 8. Сторінка каталога технічних книжок, виданих в УРСР у 1965 р. із списком підручників для технікумів. Вони всі російською мовою.

ліканському міністерству вищої і середньої спеціяльної освіти; інші підпорядковані різним міністерствам, комітетам та управлінням. Однак, як воно не дивно, але багато з них є установами СРСР. В Україні в 1964 р. із 659 технікумів 42 були під таким управлінням. Між ними такі:[25]

Кількість	технікуми	кому підлягають
4	зв'язку	Міністерство зв'язку СРСР
6	гідроенергетичні	Державний виробничий комітет у справах енергетики та електрифікації СРСР
6	будівельні	Державний виробничий комітет по транспортному будівництву СРСР
15	залізничного транспорту	Міністерство шляхів СРСР

Є такі, що вихвалюють нових володарів, Брежнєва і Косигіна, як вістунів нової доби в СРСР. Без сумніву, вони поробили деякі зміни. Хрущов поділив республіки на економічні області, над кожною була рада народного господарства, яка керувала всіма засобами виробництва області. Багато технікумів в Україні були теж під контролем тих місцевих установ. У 1966 р. ради переорганізовано на міністерства. Це заторкнуло управління над технікумами в Україні: всі ті, що були під контролем раднаргоспів УРСР, після реорганізації підпали під міністерства СРСР. Між ними були такі технікуми[26] (дивись ілюстрації 9 і 10):

4 автоматики
4 промисловости продовольчих (харчових) товарів
5 механічні
7 хемічної промисловости
11 легкої промисловости
15 гірничі
22 машинобудівні.

Наслідком цього в 1966 р. з усіх 673 технікумів в УРСР 140 або 20.8% було під керівництвом управлінь і міністерств СРСР — 98 більше, ніж у 1964 р. А до того ці установи і їх відділи "засновують, реорганізують і закривають міністерства та управління СРСР за згодою міністерства вищої і середньої спеціяльної освіти СРСР і міністерства фінансів СРСР".[27]

Дальші зміни пороблено у 1966 р. Ще такі чотири середні спеціяльні навчальні заклади перенесено з-під республіканського (УРСР) під всесоюзний (СРСР) контроль[28]:

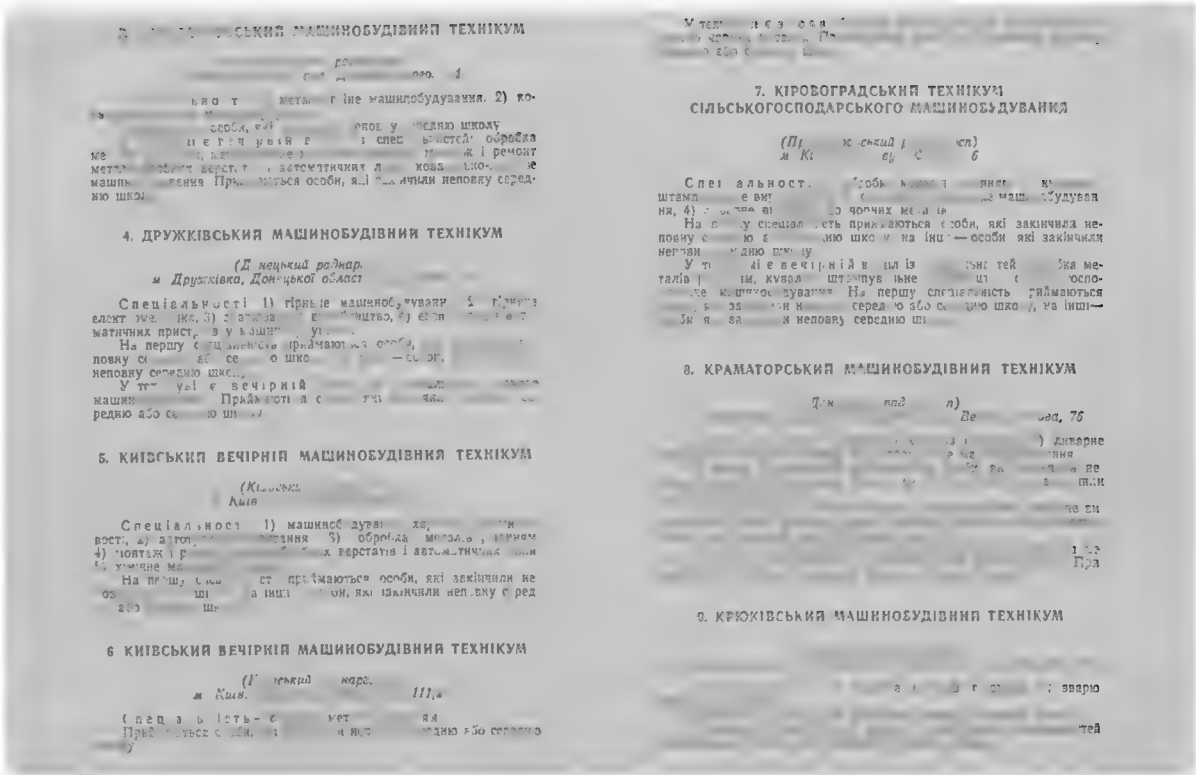

ІЛЮСТРАЦІЯ 9. Сторінки студентського довідника на 1964 р із списком машинобудівельних технікумів, які підлягають обласним Радам народного господарства України.

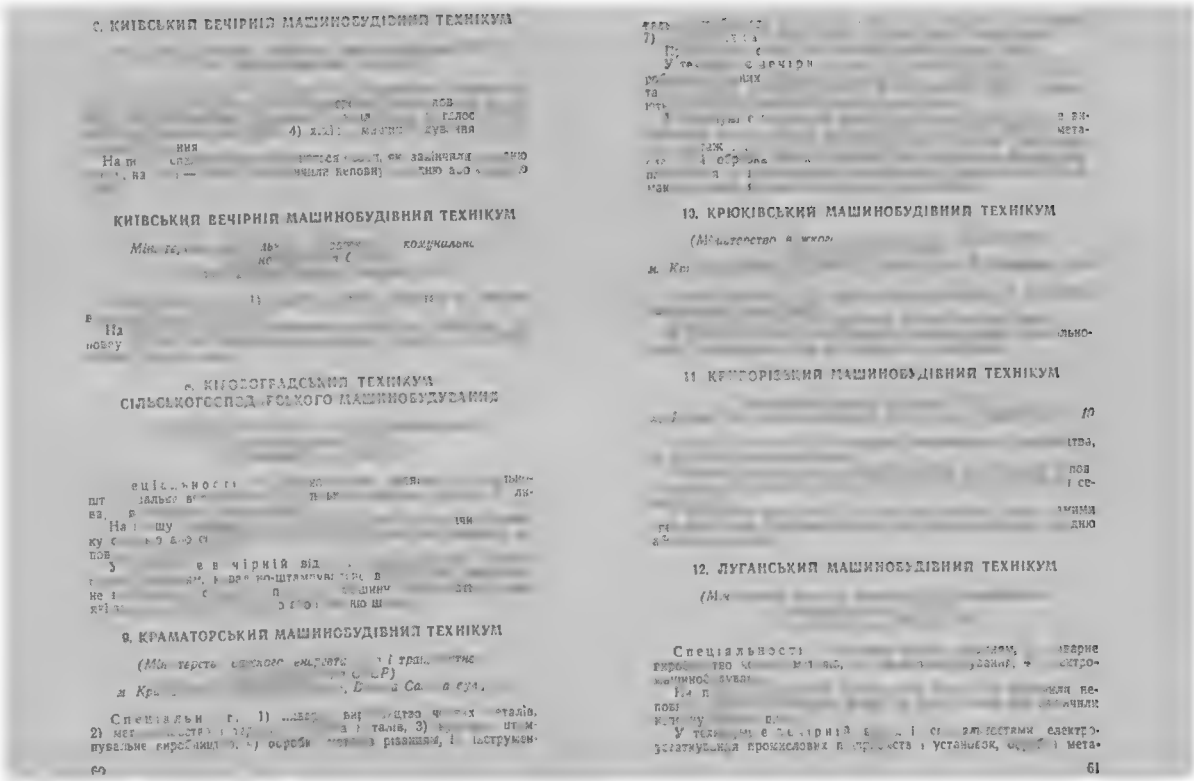

ІЛЮСТРАЦІЯ 10. Сторінки студентського довідника на 1966 р. із списком машинобудівельних технікумів, які вже підлягають міністерствам СРСР.

Київський технікум напівпровідникового приладобудування
Львівський обліко-кредитний технікум
Дніпродзержинський заочний хемічно-технологічний технікум
Харківський обліко-кредитний технікум.

Технікуми в Україні — з кількома малими винятками — стали островами чужої культури і засобом дискримінації української мови і українських студентів. Міністерство вищої і середньої спеціяльної освіти УРСР, завданням якого було управляти середніми спеціяльними школами з наказу всесоюзного міністерства в Москві, втрачає навіть і цей мізерний контроль над тими школами, які переходять під прямий всесоюзний контроль. І всупереч цьому всьому кремлівська ієрархія посміла безсоромно і лицемірно проголосити всьому світові, що її засада

> ...забезпечувати і надалі вільний розвиток мов народів СРСР, повну свободу для кожного громадянина СРСР розмовляти, виховувати і навчати своїх дітей будь-якою мовою, не допускаючи ніяких привілеїв, обмежень або примусу у вживанні тих чи інших мов. В умовах братерської дружби і взаємного довір'я народів національні мови розвиваються на основі рівноправності і взаємозбагачення.[29]

ПРИМІТКИ

[1] **На благо и счастье народа,** Збірник документів, Москва, 1961, стор. 70-71.
[2] Н. Н. Забелин ..., **Планнрование подготовки и распределения робочих кадров в СССР,** Москва, 1960, розд. IV; Л. А. Комаров, **Планирование подготовки и распределение специалистов в СССР,** Москва, 1961, стор. 60; **Сборник законов СССР и указов президиума Верховного Совета СССР 1938-1958,** Москва, 1959, стор. 418.
[3] Забелин, як вище, стор. 94.
[4] **Літопись книг,** ч. 9, 1964, стор. 53.
[5] **Печать СССР в 1955 году,** Статистичні матеріяли. Москва, 1956, стор. 106.
[6] А. Н. Веселов, **Профессионально-техническое образование в СССР,** Москва, 1961, стор. 389; **Профессионально-техническое образование,** ч. 8, серпень 1969, стор. 3.
[7] Веселов, як вище, стор. 314.
[8] **О коммунистическом воспитании и укреплении связи школы с жизнью,** Збірник документів, Москва, 1964, стор. 77.
[9] **Довідник для вступників до середніх спеціальних учбових закладів Української РСР на 1966 рік,** Харків, 1966, стор. 227-254.
[10] **Народное хозяйство, 1965,** стор. 578-79.
[11] **Народне господарство Української РСР в 1964 році,** Статистичний щорічник, Київ, стор. 476.

[12] **Среднее специальное образование в СССР,** Статистичний збірник, Москва, 1962. стор. 75.
[13] **Довідник для вступників до середніх спеціальних учбових закладів Української РСР на 1966 рік,** стор. 9.
[14] Там же, стор. 9-10.
[15] **Радянська Україна,** 4 і 10 липня 1954. Оголошення про прийом студентів поміщено на останній сторінці.
[16] В. Г. Путилин, **Организация учебной и воспитательной роботы в техникуме,** Харків, 1959, стор. 194-209.
[17] **О коммунистическом воспитании,** стор. 284.
[18] **Печать СССР в 1955 году,** стор. 100, 104, 105.
[19] **Печать СССР в 1962 году,** стор. 52.
Печать СССР в 1963 году, стор. 50.
Печать СССР в 1964 году, стор. 64.
Печать СССР в 1965 году, стор. 50.
[20] Там же.
[21] **Зведений тематичний плян випуску літератури видавництв України на 1965 рік: Техніка, Хімія, Будівництво, Архітектура, Комунальне господарство,** Київ, 1964, стор. 47-50.
[22] **Літопись книг,** ч. 1, 1964, стор. 40.
[23] Там же, ч. 7, 1964, стор. 51.
[24] Там же, ч. 9, 1964, стор. 53.
[25] **Довідник для вступників до середніх спеціальних учбових закладів Української РСР на 1964 рік,** стор. 5-171.
[26] **Довідник для вступників до середніх спеціальних учбових закладів Української РСР на 1966 рік,** стор. 58-226.
[27] **О коммунистическом воспитании,** стор. 283-84.
[28] **Довідник для вступників до середніх спеціальних учбових закладів на 1967 рік,** стор. 103, 106 і 192.
[29] **Матеріяли XXII з'їзду КПРС,** Київ, 1962, стор. 384.

6. ВИЩА ОСВІТА

Закони про освіту в СРСР ухвалює Рада міністрів і ЦК КПРС. Усією вищою освітою керує міністерство вищої і середньої спеціяльної освіти СРСР безпосередньо або через різні установи і міністерства,[1] починаючи від одноцільного навчального пляну до правил внутрішнього керівництва, як наймання кадрів, години праці, вживання заходів у випадку зламання дисципліни членами факультету і де переховувати ключі до авдиторії, лябораторій і шкільних заль.[2]

Дискримінація України, її учнів і мови ще виразніша в ділянці вищої освіти, ніж у загальній і середній. Україна одержує теж менший відсоток загального бюджету СРСР на вищу освіту, ніж відсоток її населення, а РРФСР одержує більший. У 1965 р. Україна одержала 16.79%, а РРФСР 62.14% бюджету (таблиця XIII). Розраховуючи на голову населення, остання одержала 6.71, а перша тільки 5.06 карбованців. Білорусія одержала 4.91, а Молдавія тільки 3.90 або трішки більше, ніж половину того приділу, що РРФСР.

Та ж сама дискримінація України виявляється у кількості вузів, які, за винятком педагогічних інститутів, "організує, реорганізує і закриває Рада міністрів СРСР".[3] У 1965 р. РРФСР мала 57.14%, а Україна тільки 17.46% тих академічних установ у СРСР (таблиця XIV). Окрім того, відсоток України постійно меншав від 1940 р., як показують такі дані:

Порівняння кількости вузів у РРФСР і Українській РСР

	1940-41	1950-51	1958-59	1962-63	1963-64	1964-65	1965-66	1967-68
СРСР	817	880	766	738	742	754	756	785
РРФСР	481	516	441	426	427	432	432	442
%	58.9	58.6	57.6	57.7	57.5	57.3	57.1	56.3
УРСР	173	160	140	133	131	132	132	136
%	21.0	18.2	18.3	18.0	17.7	17.5	17.5	17.3[4]

Є теж несправедливий розподіл професорських кадрів, яких призначає міністерство вищої і середньої спеціяльної

ТАБЛИЦЯ XIII

Бюджет для вищих навчальних закладів республік СРСР на 1965 р.

(У мільйонах карбованців)

		%
Російська РФСР	844.2	62.14
Українська РСР	228.2	16.79
Білоруська РСР	41.9	3.08
Узбецька РСР	48.0	3.53
Казахська РСР	49.0	3.61
Грузинська РСР	25.4	1.87
Азербайджанська РСР	23.3	1.72
Литовська РСР	18.8	1.38
Молдавська РСР	13.0	.96
Латвійська РСР	11.5	.85
Киргизька РСР	10.8	.79
Таджицька РСР	10.3	.76
Вірменська РСР	17.8	1.31
Туркменська РСР	6.5	.48
Естонська РСР	9.9	.73
		100
Разом для усіх республік	1,358.6	
Всесоюзний бюджет СРСР	235.2	
Разом для СРСР і республік	1,593.8	

Джерело: **Государственный бюджет СССР**, стор. 50.

ТАБЛИЦЯ XIV

Чисельність (а) вищих навчальних закладів і (б) студентів у них у республіках СРСР на 1965 р.

	(а)	%	(б)	%
Усіх у СРСР	756	100	3,860,500	100
Російська РФСР	432	57.14	2,353,900	60.97
Українська РСР	132	17.46	690,000	17.87
Білоруська РСР	27	3.57	104,000	2.69
Узбецька РСР	32	4.23	165,800	4.30
Казахська РСР	39	5.15	144,700	3.75
Грузинська РСР	18	2.38	76,600	1.98
Азербайджанська РСР	11	1.46	67,000	1.74
Литовська РСР	11	1.46	46,400	1.20
Молдавська РСР	7	.93	36,300	.94
Латвійська РСР	10	1.32	33,100	.86
Киргизька РСР	8	1.06	32,200	.83
Таджицька РСР	7	.93	30,400	.79
Вірменська РСР	11	1.46	38,900	1.01
Туркменська РСР	5	.66	19,900	.52
Естонська РСР	6	.79	21,400	.55

Доповнення: Відсоток вищих навчальних закладів і їх студентів у 1967 р. у РРФСР – 56.31 і 59.28; в Україні — 17.32 і 17.79.

Джерело: **Народное хозяйство 1965,** стор. 691. **Народное хозяйство 1967,** стор. 792.

освіти СРСР.[5] В автора немає новіших статистичних даних, але в роках 1951-55 українські установи мали 10.4% докторів, 8.7% професорів і 13% доцентів, а РРФСР мала їх 76, 79 і 72.2% (таблиця XV).

Відсоток усіх учнів тих установ у СРСР у 1965 р. був 60.97 у РРФСР і тільки 17.87 в Україні (таблиця XIV). Цікаве теж звернути увагу на відсоток в Україні загальної кількости студентів вузів СРСР (Російської імперії в роках 1914-15) у попередніх роках:

1914-15 (у теперішніх кордонах)	1927-28	1933-34	1940-41
27.6	17.3	21.0	24.2[6]

Отже ясно, що кількість студентів в Україні у відношенні до РРФСР відсотково обнизилася під радянською владою.

Це підрядне становище можна теж з'ясувати, порівнюючи численність студентів вузів на 10,000 населення кожної республіки за роки, про які маємо дані. Таблиця XVI виказує, що число в РРФСР було вище, ніж пересічне для СРСР у кожному році від 1950-го; число ж в Україні нижче, ніж число для РРФСР або СРСР за кожний рік від 1940-го, коли воно було вище. Число в РРФСР було теж вище, ніж для будь-якої іншої республіки в роках 1963, 1964 і 1965. Порівняння різниць між числом у РРФСР і в Україні за роки від 1950-го теж багатомовне:

1950	1958	1960	1963	1964	1965	1967
23	25	27	40	33	34	35

Різниця між числами у РРФСР і Білорусії ще більша:

1950	1958	1960	1963	1964	1965	1967
36	45	52	59	63	66	69

Різниця ж між числами в РРФСР і Молдавії переходить усякі уявлення:

1950	1958	1960	1963	1964	1965	1967
41	60	61	72	75	78	76

З двома винятками (Україна — 1964 р. і Молдавія — 1967 р.) різниця зростала щороку в усіх трьох країнах.

ТАБЛИЦЯ XV

Чисельність (а) докторів, (б) професорів, (в) доцентів у вищих навчальних закладах республік СРСР на 1951-55 рр.

	(а)	%	(б)	%	(в)	%
Усіх у СРСР	2,857	100	2,290	100	11,843	100
Російська РФСР	2,182	76.0	1,790	79.0	8,517	72.2
Українська РСР	297	10.4	202	8.7	1,536	13.0
Білоруська РСР	27	.9	26	1.1	216	1.8
Узбецька РСР	54	1.9	59	2.6	261	2.2
Казахська РСР	47	1.6	31	1.3	210	1.8
Грузинська РСР	95	3.3	71	3.1	291	2.5
Азербайджанська РСР	41	1.4	32	1.4	238	2.0
Литовська РСР	5	.02	7	.03	62	.5
Молдавська РСР	5	.02	8	.04	68	.6
Латвійська РСР	4	.01	8	.04	81	.7
Киргизька РСР	13	.44	18	.8	70	.6
Таджицька РСР	9	.03	7	.03	47	.4
Вірменська РСР	51	1.6	26	1.1	186	1.6
Туркменська РСР	14	.5	4	.02	26	.2
Естонська РСР	13	.4	11	.6	34	.3

Джерело: К. Т. Галкин, **Высшее образование и подготовка научных кадров у СССР,** Москва, 1958, стор. 165.

ТАБЛИЦЯ XVI

Чисельність студентів на 10,000 населення у вищих навчальних закладах у республіках СРСР.

	1940	1950	1958	1960	1963	1964	1965	1967
СРСР	41	69	104	111	144	157	166	182
Російська РФСР	43	77	116	124	161	176	186	200
Українська РСР	47	54	91	97	121	143	152	165
Білоруська РСР	24	41	71	72	102	113	120	141
Узбецька РСР	28	65	107	115	142	152	157	182
Казахська РСР	16	46	71	76	98	111	119	139
Грузинська РСР	77	98	119	134	158	167	168	185
Азербайджанська РСР	44	98	97	91	121	130	144	178
Литовська РСР	20	45	90	95	130	145	155	174
Молдавська РСР	10	36	56	63	89	101	108	124
Латвійська РСР	52	73	88	101	132	140	146	169
Киргизька РСР	19	49	77	78	101	113	122	143
Таджицька РСР	15	46	92	95	101	108	118	139
Вірменська РСР	82	111	111	107	141	158	177	210
Туркменська РСР	22	54	85	81	94	99	104	121
Естонська РСР	45	80	101	111	142	156	166	174

Джерело: **Народное** хозяйство 1964, стор. 683; 1967, стор. 794.

Багато студентів у СРСР одержує допомогу у формі місячних стипендій. Заробітна платня робітників і службовців у 1964 р. становила пересічно 90 карбованців місячно.[7] Це так мало, що синові чи дочці пересічного громадянина було б неможливо вчитись у вузі без стипендії. Кількість тих, що одержують таку допомогу, подана на таблиці XVII. З усіх стипендій у СРСР у 1960 році 60.73% роздано в РРФСР, а тільки 17.66% в УРСР. У декількох інших республіках, між ними у Білорусії і Молдавії, відсоток стипендій був ще менший, якщо порівнювати його з відсотком населення республіки.

Уся система дискримінації віддзеркалюється теж у числі випускників вузів у республіках. У 1959 р. на 1,000 населення було їх у СРСР — 18, у РРФСР — 19, а в УРСР — тільки 17. У деяких інших республіках це число було ще нижче. А проте, у 1939 р. число для РРФСР і для УРСР було однакове: сім на 1,000 населення (таблиця XVIII). І тут відповідальність несе центральна влада, бо "контингенти учнів по навчальних закладах також визначає міністерство вищої освіти СРСР згідно з державним пляном".[8]

З деякими винятками учні в СРСР зобов'язані працювати принаймні два роки після закінчення середньої школи, щоб мати право вписатися до вузу. Проте, ті винятки не стосуються однаково до учнів у всіх республіках. У РРФСР у 1960-61 р. 43% було звільнених; в Україні тільки 25%. З'ясовуючи це навпаки: тільки 57% учнів у РРФСР працювало перед вступом; натомість в Україні працювало їх 75%.[9]

Але дискримінацію студентів в Україні найбільше відчувають українці. Міській молоді багато легше, ніж сільській, вступити до вузів. Причин багато: міські школи краще устатковані і навчання у них краще; міське довкілля більше стимулює інтелектуально; мова навчання у міських школах переважно російська, яка є теж мовою вузів і мовою вступних іспитів. Отож російська молодь має перевагу, бо вона майже вся живе по містах.[10]

Вона теж упривілейована через те, що росіяни займають непропорційну кількість передових становищ у республіці. Впливовий батько може мати більше значення для здобуття освіти в СРСР, ніж самі розумові здібності і високі академічні досягнення. Хрущов признався на тринадцятому всесоюзному з'їзді Комсомолу, що діти партійців одержува-

ТАБЛИЦЯ XVII

Чисельність студентів вищих навчальних закладів у республіках СРСР, які одержали стипендії у 1960 р.

		%
СРСР	**847,031**	**100**
Російська РФСР	**514,373**	**60.73**
Українська РСР	**149,580**	**17.66**
Білоруська РСР	**24,904**	**2.94**
Узбецька РСР	**34,138**	**4.03**
Казахська РСР	**28,988**	**3.42**
Грузинська РСР	**16,317**	**1.93**
Азербайджанська РСР	**13,317**	**1.57**
Литовська РСР	**11,829**	**1.40**
Молдавська РСР	**8,239**	**.97**
Латвійська РСР	**9,551**	**1.13**
Киргизька РСР	**7,685**	**.91**
Таджицька РСР	**8,711**	**1.03**
Вірменська РСР	**7,569**	**.89**
Туркменська РСР	**6,376**	**.75**
Естонська РСР	**5,453**	**.64**

Джерело: **Высшее образование,** стор. 161.

ТАБЛИЦЯ XVIII

Чисельність випускників вищих навчальних закладів на 1,000 населення у республіках СРСР у 1939 і 1959 рр.

	1939	1959
РСРС	6	18
Російська РФСР	7	19
Українська РСР	7	17
Білоруська РСР	4	12
Узбецька РСР	3	13
Казахська РСР	5	12
Грузинська РСР	11	38
Азербайджанська РСР	7	21
Литовська РСР	2	13
Молдавська РСР	3	10
Латвійська РСР	7	21
Киргизька РСР	2	13
Таджицька РСР	2	10
Вірменська РСР	6	28
Туркменська РСР	3	13
Естонська РСР	8	21

Джерело: **Высшее образование,** стор. 30-31.

ли вищу освіту, а інші по закінченні середніх шкіл пішли працювати.[11] Фаворитизм і кумівство такі поширені, що сільськогосподарські школи, які попередньо вишколювали голів колгоспів, приймали студентів, які навіть не були членами колгоспу, молодих людей без будь-якого практичного досвіду в сільському господарстві і навіть учнів із семиліток.[12]

Студентів прийнятих до вузів уважно просівають. Із заявою про вступ треба пред'явити теж рекомендацію про характер від партії, комсомолу, профспілки та інших громадських установ.[13]

У таких умовинах українець опиняється у подвійній невигоді: перше, на багатьох провідних становищах є росіяни (вони становили 26.6 відсотків делеґатів партії на XXII з'їзді КПУ в 1961 р.[14] і 26.9 відсотків членства партії в Україні в 1965 р.[15]); друге, батьки сільської молоді переважно не є членами партії. На селах ними є як правило тільки місцеві урядовці, а багато з них дуже часто не є українцями.

Ясно, що останні, особливо коли вони росіяни, нерадо рекомендують українських студентів. Як члени партії вони керуються конституцією партії, яка зобов'язує членів "вести боротьбу з пережитками націоналізму".[16] Кожне наголошення національних звичаїв, традицій чи мови може бути і часто пояснюється як такий націоналізм. Можна уявити ставлення місцевого партійного урядовця до сина селянина, який міцно держиться своїх звичаїв і традицій.

Крім того, російська центральна влада має інші пляни для учнів середніх шкіл України. У 1960 р. з 12,611 випускників Вінницької области 2,283 пішли працювати у промисловості, 5,943 у сільському господарстві і 1,393 в інших галузях державного господарства. Разом 9,619, або більше ніж 75 відсотків, не добилися до вищої освіти. Всі випускники однієї із шкіл Полтавської области залишились працювати в колгоспі. За цим самим звідомленням, в Україні "дедалі більше юнаків та дівчат після закінчення школи йдуть працювати на виробництво".[17]

Російські плянувальники в Москві мають теж програми будівництва та індустріялізації у східніх і північних областях СРСР, де потрібно "значної кількости комсомольців і молоді, перш усього з-поміж тих, які закінчили середню загальну школу".[18] У більшості вони приходять із України, Білорусії, Молдавії і Литви.[19] Нема ніякої опублікованої ста-

тистики про кількість виселених, але підраховано, що в 1959-1965 рр. недорозвинені області потребували дальших двох мільйонів робітників.[20]

Коли українців виселюють з України, то росіян там поселюють. У 1926 році їх було 3,164,800 і вони становили 8.2% населення, а в 1959 році — 7,091,300 або 16.9% населення України.[21] Інше джерело виявляє, що між роками 1959 і 1963 був обмін населення між Україною та іншими республіками, що більш ніж 75% було з РРФСР і що в результаті цієї внутрішньосоюзної міґрації "Україна збільшувала своє населення".[22]

Наслідки цього обміну видно всюди в Україні. Росіяни з усіх частин РРФСР займають всі можливі становища. Є тільки одне вияснення такого обміну між Росією і Україною, Білорусією, Молдавією та Литвою, які становлять західню частину СРСР. Росіяни ведуть політику переселювання місцевого населення в Росію, де воно буде асимільоване, а західні території включно з Україною колонізують самі, щоб приспішити русифікацію і затіснити російський зашморг на пограничних землях. Натомість українська молодь, яка повинна була продовжувати свою освіту, попадає на заводи і будови Сибіру.

Як сильно ці та інші чинники впливають на число українців у вищих школах України, видно з офіційних даних. У 1959 році українці становили 76.8%, а росіяни 16.9% цілого населення України (додаток IV), але в 1960 році тільки 62.5% усіх студентів вузів були українцями, а 30% — росіянами (додаток III). На 10,000 українського населення в Україні українських студентів було 81; на 10,000 російського населення в Україні було 177 російських студентів, або більше ніж двічі стільки, що українців. Порівняльний стан українців в усіх вузах у СРСР не є кращий. У 1959 р. українці становили 17.84% всього населення СРСР (додаток 1), але в 1965 р. вони становили тільки 14.47% студентів вузів СРСР (таблиця XIX). Росіяни становили тільки 54.65% населення і 61.18% учнів. Іншими словами, на 10,000 російського населення було 174 російських студентів і тільки 127 українських студентів на 10,000 українського населення.

До українців, які бажають вступити на аспірантуру, застосовують ще більшу дискримінацію. Очевидно, російська пануюча ієрархія уважає небезпечним дозволити, щоб

ТАБЛИЦЯ XIX

Національний склад студентів вищих навчальних закладів у СРСР у 1965 р.

		%
СРСР	**3,860,500**	**100**
Росіян	**2,362,000**	**61.18**
Українців	**558,600**	**14.47**
Білорусів	**114,600**	**2.97**
Узбеків	**95,600**	**2.48**
Казахів	**69,900**	**1.81**
Грузинів	**70,100**	**1.82**
Азербайджанців	**54,000**	**1.40**
Литовців	**42,800**	**1.11**
Молдаван	**22,900**	**.59**
Латишів	**21,400**	**.55**
Киргизів	**16,200**	**.42**
Таджиків	**17,500**	**.45**
Вірменів	**61,800**	**1.60**
Туркменів	**15,600**	**.40**
Естонців	**18,800**	**.49**
Інших*	**318,700**	**8.26**

* Включає 26 інших національностей.

Доповнення: Відсоток студентів вищих навчальних закладів у СРСР у 1967 р.: росіян — 60.31, українців — 13.92.

Джерело: **Народное хозяйство 1965,** стор. 701. **Народное хозяйство 1967,** стор. 903.

забагато українців осягнуло вищу освіту: вони могли б загрожувати російському пануванню в Україні. Міністерство вищої і середньої спеціяльної освіти та Академія наук СРСР обмежують число студентів, прийнятих на аспірантуру в усіх вищих освітніх і дослідних установах. Вони ж мають теж право установляти і касувати аспірантури в усіх вищих освітніх установах СРСР.[23]

20 серпня 1965 р. ЦК КПРС і рада міністрів СРСР уповноважили понад двісті інституцій Союзу приймати кандидатські і докторські дисертації* на захист і рекомендувати студентів на ті ступені. Із тих установ, що мали право рекомендувати надання кандидатських ступенів, 56.7% було в РРФСР, яка мала теж 75.7% тих, що мали право пропонувати обидва ступені. Українська РСР мала 17.1% першої і 8.7% другої категорії (таблиця XX). Туркменія, Таджикстан і Молдавія не мали ні однієї установи другої категорії; всі інші республіки мали менший відсоток тих установ, ніж відсоток їх населення.

Ось які українські установи у Києві не мають права пропонувати студентів на докторські ступені, хоч такі російські інституції мають те право:

Державна консерваторія ім. П. І. Чайковського
Державний інститут театрального мистецтва ім Карпенка Карого
Державний художній інститут
Державний педагогічний інститут ім. О. М. Горького
Вища партійна школа при ЦК КПУ.[24]

Українець не може навіть бути рекомендований на докторат із педагогіки в Україні. Сім інститутів мають те право в СРСР, усі вони в РРФСР.[25] Для вищої освіти у цій ділянці українці мусять іти в Росію, де росіяни вирішують, скільки і хто з них буде допущений.

Наслідки цих обмежень кількости аспірантів у пропорції до населення у порівнянні з РРФСР надзвичайно некорисні для України: у 1965 р. вона мала 12.95% усіх аспірантів у СРСР, а РРФСР — 67.86 (таблиця XXI). Отже 4 на 10,000 у РРФСР і тільки 2 в Україні.

---

* Могло б виглядати, що ці ступені відповідають у англомовних країнах ступеням мастерів і докторів, але воно не так. Ступінь кандидата на деяких університетах України можна б рівняти із західнім докторатом, а радянський докторат — це найвищий ступінь, який можна осягнути в СРСР.

ТАБЛИЦЯ XX

Число вищих навчальних закладів у республіках СРСР, які мають право рекомендувати студентів на (а) кандидатські, (б) кандидатські і докторські ступені.

	(а)	%	(б)	%
РСРС	**217**	**100**	**267**	**100**
Російська РФСР	**123**	**56.7**	**202**	**75.7**
Українська РСР	**37**	**17.1**	**23**	**8.7**
Білоруська РСР	**5**	**2.3**	**5**	**1.8**
Узбецька РСР	**8**	**3.7**	**8**	**3.0**
Казахська РСР	**7**	**3.2**	**5**	**1.8**
Грузинська РСР	**2**	**.9**	**7**	**2.7**
Азербайджанська РСР	**3**	**1.4**	**5**	**1.8**
Литовська РСР	**3**	**1.4**	**3**	**1.1**
Молдавська РСР	**3**	**1.4**	**0**	**.0**
Латвійська РСР	**4**	**1.8**	**3**	**1.1**
Киргизька РСР	**4**	**1.8**	**1**	**.4**
Таджицька РСР	**3**	**1.4**	**0**	**.0**
Вірменська РСР	**4**	**1.8**	**4**	**1.5**
Туркменська РСР	**6**	**2.8**	**0**	**.0**
Естонська РСР	**5**	**2.3**	**1**	**.4**

Джерело: **Научные кадры,** стор. 171-192.

ТАБЛИЦЯ XXI

Чисельність аспірантів у республіках СРСР у 1965 р.

		%
РСРС	**90,294**	**100**
Російська РФСР	**61,274**	**67.86**
Українська РСР	**11,689**	**12.95**
Білоруська РСР	**2,409**	**2.67**
Узбецька РСР	**2,972**	**3.29**
Казахська РСР	**1,743**	**1.93**
Грузинська РСР	**1,494**	**1.65**
Азербайджанська РСР	**2,734**	**3.03**
Литовська РСР	**930**	**1.03**
Молдавська РСР	**771**	**.85**
Латвійська РСР	**869**	**.96**
Киргизька РСР	**734**	**.81**
Таджицька РСР	**551**	**.61**
Вірменська РСР	**1,109**	**1.23**
Туркменська РСР	**448**	**.50**
Естонська РСР	**569**	**.63**

Доповнення: Відсоток аспірантів у 1967 р.: у РРФСР — 68.39, в Україні — 13.29.

Джерело: **Народное хозяйство 1965,** стор. 716. **Народное хозяйство 1967,** стор. 816.

Якщо студент бажає вступити на аспірантуру в інституті Академії наук СРСР чи до вузу, він натрапить на суворі обмеження. Прийняті мусять бути "гідними кандидатами", не тільки здатними до осягів, але й політично надійними. Окрім того, студентів із республіканських академій приймають до інститутів Академії наук СРСР тільки в тих дисциплінах, у яких немає ні місцевих факультетних дорадників, ні матеріяльних та технічних засобів.[26]

Прийняті студенти одержують стипендії не від академії СРСР, а від республіканських академій. А що РРФСР своєї не має, то Академія наук СРСР, фінансована коштами всіх республік, в дійсності є Академією наук РРФСР, а її засоби в основному зарезервовані для росіян. Із інших республік приймають тільки малий відсоток студентів. Це називається "допомога академіям наук союзних республік..."[27]

Як можна сподіватись, політика дискримінації проти аспірантів в Україні віддзеркалюється у кількості її науковців. У 1965 р. Україна мала 14.35% усіх кандидатів наук у СРСР, 12.77% усіх докторів і 14.14% усіх науковців. На 10,000 населення в 1965 р. РРФСР мала 33 науковців, а Україна тільки 19. У кожній республіці, крім РРФСР, Грузії, Азербайджану і Вірменії, відсоток науковців був нижчий, ніж відсоток населення республіки в цілому СРСР (таблиця XXII).

Порівняльна статистика за минулі роки виказує, що відсоток науковців в Україні був значно нижчий у 1967 р., ніж у 1940, як це видно з наступних даних.

Рік	СРСР	РРФСР	%	УРСР	%
1940	98,315	61,872	62.9	19,304	19.6
1950	162,508	111,699	68.7	22,363	13.7
1958	284,038	194,849	68.6	36,550	12.9
1960	354,158	242,872	68.3	46,657	13.2
1962	524,546	362,528	69.1	71,035	13.5
1963	565,958	389,326	68.8	78,866	13.9
1964	611,964	419,512	68.6	86,957	14.2
1965	664,584	457,538	68.9	93,984	14.1
1966	712,419	488,670	68.6	98,959	13.9
1967	770,013	528,431	68.6	107,180	13.9[28]

Хоч відсоток науковців України у відношенні до всіх науковців СРСР дуже поволі зростав, він ще й досі значно нижчий від передвоєнного рівня; відсоток у РРФСР значно перевищив передвоєнний рівень.

ТАБЛИЦЯ XXII

Чисельність (а) кандидатів наук, (б) докторів наук, (в) усіх науковців у республіках СРСР у 1965 р.

	(а)	%	(б)	%	(в)	%
РСРС	**134,427**	**100**	**14,757**	**100**	**664,584**	**100**
Російська РФСР	**88,940**	**66.16**	**10,405**	**70.51**	**457,538**	**68.85**
Українська РСР	**19,291**	**14.35**	**1,885**	**12.77**	**93,984**	**14.14**
Білоруська РСР	**3,093**	**2.30**	**255**	**1.73**	**14,668**	**2.21**
Узбецька РСР	**3,879**	**2.89**	**314**	**2.13**	**16,329**	**2.46**
Казахська РСР	**3,255**	**2.44**	**232**	**1.57**	**18,226**	**2.74**
Грузинська РСР	**4,090**	**3.04**	**647**	**4.39**	**14,225**	**2.14**
Азербайджанська РСР	**2,999**	**2.23**	**329**	**2.23**	**12,350**	**1.86**
Литовська РСР	**1,349**	**1.00**	**58**	**.39**	**6,415**	**.96**
Молдавська РСР	**961**	**.72**	**64**	**.43**	**3,737**	**.56**
Латвійська РСР	**1,325**	**.99**	**78**	**.53**	**6,019**	**.91**
Киргизька РСР	**894**	**.67**	**71**	**.48**	**3,702**	**.56**
Таджицька РСР	**737**	**.55**	**47**	**.32**	**3,538**	**.53**
Вірменська РСР	**2,039**	**1.52**	**254**	**1.72**	**7,773**	**1.17**
Туркменська РСР	**602**	**.42**	**39**	**.26**	**2,607**	**.39**
Естонська РСР	**973**	**.72**	**79**	**.54**	**3,473**	**.52**

Доповнення: Відсоток кандидатів наук, докторів наук, усіх науковців у 1967 році: у РРФСР — 65.56, 69.58, 68.63; в Україні —14.49, 13.10, 13.91.

Джерело: **Народное хозяйство 1965,** стор. 712-13. **Народное хозяйство 1967,** стор. 812.

Коли РРФСР має вищий відсоток усіх науковців від відсотка її населення в СРСР, то це означає, що в інших республіках відсоток фізичних робітників вищий, ніж у РРФСР. На таблиці XXIII бачимо це відношення. У 1959 р. 79.3% населення СРСР працювало фізично, а 20.7% розумово. Однак відсоток розумових працівників у РРФСР становить 22.6, а тільки 17.8 в Україні. У кожній республіці, крім Грузії та Естонії, відсоток розумово працюючих нижчий, ніж у РРФСР. У Молдавії він є 11.3, докладно половина російського. Але треба теж пам'ятати, що в усіх республіках високий відсоток розумових працівників — це росіяни. Отже легко здогадатись, хто "призначений дрова рубати і воду носити".

Що українців дискримінують як таких, виявляє теж число їх випускників у СРСР. У 1959 р. відсоток українців у Союзі був 17.84, а росіян 54.65 (додаток 1), однак відсоток українських аспірантів у СРСР в 1960 р. був 11.1, а росіян 58.53 ((таблиця XXIV). Відсоток українських науковців у СРСР в 1965 р. був тільки 10.65, відсоток російських — 66.35 (таблиця XXV). Та ж сама дискримінація супроти українських спеціялістів наявна і в УРСР. У 1960 р. вони становили тільки 58.3% всіх спеціялістів із вищою освітою, росіяни — 26.5, а 33 інші національності творили решту 15.2% (дивись додаток VI).

З інших даних ясно, що національний склад спеціялістів з вищою освітою, зайнятих у народному господарстві України, постійно міняється так, що відсоток росіян зростає:

Рік	% українців	% росіян	% іншнх
1957	56.8	25.0	18.2
1960	58.0	26.7	15.3
1962	58.5	27.0	14.5
1964	58.1	28.1	13.8[29]

На те, що українські спеціялісти становлять тільки таку малу частину загального числа спеціялістів в Україні, є дві причини: поперше, їх замало, щоб зайняти всі пости, бо українців дискримінують у вузах СРСР і УРСР; подруге, багато вишколених висилають до праці поза кордони України. Отже, у 1960 р. із 517,729 українських спеціялістів із вищою освітою у СРСР тільки 399,931 або 77.2% працювало в Україні. Решта була розсіяна по республіках СРСР (дивись дода-

ТАБЛИЦЯ XXIII

Відсоток населення, зайнятого фізичною і розумовою працею у республіках СРСР у 1959 р.

	Відсоток зайнятих фізичною працею	Відсоток зайнятих розумовою працею
РСРС	**79.3**	**20.7**
Російська РФСР	77.4	22.7
Українська РСР	82.2	17.8
Білоруська РСР	85.1	14.9
Узбецька РСР	82.7	17.3
Казахська РСР	77.8	22.2
Грузинська РСР	77.1	22.9
Азербайджанська РСР	79.4	20.6
Литовська РСР	83.5	16.5
Молдавська РСР	88.7	11.3
Латвійська РСР	77.9	22.1
Киргизька РСР	81.0	19.0
Таджицька РСР	84.1	15.9
Вірменська РСР	78.2	21.8
Туркменська РСР	79.9	20.1
Естонська РСР	76.3	23.7

Джерело: **Итоги всесоюзной переписи,** стор. 131.

ТАБЛИЦЯ XXIV

Національний склад аспірантів у СРСР у 1960 р.

		%
СРСР	37,754	100
Росіян	21,512	58.53
Українців	4,081	11.10
Білорусів	902	2.45
Узбеків	1,119	3.04
Казахів	591	1.61
Грузинів	847	2.30
Азербайджанців	1,020	2.78
Литовців	415	1.13
Молдаван	145	.39
Латишів	276	.75
Киргизів	185	.50
Таджиків	320	.87
Вірменів	730	1.99
Туркменів	234	.64
Естонців	401	1.09
Інших	3,976	10.83

Джерело: Высшее образование, стор. 223.

ТАБЛИЦЯ XXV

Національний склад науковців у СРСР у 1965 р.

		%
СРСР	**664,534**	**100**
Росіян	**440,976**	**66.35**
Українців	**70,797**	**10.65**
Білорусів	**12,814**	**1.93**
Узбеків	**6,734**	**1.01**
Казахів	**4,523**	**.68**
Грузинів	**12,892**	**1.94**
Азербайджанців	**8,642**	**1.30**
Литовців	**5,700**	**.86**
Молдаван	**1,392**	**.21**
Латишів	**4,322**	**.65**
Киргизів	**1,026**	**.16**
Таджиків	**1,390**	**.21**
Вірменів	**13,491**	**2.03**
Туркменів	**1,232**	**.19**
Естонців	**3,448**	**.52**
Інших*	**75,205**	**11.31**

* Це число включає 26 інших національностей.
Доповнення: Відсоток науковців у 1967 р.: росіян — 66.21, українців — 10.60.

Джерело: **Народное хозяйство 1965,** стор. 711. **Народное хозяйство 1967,** стор. 811.

ток VII). Можна завважити, що не всі українські спеціялісти в СРСР народжені в Українській РСР. Однак тільки 13.7% українського населення СРСР живе поза кордонами Української РСР, тоді як відсоток українських спеціялістів поза Україною — 22.8.

Політика висилання вишколеного персоналу за кордони рідної країни ще виразніша щодо науковців. У 1960 р. тільки 22,523 або 48.3 відсотків усіх науковців в Україні становили українці (таблиця XXVI). Одначе, в тому ж році було в СРСР усіх 35,426 українських науковців.[30] Це значить, що тільки 63.6% усіх українських науковців було в Україні, а 36.4% в інших республіках СРСР.

Отже українців не тільки дискримінують у вищій освіті, але і значна частина тих, яким пощастило осягнути академічну освіту, опиняється за межами рідної країни — не з вільного вибору. Вони йдуть, куди їх висилають, бо згідно з указом ч. 1709 Ради міністрів СРСР з 22 травня 1948 р. "приймати на роботу осіб, які закінчили аспірантуру з відривом від виробництва, заборонено без призначення міністерств".[31]

Інший указ Ради міністрів СРСР і ЦК КПРС з 30 серпня 1954 р. зобов'язав усі міністерства і управління

> ...установити суворий контроль над своєчасним прибуттям спеціялістів до місця призначення, щорічно обмірковувати на засіданнях колегій підсумки розподілу молодих спеціялістів і про висліди доповідати Раді міністрів СРСР і ЦК КПРС.[32]

Міністер вищої і середньої спеціяльної освіти нещодавно проголосив, що видано указ із такими інструкціями:

> Випускники денних відділів вузів і технікумів повинні після закінчення навчального закладу працювати не менше трьох років за призначенням або згідно з контрактом, підписаним з виробництвом. Суворо заборонено приймати молодих спеціялістів, які не працювали три роки після закінчення навчального закладу і не мають путівок.[33]

Якщо після трьох років такі засланці забажають вернутися до рідної країни, вони звичайно переконуються, що вороття немає. Щоб жити в якійсь місцевості, людина мусить дістати поліційний дозвіл. Для українця це дуже тяжко, бо політика така: росіян висилати в Україну, а українців залишати поза межами рідної землі.

Дискримінація обіймає теж і українську мову. Принагідно таку практику офіційно засуджено. У 1953 р., після

ТАБЛИЦЯ XXVI

(а) Чисельність науковців у 1960 р., (б) чисельність науковців корінної національности у 1960 р., (в) відсоток науковців корінної національности у 1960 р., (г) відсоток корінного населення у республіках СРСР у 1959 р.

	(а)	(б)	(в)	(г)
Російська РФСР	242,872	193,193	79.5	83.3
Українська РСР	46,657	22,523	48.3	76.8
Білоруська РСР	6,840	3,209	46.9	81.1
Узбецька РСР	10,329	3,552	34.4	62.2
Казахська РСР	9,623	2,064	21.4	42.7
Грузинська РСР	9,137	7,658	83.8	64.3
Азербайджанська РСР	7,226	4,669	64.6	67.5
Литовська РСР	3,320	2,776	83.6	79.3
Молдавська РСР	1,999	516	25.8	65.4
Латвійська РСР	3,348	2,189	65.4	62.0
Киргизька РСР	2,315	573	24.7	40.5
Таджицька РСР	2,154	727	33.8	53.1
Вірменська РСР	4,275	4,000	93.6	88.0
Туркменська РСР	1,836	677	36.9	60.9
Естонська РСР	2,227	1,758	78.9	74.6

Джерело: **Высшее образование,** стор. 215; **Итоги всесоюзной переписи,** стор. 206-208.

смерти Сталіна (згідно з достовірними вістками, які кружляли в Україні), Берія вислав меморандум до ЦК із засудженням русифікації і вимогою, щоб партія вернулася до ленінської національної політики і дала неросіянам волю розвивати свої мови і культури. 13 червня того ж року секретар ЦК КПУ був звільнений із свого становища, між іншим із тієї причини, що він підтримував русифікацію вузів на заході України. Наступні пленуми партійних комітетів Львова, Дрогобича, Станиславова, Закарпаття, Ізмаїлу і Чернівець тими самими словами засудили "зміну мови навчання на російську" в різних вищих і інших навчальних закладах у західніх частинах України.[34] Безпосередньо після того появилася в офіційному партійному органі Києва довга редакційна стаття, яка стверджувала, що "треба рішуче покінчити з недооцінкою української мови у вузах, налагодити викладання рідною мовою".[35]

Берію знищено, ще поки можна було зробити якісь зміни у мові викладання вузів. Оскільки я міг ствердити на підставі розмов із багатьма виховниками, випускниками і студентами з різних міст, то в університетах Дніпропетровська, Одеси і Харкова -- за винятком відділу української мови і літератури -- викладають виключно по-російському. У чотирьох інших університетах — Києва, Львова, Ужгороду і Чернівець — деякі викладачі ще вживають української мови на деяких інших факультетах, зокрема в суспільних науках. Згідно з підрахунком людей, добре ознайомлених із ситуацією, у Києві приблизно 20-25 відсотків викладів відбувається по-українськи. У Львові, Ужгороді і Чернівцях їх може бути більше.

Інші вузи: політехнічні, промислові, медичні, торговельні, сільськогосподарські та економічні, всі цілком зрусифіковані, крім тих на заході України, де деякі викладачі вживають рідної мови.

Явно цього не признають, але принагідні вислови у хвилинах неуваги підтверджують факт, що мовою викладання у вузах республік є російська. У брошурі, призначеній для внутрішнього вжитку, Білодід писав:

> Багато студентів різних національностей вчиться у великих наукових та учбових центрах країни — в Москві, Ленінграді, Києві, Харкові, Львові, Новосибірську, Мінську, Тбілісі та ін. Можливість цього навчання для студентів всіх національностей забезпечується знанням російської мови.[36]

Учителька в одній республіці, підкреслюючи, що випускники технікумів не володіють уповні російською мовою, звалює за це вину на недостатню кількість годин, призначених на російську мову, і щоб додати ваги справі, питає:

> Чи випускники середніх спеціяльних навчальних закладів національних республік зуміють скласти вступні іспити до вузів Москви, Ленінграду, Києва та інших міст, де навчання відбувається російською мовою?[37]

У 1960-61 навчальному році, крім українців, були записані у вузах України студенти 33-ох національностей і ще інші, національність яких не була подана (дивись додаток III). Разом вони становили 37.5% усіх студентів тих закладів Украиїи. Однак неукраїнці становили тільки 23.2% всього населення Української РСР (додаток IV). Ті студенти не знали української мови, отже навчання у відвідуваних ними клясах мусіло відбуватися по-російському. Безперечно, до цього приймання студентів з однієї республіки до шкіл іншої дуже заохочують і воно є широко вживаним засобом русифікації навчальних закладів республік. За мого побуту в СРСР мене інформували високі урядовці, що кожний заклад має навіть визначену кількість студентів кожної національности, яких він зобов'язаний прийняти.

Міністерство вищої і середньої спеціяльної освіти СРСР, яке схвалює вступні іспити і правила прийому до всіх вузів СРСР,[38] полегшує приймання росіян і інших неукраїнців до закладів України тим, що включає тільки російську мову і літературу до обов'язкових предметів вступних іспитів, а української мови і літератури вимагає тільки від тих, хто вступає до українських закладів, "в яких викладання провадиться на національній мові республіки..."[39] Це зміна від 1954 р., коли вузи України, а між ними університети Києва та Львова і Київський медичний інститут ім. академіка О. О. Богомольця, вимагали вступних іспитів з російської і української мов та літератур.[40]

Русифікація посилюється теж через контроль всієї вищої освіти міністерством вищої і середньої спеціяльної освіти. Воно видає по-російському місячний **Бюллетень министерства высшего и среднего специального образования,** де оголошує свої накази та доручення, базовані на відповідних указах і декретах Ради міністрів СРСР і ЦК КПРС. Вони обов'язкові для всіх вузів СРСР.

20 серпня 1956 р. рада міністрів і ЦК видали постанову про уповноваження вищої атестаційної комісії (ВАК), комітету міністерства, призначати членів наукових рад вищих і наукових дослідних інститутів; наглядати за надаванням ними ступенів нижче кандидата; надавати ступені кандидатів і докторів; надавати звання старших наукових дослідників, доцентів і професорів.[41]

Міністерство вищої і середньої спеціяльної освіти також схвалює або усуває голів усіх вищих навчальних закладів СРСР.[42] Відомі мені й добре поінформовані урядовці твердили, що республіканських міністрів вищої і середньої спеціяльної освіти в СРСР призначує ЦК КПРС і рада міністрів СРСР. З огляду на централізацію всього контролю в Москві це правдоподібне.

Усюди росіяни мають велику перевагу. У кожному інституті вони займають багато ключових становищ: ректори, проректори, голови факультетів і професори. Я пильно слідкував за прізвищами урядовців освіти в Україні. Типові українські прізвища мають закінчення на -енко, -ин, -ук, -юк, -чук, -ак, -як або -ський; типові російські прізвища кінчаються на -ов, -ев або -ін. Це правда, що є винятки від цього правила. Бувають випадки, що українцям дочеплено до прізвища -ов у армії чи в іншому російському середовищі. Бувають теж одиниці, які з почуття непевности чи для легшого авансу самі додали -ов. Однак винятки не заперечують правила. Назагал прізвища на -ов, -ев, -ін російські. Міністром вищої і середньої спеціяльної освіти Української РСР є Даденков. А ось ректори деяких вузів Києва:

Державний інститут театрального мистецтва імени Карпенка Карого	Кудін
Науково-дослідний інститут педагогіки	Чепілєв
Інженерно-будівельний інститут	Ветров
Інститут удосконалення кваліфікацій учителів	Кобяков
Інститут фізичної культури	Лапутін
Політехнічний інститут	Плигунов
Технологічний інститут легкої промисловости	Анохін
Українська сільськогосподарська академія	Пересипкін

Можна теж навести подібну кількість прізвищ російських ректорів вузів Харкова. В Україні коло однієї третьої всіх ректорів вузів — росіяни. Між ними такі прізвища: Румянцев, Богданов, Воєводін, Єжов, Ігнатієв, Решетніков, Шапошніков, Шелєпін і подібні.

Восени 1966 р. відкрито новий університет у Донецьку. І він матиме свою пайку "старших братів" із Росії. Нас інформовано, що прибудуть як члени персоналу доктори з Москви, Свердловська, Харкова, Саратова, Львова і Воронежа.[43] Усі, крім Харкова і Львова, в Росії.

Серед персоналу всіх вузів є також багато росіян, зокрема на ключових становищах. Маємо тільки скупі дані про національний склад викладачів таких факультетів, але і того досить, щоб розкрити дискримінацію українців. Ось національний склад персоналу Львівського університету в 1949-50 академічному році:

		%
Увесь персонал	297	100
українці	147	49.49
росіяни	88	29.63
білоруси	11	3.70
поляки	10	3.37
жиди	31	10.14
невизначені	10	3.37[44]

Українці становили менше ніж половину персоналу, а росіяни майже третину. Крім них, русифікацію посилюють неукраїнці, які, не знаючи української мови, теж викладають по-російському.

У 1958-59 р., тринадцять років після кінця війни, картина була трішки ясніша в Ужгородському університеті, як виявляють дані з того року:

		%
Увесь персонал	211	100
українці	130	61.61
росіяни	50	23.70
жиди	17	8.06
білоруси	5	2.37
невизначені	9	4.26[45]

Не слід забувати, що це університети. У технічних інститутах відсоток росіян ще вищий.

Часто доводять, що росіян спроваджають тому, що не вистачає українців. Це правда, що на західніх землях вишколеного персоналу було замало. Про це подбала влада, обмежуючи кількість допущених до вузів українців. З усіх, які в 1953 р. вступили до вузів Львова, тільки 51.8% були народженці тієї области, а в Ужгородському університеті тільки 54%. З усіх студентів Чернівецького медичного інституту в роках між 1944 і 1957 тільки 39.9% було місцевих.[46]

Те саме можна було сказати і про відсоток місцевих студентів у львівських вузах. Зате, як писав М. Рудницький, професор Львівського університету: "Велика кількість російської молоді навчається в різних львівських вузах".[47]

Коли вони закінчили студії, багатьом не дозволено залишитись у своїй країні, але скеровано до всіх частин СРСР, і їх можна було зустрінути "в Москві і в Ленінграді, на Уралі і в Сибіру, у Казахстані і Туркменії, Киргизії і Молдавії, Естонії тощо".[48]

Немає статистики про національний склад персоналу всіх вузів України, але з наявних даних можна зробити приблизні висновки. У 1961 р. в Україні було 46,657 науковців. Менше ніж половина з них були українці (таблиця XXVI). У тому ж році майже половина всіх науковців Української РСР працювали у вузах.[49] Мало правдоподібне, щоб на факультетах природничих і точних наук хоч половина їх були українці.

У деяких суспільних науках і в відділах української мови та літератури українці переважають, однак у багатьох університетах ці відділи слабкі і малозначні. В академічному році 1960-61 поетичний клюб Харківського університету обговорював твори дев'ятьох радянських поетів; усі були росіяни.[50]

Не тільки російська мова панує, але й російський шовінізм такий міцний, що багато українців, страха ради чи щоб уникнути неприємностей, не вживають рідної мови у вузах. Про це я переконався багато разів. Перший раз це були невеличкі збори персоналу одного київського інституту, куди мене запрошено як українця з Канади. Серед присутніх були два чи три росіяни. Усі промови були по-російському. Навіть приявність закордонного українського гостя не змінила прийнятого звичаю вживати російської мови в присутності росіян. В іншій інституції деякі члени персоналу, минаючи мене на коридорі, нерадо відповідали на мій привіт по-українському, коли це міг почути росіянин.

Вживається теж тиску на студентів. Навіть мене, закордонного українця, проректор запитав, чому я не переходжу на російську мову. На другому році у Києві мене записано на виклади історії партії, що відбувалися по-російському. Принципово я відмовився, і мене перенесено на українські виклади. Автохтон не мав би вибору.

Іншим засобом русифікації є мова підручників. Кількість назов і тираж книжок та брошур, виданих в Україні для вузів у 1964 р., і відсоток усіх видань у СРСР такий:

	СРСР	РРФСР	%	УРСР	%	інші	%
Назви	5,668	3,845	67.84	813	14.34	1,010	17.82
Тираж (у тисячах)	36,594	32,582	89.04	2,239	6.11	1,773	4.83[51]

Україна із 19.68% населення СРСР видала 14.34% назов і 6.11% тиражу всіх книжок і брошур для вузів. РРФСР із 54.87% населення видала 67.84% назов і 89.04% тиражу. Всі інші республіки видали 17.82% назов і 4.83% тиражу. У 1967 р. дані такі:

	СРСР	РРФСР	%	УРСР	%	інші	%
Назви	4,653	3,188	68.53	577	12.40	887	19.07
Тираж (у тисячах)	34,223	31,032	90.67	1,432	4.19	1,759	5.14[52]

Тут уже відсоток і назов і тиражу в РРФСР збільшився, а в Україні зменшився.

Те, що книжки видані в Україні, ніяк не означає, що вони українські. Нема статистики про мову тих книжок, але є дані для 1965 р., де подано повне число назов та тиражу підручників і брошур для вищої освіти, виданих (а) по-російському, (б) іншими мовами СРСР і (в) чужими мовами:

	СРСР	(а)	%	(б)	%	(в)	%
Назви	5,668	4,392	77.49	874	15.42	402	7.09
Тираж (у тисячах)	36,594	29,797	81.43	2,125	5.81	4,672	12.76[53]

Іншими мовами народів СРСР (окрім російської) видано 15.42% назов усіх видань СРСР, але тираж становив тільки 5.81%. Натомість відсоток тиражу чужими мовами був 12.76. Іншими словами, у 1965 р. видано більше ніж двічі стільки книжок для вузів чужими мовами, ніж усіма (крім російської) мовами народів СРСР!

Русифікаційний напрям далі стверджує статистика на 1967 р. про такі ж підручники:

	СРСР	(а)	%	(б)	%	(в)	%
Назви	4,653	3,685	79.20	719	15.45	249	5.35
Тираж (у тисячах)	34,223	29,325	85.69	1,667	4.87	3,231	9.44[54]

Відсоток назов і тираж російських видань значно збільшився від 1965 р. Хоч відсоток назов книжок мовами народів СРСР трохи теж збільшився коштом підручників чужими мовами, зате тираж цих книжок досить значно зменшився.

Маємо і дальші докази, що видання в Україні теж переважно російські. Ось лист із 22 червня 1964 р. до київського видавництва "Техніка", до директора Г. П. Сальнікова (очевидно, росіянина):

> Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР надсилає Вам схвалений колегією міністерства вищої середньої спеціальної освіти СРСР план видань учбової літератури на 1965-1966 рр. (тільки російською мовою) для вузів по Вашому видавництву.
>
> І. Дзюбко, заступник міністра.

Для західньої людини це звучить просто неймовірно, щоб установа центрального уряду схвалювала підручники для республік, але так воно є. ЦК КПРС і рада міністрів СРСР постановили 9 травня 1963 р.:

> Зобов'язати міністерство вищої і середньої спеціяльної освіти СРСР, по узгідненню з органами керівництва вищими і середніми спеціяльними навчальними закладами, затвердити зведені перспективні і річні пляни видання підручників і навчальних посібників для вищих і середніх спеціяльних навчальних закладів, незалежно, якій установі підлягають видавництва і навчальні заклади. Ствердити, що ці пляни є обов'язковими для всіх міністерств і навчальних закладів.[55]

Міністерство вищої і середньої спеціяльної освіти теж зобов'язане затверджувати "пляни видавання і тиражі підручників..."[56]

Перевірка тематичного пляну технічних і наукових книжок, виданих в Україні в 1965 р.,[57] виявляє, що "Техніка" не мала видати для вищих навчальних закладів чи технікумів ні одного підручника по-українському (дивись ілюстрація 11). Коли перевіримо каталог видань Харківського університету з 1965 р.,[58] побачимо там 15 підручників, схвалених для вузів — усі по-російському (дивись ілюстрація 12).

Довідники по бібліотеках теж переважно російські. Бібліотеки багатьох навчальних закладів видають місячні бюлетені новоодержаних книг. На осінь 1965 р. Київський педагогічний інститут ім. Горького подає всіх 236 нових книжок, з яких 205 російські, а тільки 31 або 13 відсотків —

IV. УЧЕБНАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Для вузов

114. **ОРНАТСКИЙ П. П.**, канд. техн. наук.— **Автоматические электроизмерительные приборы** (аналоговые и цифровые).

Издательство «Техника», язык русский, 25 печ. лист. Цена 1 руб. 10 коп. Тираж 8000.

Выход в свет во II кв. 1965 г.

В книге рассматриваются критерии дискретности, методы регистрации и вопросы надежности автоматических измерительных приборов, анализируются основные свойства и погрешности автоматических аналоговых и цифровых приборов прямого преобразования и уравновешивания, описаны устройство звеньев и узлов автоматических приборов, схемы и конструкции приборов.

Книга предназначена для студентов вузов, а также может быть использована инженерами и техниками, работающими в области измерительной техники.

Темплан 1964 г., № 116.

Заказано . экз.

115. **ПЕРКОВ В. Г.**, канд. техн. наук.— **Тепловой расчет и конструирование котельных агрегатов средней производительности** (пособие по курсовому проектированию)

Издательство «Техника», язык русский, 7 печ. лист. Цена 30 коп. Тираж 5000.

Выход в свет в I кв. 1965 г.

В брошюре приведены расчетные, методические и справочные данные необходимые при выполнении курсового проекта котельного агрегата.

Брошюра является пособием для студентов теплотехнических и энергомашиностроительных специальностей вузов.

Темплан 1964 г., № 114.

Заказано . . экз.

116. **ОРНАТСКИЙ П. П.**, канд. техн. наук, **НЕСТЕРЕНКО А. Д.**— **Детали и узлы приборов** (изд. III).

Издательство «Техника», язык русский, 25 печ. лист. Цена 1 руб. 30 коп. Тираж 15 000.

Выход в свет в I кв. 1965 г.

В книге рассматриваются вопросы расчета и конструирования деталей и узлов приборов, опор подвижных систем, упругих элементов, передач, регуляторов успокоителей, отсчетных устройств, органов управления, контактов, соединений и корпусов приборов.

Рассчитана на студентов вузов и техникумов, специализирующихся в области приборостроения.

Заказано . . . . экз.

117. **КОРНИЛОВ Ю. Г.**, докт. техн. наук — **Теоретические основы автоматического регулирования.**

Издательство «Техника», язык русский, 25 [illegible] Цена 1 руб. 20 коп. Тираж 5000

Выход в свет в I кв. 1965 г.

В книге излагаются основы общей теории автоматического [illegible] и регуляторов. Рассматриваются звенья автоматических [illegible] с одной и несколькими регулируемыми величинами. Изучаются характеристики и уравнения основных типов регуляторов и их элементов при прямом регулировании, а также прямого действия — гидравлических, пневматических и электрических. Наряду с непрерывными импульсными регуляторами рассматриваются и более эффективные многоимпульсные регуляторы. Кратко излагаются новые проблемы в теории автоматического регулирования: статистические методы, реализация оптимальных и самонастраивающихся систем.

Книга является учебником для студентов высших учебных заведений и может быть использована инженерно-техническими работниками, занимающимися вопросами автоматизации производственных процессов.

Темплан 1964 г., № 117.

Заказано . экз.

118. **ДЬЯЧЕНКО С. К.**, **СТОЛБОВОЙ С. З.**, канд. техн. наук **Атлас деталей машин** (изд. II).

Издательство «Техника», язык русский, 80 печ. лист. Цена 4 руб. 25 коп. Тираж 30 000

Выход в свет во II кв. 1965 г.

В атласе приведены чертежи общих видов, современных машин, а также материалы необходимые для конструирования как отдельных деталей механизмов, узлов, так и компоновки машины в целом.

Атлас состоит из семи разделов и приложения. В первом разделе приводятся неразъемные и разъемные соединения; во втором, третьем и четвертом — передачи; в пятом — оси, валы опоры и смазочные устройства; в шестом — муфты; в седьмом — примеры применения механических передач. В приложении даны справочные материалы, необходимые для конструирования деталей машин и оформления рабочих чертежей.

Атлас является учебным пособием по курсу «Детали машин» рассчитан на студентов и преподавателей высших технических учебных заведений, а также может быть использован инженерно-техническими работниками, занимающимися конструированием машин.

Заказано . экз.

119. **РУДНИК С. С.** докт. техн. наук, **КАРТАВОВ С. А.** и др.— **Технология машиностроения.**

Издательство «Техника», язык русский, 40 печ. лист. Цена 1 руб. 70 коп. Тираж 10 000.

Выход в свет во II кв. 1965 г.

Учебник написан по программе общего курса технологии машиностроения для студентов машиностроительных специальностей. В нем излагаются основные сведения по разработке современных технологических процессов на станках различных видов и по сбор-

ІЛЮСТРАЦІЯ 11. Сторінки каталога видавництва "Техніка" в Україні на 1965 р. із списком технічних підручників і посібників для вузів. Усі вони російською мовою.

І. ПІДРУЧНИКИ І УЧБОВІ ПОСІБНИКИ

1. **Комарь Н. П.** МАТЕМАТИЧЕСКАЯ СТАТИСТИКА В ХИМИИ. Изд-во Харьковского университета. Язык русский; объем 20 уч.-изд. л.; тираж 5 тыс. экз.; цена 70 коп. Выйдет в свет во II квартале.

Допущена Министерством высшего и среднего специального образования УССР в качестве учебника для студентов химических факультетов университетов и химических вузов.

Книга может быть полезна также для химиков исследовательских и заводских лабораторий.

В ней излагаются общие положения теории случайных погрешностей и методов обработки результатов измерений. В качестве иллюстраций используются многочисленные примеры, в которых показана статистическая обработка опытных данных, взятых из различных литературных источников.

Тем. пл. 1965 г. *Заказ* *экз.*

2. **Зегжда Д. П.** ФИЗИЧЕСКАЯ ХИМИЯ СИЛИКАТОВ. Изд-во Харьковского университета. Язык русский; объем 12 уч.-изд. л.; тираж 7 тыс. экз.; цена 46 коп. Выйдет в свет во II квартале.

Допущена Министерством высшего и среднего специального образования УССР в качестве учебного пособия по курсу физической химии силикатов.

Основным содержанием книги являются вопросы приложения общетеоретических закономерностей к изучению силикатных систем, материалов и изделий. В ней собраны и обобщены имеющиеся материалы, данные и результаты исследований, касающиеся строения и свойств силикатов в твердом, жидком и тепловидном состоянии, и их поведения в различных условиях.

Много внимания уделяется реакциям, протекающим в твердой фазе, механизму осуществления этих процессов, их кинетике и способам управления ими. Подробно рассматриваются также вопросы растворения силикатных расплавов твердых и газообразных веществ.

Значительная часть книги посвящена учению о фазовых равновесиях в гетерогенных системах и его приложению к силикатам. В ней приведены основные сведения по термо- и электрохимии силикатов и химии кремнесодержащих соединений.

Тем. пл. 1965 г. *Заказ* *экз.*

ІЛЮСТРАЦІЯ 12. Сторінка каталога Харківського університету на 1965 р. із списком підручників і посібників для вузів. Усі вони російською мовою.

українські.[59] Усі книжки про філософію, науковий комунізм, економіку, історію, кібернетику, астрономію, техніку, мовознавство, музику, фізіологію, медицину і методи навчання фізики, мов і літератури були по-російському (дивись ілюстрації 13 і 14). А це інституція, яка ще є переважно українською. У бібліотеках технічних і наукових закладів усі книжки російські.

В одному вищому навчальному закладі, який автор знав і де викладали англійську і українську мови як предмети, не було англо-українських і українсько-англійських словників, хоч їх видано в Україні. Коли студент бажав знайти відповідне українському англійське слово, він спершу знаходив його російський рівнозначник, а потім шукав у російсько-англійському словнику. Інший канадський студент поділився зі мною таким цікавим спостереженням. В інституті, де він учився, студенти випозичали підручники на час курсу. Мій знайомий попросив примірник підручника політичної економії — предмет, який був обов'язковий для всіх студентів першого року. Підручник можна було одержати тільки по-російському. Він висловив здивування, що не було українських підручників. Бібліотекар відповів, що в них було вісім примірників, але всі випозичені. І це був заклад із якою тисячкою студентів, з яких кілька соток обов'язково вивчало політичну економію, а бібліотека мала тільки вісім підручників. Ясно, що російських примірників було подостатком.

Багато вузів України є під прямим керівництвом міністерств чи комітетів СРСР. У 1964 р. із 125 інститутів в Україні 24, тобто 20 відсотків, були в цій категорії.[60] Між ними два інститути механізації сільського господарства, два ветеринарні інститути, українська академія сільськогосподарських наук і дванадцять сільськогосподарських інститутів були під контролем міністерства сільського господарства СРСР від 1964 р. (дивись ілюстрація 15). Перед тим вони підлягали міністерству сільського господарства Української РСР (дивись ілюстрація 16).

У 1966 р. підлягали міністерству вищої і середньої спеціяльної освіти України ще такі вузи:

Дніпропетровський державний університет
Харківський авіаційний інститут
Кримський державний медичний інститут
Харківський державний медичний інститут

БІБЛІОТЕКА КИЇВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТ ім. О.М.ГОРЬКОГО

БЮЛЕТЕНЬ

НОВИХ КНИЖОК, ОДЕРЖАНИХ БІБЛІОТЕКОЮ
СІЧЕНЬ 1965 р.

Київ — 1965

ІЛЮСТРАЦІЯ 13. Перша сторінка бюлетеня бібліотеки Київського педагогічного інституту на січень 1965 р. із списком нових книжок, одержаних того ж місяця.

Сурдопедагогіка

371.9 Мещеряков А.И. и Мареева Р.А. Первоначальное обучение слепоглухонемого ребенка. /Для учителей и воспитателей слепоглухонемых детей/. М., "Просвещение", 1964,55 с.

372.21 Сперанский Г.Н., Заблудовская Е.Д. Закаливание ребенка раннего и дошкольного возраста. М., "Медицина", 1964, 204 с.

371.9 Рябченко А.Т. Функциональные нарушения голоса. М., "Медицина",1964, 102 с.

ІСТОРІЯ

9/6/ Бекназар-Юзбашев Б.Г. Конго... третий акт трагедии. М.,"Знание". 1964, 32 с.

9/г/7 Горев Я. Я знал Зорге. М., "Правда", 1964, 47 с.

91/98/ Громов Б.В. 104-на дрейфующей М., Политиздат, 1964, 70 с.

9/с/ История СССР. Эпоха социализма. /1917-1961 гг/. Учебник. М., Политиздат, 1964, 647 с.

9/6/ Кейта М. Речи и выступления.Пер. с франц. М., "Прогресс", 1964, 256 с.

9/49/ Кондратьев В.К. Республика Кипр. М., "Знание", 1964, 32 с.

9/с/27 Кюнг Н.Ф. Мужество непокоренных. /Борьба советских людей в фашистских застенках/. М., "Знание", 1964, 39 с.

10

ІЛЮСТРАЦІЯ 14. Сторінка бюлетеня бібліотеки Київського педагогічного інституту на січень 1965 р. із списком нових книжок про судопедагогіку та історію. Усі вони російською мовою.

ІНСТИТУТИ
МЕХАНІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

.. МЕЛІТОПОЛЬСЬКИЙ ІНСТИТУТ МЕХАНІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

(Міністерство [illegible] подарства СРСР)
м. Ме[illegible] Хмельницьк[illegible], 18

Фа[illegible]льтет механі[illegible] арства.
[illegible]
Строк навчан[illegible]
П[illegible] усіх
[illegible]

.. ХАРКІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ МЕХАНІЗАЦІЇ ЕЛЕКТРИФІКАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Мініст[illegible] СРСР)
м. Харків, М[illegible] 45

1. Факультет механізації сільського господарства. Спеціальність — механізація с[illegible]ського господарства.
2. Факу[illegible] електрифікації сільського господарства [illegible]ьність — електрифікація сільського господарства.
С[illegible]ок н[illegible] в інституті 5 років.
При і[illegible] є загальнотехнічний факультет. Спеціальності: [illegible]ехан[illegible]ація сільського господарства; електрифікація сільського господ[illegible]тва
С[illegible]к на[illegible]ання на загальнотехнічному факультеті 3 роки
При інституті є заочний факультет для навчання студентів старших курсів з спеціальностей денного навчання.

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ НАУК

(Мініст[illegible] с[illegible]сподарства СРСР)
м. Київ, Гол[illegible]іїво

1. Агрономічний факультет. Спеціальність — агрономія.
2. Факультет агрохімії та грунтознавства. Спеціа[illegible]ьність — аг[illegible]хімія та грунтознавство.
3. Факультет захисту рослин. Спеціальність — захист рослин.
4. Факультет механізації сільського господарства. Спеціальність — механізація сільського господарства.

4[illegible]

5. Факультет електрифікації сільського господарства. Спеціальність — електрифікація сільського господарства
6. Лісогосподарський факультет. Спеціальн[illegible]ве господарство
7. Зоотехнічний факультет. Спеціальні[illegible]ь — [illegible]отехнія.
8. Ветеринарний факультет. Спеціальність — в[illegible]
9. Економічний фак[illegible]ьтет. Спеціальності: планування сільського госпо[illegible]ства; бухгалтерський облік у сільському го[illegible]одарстві

Строк навчання на фа[illegible]льтетах механізації [illegible]ого господарства, електр[illegible]фікації [illegible] ро[illegible]ків; на фа[illegible]культетах агроно[illegible] агрономії [illegible]тва, захисту ро[illegible] та зоотехн[illegible] — 4 роки та 4 місяці, на е[illegible]ному факу[illegible]ті — 4 роки
При акаде[illegible] є загальнонауковий факультет. Спеціальності: агробі[illegible]ії, економічні
Строк навчання на заг[illegible]нонауковому факультеті 2 роки.
П[illegible] ака[illegible] є заочний факультет. На I курс заочного факул[illegible]ом провадиться з спеціальностей: зоотехнія; ветерина[illegible] господарство; механізація сільського господарства; електри[illegible]ького господарства
[illegible]
[illegible] курсах заочного факультету провадиться з [illegible] навчання

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ІНСТИТУТИ

1 БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ ІНСТИТУТ

(М[illegible] СРСР)
м. Біла Церква, Київ[illegible]

1. Агрономічний фа[illegible]ь — агрономія
2. Ветеринарний факультет [illegible] — ветеринарія.
3. Зоотехнічний факультет. Спе[illegible] — зоотехнія.
Строк навчання 4 роки та 4 місяц[illegible] а вете[illegible]нарному факультеті — 5 років
При інституті є загальнонауковий факультет. Спеціальності: гуманітарні; математичні; аг[illegible] біол[illegible]чні; економічні.
Строк навчання на загальнонауковому факультеті 2 роки з математичних спеціальностей — 3 роки
При інституті є заочний факультет. На I курс заочного факультету прийом провадиться з спеціальностей: зоотехнія; ветеринарія. Строк навчання 6 років.
Навчання на старших курсах заочного факультету провадиться з усіх спеціальностей денного навчання.

43

ІЛЮСТРАЦІЯ 15. Сторінки студентського довідника вузів на 1965 р. із списком сільськогосподарських інститутів в Україні, які підлягають Міністерству сільського господарства СРСР.

Наступного року всі чотири вже підлягали міністерству вищої і середньої спеціяльної освіти СРСР.[61] Зайво говорити про мову викладання у цих вузах.

Погляди на проблему керівництва виховними закладами висловили на 5-ому скликанні другої сесії Верховної Ради СРСР представники республік туркменської, азербайджанської і української. Гречуха, українець, повторив вимоги двох інших, коли сказав: "Нам здається, що більш доцільно підчинити всі вузи ... міністерству вищої освіти Української РСР".[62] Це було бажання представників республік. Всемогутні боги у Кремлі вирішили інакше.

В українських вузах є записано багато студентів-чужинців. У 1965 р. їх було в самій Українській академії сільськогосподарських наук понад 200 з 20-ох країн світу.[63] Вони починають відвідувати виклади після шестимісячного вивчання російської мови. У 1964 р. таких студентів у Київському університеті було 401 із 32 країн.[64] У червні 1964 р. була спеціяльна конференція про викладання чужоземним студентам російської мови.[65] У Києві для них видано недавно навіть шість спеціяльних підручників.[66] Ті закордонні студенти стали приводом до русифікації. Декілька виховників, що знали особисто про цей випадок, розповідали, що у Львівському політехнічному інституті призначено до кожної кляси по кількох таких студентів і наказано викладачам перейти на російську мову. Коли голова одного з відділів запротестував, то Шпанова, росіянка і секретарка партійної організації, обвинуватила його в буржуазному націоналізмі і вимагала його звільнити. Однак інші викладачі станули міцно на його захист. Тоді чужоземних студентів зорганізовано в окремі кляси, де навчання відбувалося по-російському. У Київському медичному інституті деякі завзяті професори після запису чужоземних студентів одержали наказ прямо від міністерства вищої і середньої спеціяльної освіти з Москви викладати по-російському .

Для кращого зображення процесу русифікації слідкуймо за учнем української середньої школи, який готується вступити на Київський університет. Перш за все він мусить написати вступні іспити, які будуть по-російському, до яких він готувався на російських текстах (дивись ілюстрація 17). З ним приступить до іспиту багато росіян. Вони будуть мати перевагу, бо він вчився в українській школі і не знає ро-

ІЛЮСТРАЦІЯ 16. Сторінки студентського довідника вузів на 1963 р. із списком сільськогосподарських інститутів в Україні, які тоді підлягали Міністерству сільського господарства УРСР.

ІЛЮСТРАЦІЯ 17. Сторінка студентського довідника вузів на 1965 р. із списком літератури на допомогу вступникам до вузів. Уся вона російською мовою.

сійської мови так добре, як вони. Коли йому не пощастить, він почує докір: "Треба було ходити до російської школи". (Нужно было ходить в русскую школу).

Якщо йому пощастить, його можуть призначити до гурткожитку, де інформації на таблицях оголошень, гасла, стінні і звичайні газети та журнали будуть переважно російські. Персонал гурткожитку як правило теж буде російський.

Коли він піде до книжкового кіоску і запитає про українські підручники, російський продавець погірдливо зміряє його з ніг до голови і гаркне: "Нема, є тільки російські". (Нет, только на русском языке).[67]

Професори будуть викладати переважно по-російському: може бракувати українських підручників; будь-які присутні російські чи закордонні студенти можуть вимагати, щоб викладати по-російському, бо вони не розуміють української мови; професор може лякатися йти проти офіційної політики; він може бути росіянин — народжений в Україні або присланий.

Наш студент матиме справу з ректором, проректором, деканами факультетів і іншими офіційними особами. Він помітить, що багато з них росіяни. А коли вони говорять своєю рідною мовою, інші мусять тією ж мовою відповідати, бо "воно некультурно не відповідати мовою, якою до тебе звертаються". Коли він піде до бібліотеки, переконається, що книжки теж майже всі російські.

Закінчивши вуз, він стане перед державною комісією, щоб "вибрати" собі місце праці. Вибір може бути широкий: Сибір, Казахстан, Урал або острів Сахалін. Його диплом написаний по-російському, вишлють до відділу кадрів туди, куди він призначений, і він одержить його аж після повного року праці.

Якщо його приймуть, випускник вступає в аспірантуру, яка закінчується ступенем кандидата. Але ступінь кандидата надає ВАК у Москві. Ніде не сказано, якою мовою слід писати дисертацію. Студент може написати її по-українському, але в Москві читають тільки по-російському. Багато з тих, хто написав по-українському, чекали довгий час, аж довідались, що їх дисертації не прийняті.[68] Вістка йде по людях; майже всі тези пишуть тепер по-російському. Ви розумієте: тиску нема; це все "добровільно". Хоч, правда, ін-

коли можуть прийняти дисертацію і українською мовою.

Немає офіційної статистики про мову дисертацій, але можна зібрати досить даних, щоб устійнити напрям. У 1962 р. Львівський університет видав бібліографію праць усього свого академічного персоналу за роки 1944-1960, подаючи назви праць і мову, якою їх написано.[69] На тій підставі зроблено такі підсумки про мову дисертацій університетських викладачів:

Кількість дисертацій	російські	%	українські	%
365	312	85.5	53	14.5

Із 53-ох написаних по-українському 39 були дисертації членів факультетів філології і журналістики, а 14 — членів усіх інших факультетів. З 1960 р. русифікаційний тиск посилився. Звіт з того року виказує, що на всіх філологічних факультетах усіх вузів України писані по-українському дисертації осягнули імпозантне число: **одинадцять!**[70]

Звіт із 1966 р. виказував, що члени інституту економії Академії наук Української РСР пред'явили 25 дисертацій — усі по-російському. З них три були для ступеня доктора. Два аспіранти мали типові російські прізвища, отже були дуже ймовірно "старшими братами".[71]

Офіційний орган партії недавно подав список дисертантів із історії КПРС, прийнятих ВАК-ом для докторського ступеня між роками 1957-1966 із вузів республік СРСР. Вони всі по-російському. Із цих усіх 70-ти тільки 9, або 13%, було з України. Вісім з-поміж аспірантів мали типові українські прізвища.[72]

Три інші списки дисертацій, прийнятих місцевими радами для координації наукового опрацьовання історії КПРС у 1966 р., усі по-російському. З усіх 90-ох тільки 12 є з України. Це також становить 13% цілости, але з 12-ох студентів, що працювали над докторським ступенем, тільки 6 має українські прізвища, а 5 мають типово російські.[73]

Україна має не тільки менший відсоток докторів у цій ділянці навчання, ніж відсоток її населення, але й з даних 1966 р. виникає, що українців дискримінують. Факультети історії КПРС в українських інституціях перевантажені росіянами і звичайно ними очолювані. Два найважливіші у столиці є при Київському університеті та у вищій партійній

школі при ЦК КПУ. Їх очолюють А. А. Бородін і В. М. Самофалов, обидва росіяни.

Хто бажає працювати над докторатом у якомусь інституті Академії наук Української РСР, мусить мати рекомендацію міністерства, якому підлягає інституція, де працює аплікант. Його приділяють до установи, де він повинен працювати над докторатом, але повну платню він одержує в місці своєї праці.[74] Ясно, що є старанний добір і стислий контроль над вибором і вишколом докторів.

Усупереч усій цій плянованій і організованій дискримінації України, українців та їх мови Брежнєв сміє безсоромно проголошувати, що:

> Радянський Союз став для народів світу натхненним прикладом плідної братерської згоди людей різних рас і національностей.[75]

ПРИМІТКИ

[1] **О коммунистическом воспитании,** стор. 291.
[2] Л. М. Видавский, **Справочник по правовым вопросам высшой школы,** Київ, 1965, стор. 203-214.
[3] **О коммунистическом воспитании,** стор. 291.
[4] **Народное хозяйство 1963,** стор. 569.
Народное хозяйство 1965, стор. 691.
Народное хозяйство 1967, стор. 792.
[5] Пичугина, як вище, стор. 86.
[6] **Высшее образование в СССР,** стор. 106-107.
[7] **Народное хозяйство 1964,** стор. 554.
[8] Пичугина, як вище, стор. 86.
[9] **Высшее образование в СССР,** стор. 159.
[10] Усіх росіян в Україні в 1959 р. було 7,090,813. З них 5,726,476 або 80.8 відсотків жили в містах. **Итоги всесоюзной переписи,** стор. 168, 170, 172.
[11] **Известия,** 19 квітня 1958.
[12] Пичугина, як вище, стор. 82.
[13] **Довідник для вступників до вищих учбових закладів Української РСР на 1965 р.,** Київ, 1965, стор. 224.
[14] **XXII З'їзд Комуністичної Партії України,** Київ, 1962, стор. 74.
[15] **Українська Радянська Енциклопедія,** Київ, 1967, стор. 201.
[16] **Статут Комуністичної Партії Радянського Союзу,** Київ, 1962, стор. 16.
[17] О. Г. Сивець, **Виробниче навчання в школах Української РСР,** Київ, 1960, стор. 31-32.
[18] Н. Н. Забелин, **Планование подготовки и распределения рабочих кадров в СССР,** Москва, 1960, стор. 91.
[19] Там же, стор. 145.
[20] Там же, стор. 134.
[21] В. І. Наулко, **Етнічний склад населення Української РСР,** Київ, 1965, стор. 79.

[22] **Український історичний журнал,** ч. 4, квітень 1966, стор. 56.
[23] А. В. Топчиев (редактор), **Научные кадры в СССР**, Збірник документів і довідкових матеріялів, Москва, 1959, стор. 16.
[24] Там же, стор. 181.
[25] Там же, стор. 178-179.
[26] Там же, стор. 31.
[27] Там же.
[28] **Народное хозяйство 1963,** стор. 592-93.
Народное хозяйство 1964, стор. 702-03.
Народное хозяйство 1965, стор. 712-713.
Народное хозяйство 1967, стор. 812.
[29] **Народне господарство Української РСР в 1964 році,** стор. 476.
[30] **Высшее образование в СССР,** стор. 210-211.
[31] **Научные кадры в СССР,** стор. 21.
[32] **КПСС о культуре, просвещении и науке,** Збірник документів, Москва, 1963, стор. 407.
[33] В. Елютин, **Правда,** 20 червня 1964.
[34] **Правда Украины,** 18, 21, 20 червня 1953.
[35] **Радянська Україна,** 28 червня 1953.
[36] І. К. Білодід, **Російська мова — мова міжнаціонального спілкування народів СРСР,** Київ, 1962, стор. 20.
[37] **Русский язык,** ч. 4, 1963 ,стор. 76.
[38] **Довідник для вступників до вищих учбових закладів на 1965 р.,** стор. 175, 223.
[39] Там же, стор. 227.
[40] **Радянська Україна,** 4 і 10 липня 1954.
[41] **Научные кадры в СССР,** стор. 167-170.
[42] **КПСС о культуре,** стор. 389. Це право дано 1936 р. Всесоюзному комітетові у справах вищої школи при Раді народніх комісарів СРСР. У 1955 р. комітет переорганізовано в міністерство вищої освіти СРСР, яке перетворено 1959 р. в міністерство вищої і середньої спеціальної освіти СРСР.
[43] **Радянська Україна,** 1 вересня 1965.
[44] **З історії Української РСР,** ч. 8, 1963, стор. 90.
[46] Там же.
[45] Там же, стор. 92.
[47] **Радянська Україна,** 25 червня 1946.
[48] **З історії Української РСР,** ч. 8, 1963, стор. 101.
[49] В. Титов, **Высшая школа Украинской РСР в период перестройки,** Київ, 1962, стор. 11.
[50] Там же, стор. 188.
[51] **Печать СССР в 1965 году,** стор. 42-43, 120-21.
[52] **Печать СССР в 1967 году,** стор. 42-43, 120-21.
[53] **Печать СССР в 1965 году,** стор. 50.
[54] **Печать СССР в 1967 году,** стор. 50.
[55] **КПСС о культуре,** стор. 440.
[56] **Бюллетень Министерства высшего и среднего специального образования СССР,** ч. 8, серпень 1968, стор. 3.
[57] **Зведений тематичний план,** стор. 40-50.
[58] Державний комітет Ради міністрів Української РСР по пресі, **Тематичний план видавництва Харківського університету на 1965 р.,** Харків, 1964, стор. 5-12.
[59] Бібліотека Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького, **Бюлетень нових книжок одержаних бібліотекою,** січень 1965 р., Київ, 1965.

[60] **Довідник для вступників до вищих учбових закладів Української РСР на 1964 рік,** стор. 3-72.
[61] Министерство высшего и среднего специального образования СССР, **Справочник для поступающих в высшие учебные заведения СССР в 1967 г.,** Москва, 1967, стор. 65, 166, 277, 280.
[62] **Заседание Верховного Совета СССР,** стор. 298.
[63] **Вечірній Київ,** 6 січня 1965.
[64] Там же, 23 листопада 1964.
[65] **Вопросы програмированного обучения русскому языку иностранцев,** Харків, 1966.
[66] Г. Макарова, **В космос,** випуск 1, Київ, 1966. — **Химия учера, сегодня и завтра,** випуск 2, Київ, 1966. — **Я изучаю природу и человека,** випуск 3, Київ, 1966. — **Мирний атом,** випуск 4, Київ, 1966. — **Хочу знать родину моих друзей-Советский Союз,** випуск 5, Київ, 1967. — **Учусь говорить по-русски,** випуск 6, Київ, 1967.
[67] Я був свідком цього випадку і подібних при книжкових кіосках у вузах Києва.
[68] Немає повних даних про число рекомендованих в Україні на наукові ступені, які не були затверджені ВАКом, але у 1951-1953 роки не затверджено 10 докторатів і 54 кандидатури. Радянська Україна, 6 липня 1954.
[69] Н. Р. Бережна, **Друковані праці професорів, викладачів і співробітників Львівського Університету за 1944-1960 роки,** Львів, 1962.
[70] **Українська мова в школі,** ч. 2, березень-квітень, 1961, стор. 94-96.
[71] **Економіка Радянської України,** ч. 5, травень, 1967, стор. 97.
[72] **Вопросы истории КПСС,** ч. 1, червень 1967, стор. 152-154.
[73] Там же, ч. 1, січень 1967, стор. 156; ч. 3, березень 1967, стор. 154-155; ч. 8, серпень 1967, стор. 156.
[74] **Радянська Україна,** 29 жовтня 1952.
[75] **Известия,** 30 грудня 1962.

7. БЮРОКРАТИЧНЕ ЗЛИТТЯ ЧИ ДЕМОКРАТИЧНИЙ РОЗВИТОК

Зібрані докази ясно виказують російську дискримінацію освіти в Україні в усіх виглядах (додаток VIII) та дискримінацію українців як нації — і в Україні (додаток X) і в цілому СРСР (додаток IX). Російське панування накидається за допомогою: наказів з Москви; контролювання республіканських міністерств усесоюзними міністерствами освіти; зосередження в Росії освітніх закладів, зокрема тих, що мають право пропонувати надання ступенів кандидатів і докторів; призначування росіян на академічні освітні становища; накидування російської мови як мови підручників і викладання на всіх ступенях освіти.

Мета російської політики — тримати під стислим контролем освіту в Україні та інших республіках, затримати українців та інші національності в межах загальної і середньої освіти, денаціоналізувати їх, скеровувати багато з них, що осягнуть вищу освіту, поза кордони їх рідної землі і посилювати російську гегемонію в республіках постійним допливом росіян, які б займали становища в адміністрації, освіті, науці та інших ділянках.

Це все дуже мало різниться від політики царського режиму, хіба лиш тим, що останній відверто й ясно проголосив свої цілі і заходи. В офіційній заяві 1870 р. міністер освіти Російської імперії, Д. Толстой, писав:

> Кінцевою метою освіти всіх інородців, що живуть у межах нашої батьківщини, без сумніву, мусить бути русифікація та злиття з російським народом.[1]

Сьомий з'їзд дворянства в Москві 1911 р. ствердив, що:

> Державна школа не може мати чужинецького характеру, у ній повинна без жодних поступок панувати державна мова... Нам, дворянам, належить сказати, що школа повинна бути російська і Росія для росіян.[2]

Сучасні російські володарі, хоч спритніші, ефективніші і більш немилосердні від своїх царських попередників, але не дорівнюють їм чесністю і не називають своєї роботи русифікацією. Вони видумали цілком нову термінологію. Промовляючи на 22-ому з'їзді 1961 р., Хрущов описав це так:

> В нашій країні йде процес зближення націй... В ході розгорнутого будівництва комунізму буде досягнута цілковита єдність націй.[3]

З того часу це широко коментували, пояснювали і поширювали офіційні бонзи, як ось для прикладу:

> У період же розгорнутого будівництва комунізму об'єктивно збільшується прямування народів до всебічного зближення на підставі виникаючих комуністичних взаємовідносин. Розвиток цієї тенденції відбувається в умовинах дальшого скріплення нової інтернаціональної спільности людей — радянського народу. Ця спільність людей різної національної приналежности є переходовою формою на шляхах до майбутнього повного злиття націй.[4]

Що це злиття означає для мов народів СРСР, вияснює багато офіційних статтей і заяв. Передовиця в одній публікації стверджує про мови народів СРСР:

> Є між ними мови з багатою літературною традицією. Це перш за все велика російська мова, а також мови націй, які складають союзні республіки, такі як вірменська, грузинська, латиська, литовська, естонська і інші. Вони виконують усі функції літературних мов, це значить обслуговують усі сфери життя і діяльности даних народів. Одначе, існують мови, функції яких не вийшли за межі місцевої виробничої і родинної сфери.[5]

Української мови — мови 40,000,000 людей — навіть не згадано серед тих, що мають багату літературну традицію. Але ж у 1930-их роках терором, масовими вбивствами, голодом і виселенням росіяни знищили український уряд, партію та академічні кадри і ввели російську мову "в усі сфери життя і діяльности".

Стаття описує, як глибоко російська мова проникає в деякі республіки, між ними і в Україну:

> Значна частина державної і громадсько-політичної діяльности в республіканським, обласним, а часто й районовім маштабах відбувається російською мовою. Це значить, що різні з'їзди, конференції і збори відбуваються переважно російською мовою. Нею ж найчастіше ведеться офіційна документація і ділова кореспонденція.[6]

Що́ станеться з мовами інших народів СРСР? Один авторитет виступає проти обов'язкового навчання національних мов у школах відносних республік і їх легалізації як офіційних, відкриваючи тим широко двері для російської мови.[7] Інший визначає національним мовам ролю засобів вислову національних культур, але не бачить великих "можливостей у поширенні сфери їх уживання".[8]

Гаслом щодо національних культур було: "національні по формі, соціалістичні за змістом". Тепер уживають тиску, щоб приневолити іншонаціональних письменників замінити їхню рідну мову російською. Виправдують це тим, що:

> Основна тенденція культурного розвитку радянських народів, таким чином, скерована на переміну культури соціалістичної за змістом і національної по формі на культуру комуністичну за змістом та інтернаціональну по формі.[9]

Кремлівські вожді не обмежують своїх амбіцій до накидування своєї мови підданим народам СРСР. Одна з останніх праць про питання розвитку комунізму стверджує, що "розвиток і зближення націй триватиме аж до їх повного злиття після перемоги комунізму в цілому світі".[10]

Що те злиття рівнозначне з русифікацією, було ясно сказано у статті, яка появилася, коли я жив у Києві, і яка дуже схвилювала і розсердила українців. Автор скритикував тезу Сталіна (і Леніна, не згадуючи його прізвища) про злиття "усіх національних мов в одну спільну мову" і додав:

> Історія свідчить, що виникнення мовної єдности відбувається шляхом широкого засвоєння однієї з найбільш поширених національних мов, якою в умовинах радянської дійсности є російська мова.[11]

В Україні кружляло багато вісток про спроби приспішити злиття і про загальний спротив. Згідно з ними Хрущов плянував перед XXII з'їздом проголосити російську мову офіційною мовою СРСР. Спротив у республіках був такий, що він мусів занехати свій плян. Іншу спробу широкого пролому для русифікації зроблено на всесоюзній конференції мовознавців 20-24 листопада 1962 р. в місті Алма-Ата в Казахстані. Її тема була: "Закон розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй". Промотором конференції був В. В. Віноградов, директор інституту мовознавства Академії наук СРСР. Головним промовцем був М. Д. Каммарі, філософ і член кореспондент Академії наук СРСР. Йому призначено

випустити пробний бальон. Його теза була, що з огляду на зближення всіх народів СРСР, повне опанування ними російської мови як рідної і швидкий поступ радянського суспільства до комунізму національні мови вже непотрібні. Він пропонував, щоб газети і школи перейшли на російську мову. Реакція представників республік була негайна і рішуча. Перший промовляв грузин, який засудив пропозиції Каммарі і заявив, що для Грузії вистачить рідна мова як засіб спілкування навіть під комунізмом. Його підтримали промовці з інших республік. Конференція закінчилася повною поразкою прихильників русифікації.[12]

Майже рік пізніше, від 9 до 12 жовтня 1963 р. відбулася у Фрунзе, столиці Киргизької РСР, конференція на тему відношення між радянськими національностями в добі переходу від соціялізму до комунізму. Головним промовцем був знову Каммарі; його темою було злиття радянських націй і повний перехід на російську мову.[13]

Потім, від 24 до 28 грудня 1963 р., відбулася в Московському університеті всесоюзна конференція викладачів російської мови у вузах республік. Її явною метою було "далі поліпшувати навчання російської мови", а її справжньою ціллю було поширення російської як мови викладання на ті заклади, які ще вживали рідних мов. Критика росіян була зокрема звернена проти Латвії, Естонії і Молдавії,[14] де найбільш помітне вороже ставлення до навчання російської мови. Після конференції, згідно з вістками, що кружляли в академічних колах, посилено тиск на те, щоб приймати російську як мову викладання у вузах.

Від 22 до 25 вересня наступного року відбулася в Казані, столиці Татарської АРСР, ще одна всесоюзна конференція про проблеми взаємовпливу мов народів СРСР. У програмових виступах промовці вихвалювали благодатний вплив російської мови на татарську. Щоправда, татари не були такі захоплені цією благодаттю: у дискусії вони нарікали, що російська мова випирає їх рідну. Навіть міністер освіти Татарської АРСР виявив прихований спротив русифікації, коли піддав під сумнів вплив заміни мови освіти та викладання з татарської на російську на розвиток логічного мислення учнів.[15]

Неросіяни не тільки не приймають русифікації, але й спротивляються їй всіма їм доступними засобами. Знищення мови і культури людини — найсвятіших скарбів її націона-

ної спадщини, переданої від предків — засуджує її на найгірше пониження, обкрадає її гідність і відбирає їй життєдайну духову, культурну поживу. Мало хто описав краще почування, збуджені таким грабунком, ніж український письменник І. К. Микитенко. Відданий комуніст, учасник українського відродження 20-их і 30-их років, він вірив, що революція приносить національне визволення. Навіть у 1935 р., коли Сталіновий наступ на українську націю був у повному розпалі, він усе ще вірив, або удавав, що вірить, нібито радянська влада принесла визволення від національного гноблення, але описав свою реакцію на царську русифікацію такими словами:

> Мене вчили в школі, що я повинен зректися багатовікової культури мого народу. Я повинен забути свою мову. Я повинен навчитися бути схожим на людину панівної нації. Я повинен служити її культурі. Мене звільняли від творчості, але зобов'язували наслідувати. Це було більше, ніж насильство. Це була отрута, яку підносили, пропонуючи вибір: вмерти або залишитись існувати з душею зачиненою на замок.[16]

Два роки пізніше, у 1937 р., Микитенко, вірний і палкий комуніст, упав жертвою російського терору. Проте його слова залишилися як мовчазний засуд безупинного наступу окупанта, щоб правом російського п'ястука знищити українську мову і культуру.

Щоб виправдати свою теперішню політику, кремлівські вожді цитують Леніна, який писав в одному із своїх ранніх творів:

> Пролетарська партія... прямує до зближення і дальшого злиття націй, але цієї мети вона хоче досягти не насильством, а виключно вільним братнім союзом робітничих і трудових мас усіх націй.[17]

Як усі великі мужі, він дивився у далеку неясну майбутність і передбачав нове суспільство вільних людей, об'єднаних братерством і спільною мовою. Але це мала бути нова мова, вільно викувана у процесі розвитку цивілізації. Для Леніна злиття не було рівнозначне з русифікацією. Зустрівшись із практичною проблемою правління багатонаціональною державою, він завзято противився накиданню російської мови неросіянам і підкреслював, що кожна нація повинна мати повне право вільного національного розвитку.

Теперішня політика російських правителів не тільки розбіжна з тим, що проголошувано і стосовано у перших роках радянської влади, але є теж повним ламанням усіх принципів, проголошених Леніном у національному питанні, кожної резолюції і постанови партії та уряду в тій добі, а навіть конституції СРСР, 121-а стаття якої забезпечує "навчання у школах рідною мовою".

Сучасні російські володарі і їх сатрапи, пророкуючи злиття всіх мов під тим, що вони називають універсальною комуністичною системою, навіть не чекають здійснення тієї системи в СРСР, а божевільно зливають уже тепер мови народів СРСР, насильно накидаючи їм російську мову. Чи це може кого-небудь переконати, що вони вірять своїм власним пророцтвам? Якщо злиття має здійснитися природно, то чому вони його накидають? Чи не ясно, що ця теорія є тільки димовою заслоною русифікації? Чи ця політика не є голим російським шовінізмом? Чи це не національне гноблення, поневолення і панування? Чи ця політика не є кричущим і нахабним **імперіялізмом** з великої букви?

У світлі останніх подій російське віщування однієї мови як висліду всесвітньої комуністичної системи виглядає смішним. І Росія і Китай твердять, що вони швидко прямують до того, що їм хочеться називати комунізмом. Чи можна помітити якесь злиття російської і китайської мов?[18] Чи спротив народів СРСР злиттю, розвиток подій у Китаї і домагання Румунії звернути їй Молдавію не доводять повного банкротства політики злиття? Чи ця російська теорія одної комуністичної системи під проводом найбільш революційного пролетаріяту (російського) і одної всесвітньої мови (російської) не є божевільним маренням про світову імперію?

Припустімо, що за кілька тисячоліть виникне одна світова мова. Чи це виправдує заперечення живим сучасним мовам права до повного і вільного розвитку? Науковці кажуть нам, що за мільйони років життя на нашій плянеті вимре. Чи це когось виправдувало б почати атомну катастрофу, щоб приспішити те вимирання? За природними законами мій ближній мусить померти. Чи мені вільно вбити його тепер? Знаємо, що все, що народилося, мусить проминути, включно з цивілізаціями, культурами і мовами. Але чи не слід їм дозволити прожити повністю своє життя? Чому треба українській мові відняти право пустити паростки, розцвісти, про-

йти увесь свій шлях і дати свій вклад у цивілізацію? Чому вона має бути знищена у паростку? Маємо приклади зруйнованих цивілізацій. Чи ми через те не зубожіли? Чи не пропала частина нашої спадщини, коли зруйновано Картаґіну?

Інші нації, окрім російської, шанують і цінують культури і мови менших народів. Теорію злиття відкидають в дійсності майже всі країни, і соціялістичні, і інші, що складаються з двох чи більше націй або мають значні національні меншини.

У таких країнах, як Канада чи США, де еміґранти з різних країн живуть разом із народженими в даній країні громадянами, однак не творять окремих спільнот через своє далеке розсіяння, соціологи нещодавно завважали дивне явище. Десятиліттями у США переважала теорія "перетоплювального кітла", згідно з якою всі національності мали б злитися, щоб створити цілком нову національність. Тепер виявляється, що національні групи не зливаються, але затримують свої окремі національні прикмети у переважаючому англосаксонському оточенні навіть аж до четвертого покоління. Теорію перетоплювального кітла відкинено як незгідну з дійсністю і з найліпшими інтересами держави. Етнічні мови визнані тепер як вартості, і уряд США поручає плекання їх разом з англійською.[19]

Навіть більше, сенатор Ралф Ярборов вніс проєкт закону, підтриманий Робертом Ф. Кеннеді та іншими, щоб у США скласти двомовну програму навчання для порторіканських і мехіканських дітей, згідно з якою еспанської мови навчали б як рідної, а англійської як другої. Ця програма мала б у праці з дітьми "передавати їм знання предківської культури та мови і гордість із неї".[20]

Генеральна конференція ЮНЕСКО ухвалила в 1950 р. почати досліди над уживанням у вихованні рідних або матірніх мов народів, соціяльно і політично опанованих націями, що говорять іншими мовами. Комітет, складений з мовознавців з різних країн, поширив свої досліди на п'ять континентів. Розуміючи і аналізуючи багато перешкод і труднощів у вживанні малими підлеглими націями їх рідних мов як мов навчання та освіти, він подає:

> Кожна дитина народжується в якомусь культурному середовищі; мова є і частиною, і висловом того середовища. Отож присвоєння тієї мови (матірньої мови) є частиною про-

цесу, яким дитина засвоює культурне середовище; тому можна сказати, що та мова грає важливу ролю у формуванні ранніх тямок дитини. Отож їй буде тяжко схопити якесь нове поняття, таке чуже її культурному середовищу, що його тяжко висловити рідною мовою дитини...

Ідеї, зформульовані однією мовою, так тяжко висловити засобами іншої, що людина, яка часто стоїть перед таким завданням, може легко утратити здатність висловлюватися. Дитина, поставлена перед тим завданням у віці, в якому її здатність самовислову навіть матірньою мовою ще недорозвинена, може ніколи не осягнути достатнього самовислову.

З тих причин дуже важливо докласти всіх зусиль, щоб запевнити виховання та освіту матірньою мовою...

З виховних міркувань рекомендуємо, щоб уживання матірньої мови у вихованні й освіті затримати до якнайпізнішої стадії. Зокрема учні повинні починати своє навчання матірньою мовою, бо вони найкраще її розуміють, і матірня мова на початку їх шкільного життя зробить перехід із дому до школи якнайлегшим.

Уважаємо, що струс, якому підлягає дитина під час переходу від домашнього до шкільного життя, такий тяжкий, що треба зробити все можливе, щоб його злагіднити... Бувши доти одним із кількох дітей під оком матері, дитина тепер стає одним із членів великої групи під наглядом учителя. Замість бігати, бавитися і викрикувати, вона повинна тепер сидіти тихенько і бути спокійною, зосередитися, отже робити те, що їй кажуть, замість того, що їй хочеться робити, слухати, вчитися і відповідати на питання. Вона одержує нові інформації та ідеї так швидко, як тільки може їх сприйняти, і вона повинна дати докази, що вона їх сприйняла. Майже все є не таке, як удома, і не дивно, що багатьом дітям нелегко достосуватися до нового довкілля. Якщо і мова, якою передається ті нові бентежні відомості, теж відрізняється від матірньої мови, обтяження дитини відповідно росте.

Навіть коли дитина пробувала у школі досить довго, щоб звикнути до шкільного життя, вона далі мусить змагатися з безупинним струмом лекцій із багатьох предметів. Для неї лекція з географії або майже кожного іншого предмету буде легшою, коли її навчають рідною мовою. Вимагати від неї, щоб дала собі раду з новими відомостями чи ідеями, поданими їй незвичною мовою, значить накласти на неї подвійний тягар, і її розвиток буде сповільнений.[21]

Між іншим, комітет поробив такі висновки:

Кожний учень повинен починати свою формальну освіту матірньою мовою.

Немає нічого такого у структурі будь-якої мови, що виключало б її від можливости стати засобом сучасної цивілізації.

Якщо матірня мова цілком надається для вжитку в університетській і вищій технічній освіті, то її слід там уживати.[22]

Комітет складався з чотирнадцятьох членів; між ними не було представників Росії ні СРСР. Але колись був час, що

й росіяни засудили усунення рідної мови як мови навчання. 13 березня 1938 р. постанова комуністичної партії і уряду стверджувала, що "...тенденція перетворити російську мову з предмету навчання у мову викладання і тим самим обмежити рідну мову є шкідливою і неправильною".[23]

Якщо заміна рідної мови російською була шкідливою і неправильною в 1938 р., то як вона може бути правильною тепер? Якщо було несправедливо русифікувати українські вузи в 1953 р., то чому воно справедливо тепер? Якщо принципи Леніна, що дозволяли вільний розвиток національних мов і культур, були ленінські, то як можна сучасну політику русифікації називати теж ленінською?

Тоді як майже всі соціялістичні країни Европи противляться у практиці сучасній російській політиці мовного знищення, то одна з них, Югославія, виразно засудила її і в теорії, і в практиці.

Едвард Кардель, колишній міністер закордонних справ, а тепер президент федерального парляменту Югославії, у вичерпній дискусії про національне питання скритикував Сталінове твердження, що нація є "буржуазним твором", і боронив права народів Югославії зберегти свої окремі ідентичності. Він висловився проти централізації з тієї причини, що вона загрожує соціялізмові та розвиткові соціялістичної демократії, і додав, що

> ...на основі таких бюрократичних і централістичних тенденцій де-не-де робляться спроби відновити стару шовіністичну концепцію "інтегральної Югославії" — як намагання заперечити існування югославських націй в інтересі своєрідної нової "югославської нації".[24]

Називаючи ідею створення одної югославської нації абсурдною, Кардель ось як описує наслідки такої політики:

> Консолідація спроб бюрократичної централізації з її аспектами шовіністичного великодержавного етатизму підкопала б не тільки правильні соціялістичні і демократичні основи, на яких побудована єдність народів Югославії, але і політичну стійкість соціялістичної системи взагалі. Це напевно довело б до відновлення бюрократичного деспотизму і до відчуження народніх мас від провідних сил держави.[25]

Звертаючи свою увагу на питання мов, Кардель гаряче скритикував пропагаторів злиття, запевняючи, що:

> Різні мови існували ще перед націями, і тільки обмежена націоналістична логіка не враховує, що у майбутньому мо-

жуть бути різні мови і різноманітні культурні форми без націй у сьогоднішньому розумінні.[26]

Право на повний вільний розвиток національних мов і культур виразно запевняє теж югославська конституція:

Стаття 42. Мови народів Югославії та їх письмо є рівноправні. Члени народів Югославії мають, згідно з законом республік, на території іншої республіки право на навчання рідною мовою.
Винятково, у югославській народній армії командування, військове навчання й адміністрація виконуються сербсько-хорватською мовою.
Стаття 43. Для того, щоб громадяни користувалися дійсною свободою у виявах своєї національности і культури, кожній національності — національній меншості забезпечено право вільно вживати своєї мови, розвивати свою культуру та для цього засновувати організації і користуватися з інших прав, установлених конституцією.
У школах для членів поодиноких національностей навчання відбувається мовами цих національностей.[27]

Нещодавно питання національностей обговорював маршал Тіто у своєму звіті на VIII з'їзді ліги комуністів Югославії, що відбувся у Белграді від 7 до 13 грудня 1964 р. У промові, що була рішучим потвердженням національних прав і нищівним засудженням пропагаторів централізації, він сказав:

Упродовж низки років після першої світової війни велася гостра боротьба в рядах Комуністичної партії Югославії, чи радше на вершинах Центрального комітету, про спосіб, як треба розв'язати національне питання в Югославії, аж поки вкінці не перемогло марксистсько-ленінське розуміння, що це питання треба розв'язувати за принципом рівноправности всіх народів, на базі добровільного об'єднання, із правом виходу... Така настанова в національному питанні здобула довір'я всіх народів до нашої Партії. Це величезний здобуток, за що ми, комуністи, завжди оправдано можемо бути горді. Проте, ми особливо мусимо зберігати це довір'я й у дальшій стадії розвитку наших соціялістичних суспільних взаємин, які мусять бути у згоді з правильним розвитком міжнаціональних узаємин у нашій спільноті. Зміст цих узаємин мусить бути такий, щоб дедалі зміцнював єдність і братерство наших народів. Одначе, є люди, а навіть і комуністи, яким уже остогидло це могутнє гасло з часу нашої визвольної боротьби і які вважають, що в нашому соціялістичному суспільному розвитку національності вже віджили та що їм треба відмерти. Вони плутають єдність народів з ліквідацією націй і створенням чогось нового, штучного, тобто — однієї нероздільної югославської нації, а це трохи схоже на асиміляцію та бюрократичний централізм, на унітаризм та гегемонію.
...Бути вірним інтернаціоналізмові значить бути послідовним інтернаціоналістом насамперед у своїй власній країні, і по-

готів у багатонаціональному суспільстві, яким є наше. Тиск інтернаціоналізму у своїй власній країні не означає злиття всіх національностей та етнічних груп і заперечення їх самобутности як членів соціялістичної суспільної громади.[28]

Твердження маршала Тіта про національне питання ясне і недвозначне; його політика цілковито відповідає його заявам. У Югославії, як у майже кожній іншій країні, від найбільш відсталої до найбільш розвиненої, мови малих народів і меншин вільно процвітають і розвиваються. Росіяни майже одинокі у своєму намаганні накинути підкореним націям мовну однорідність.

ПРИМІТКИ

[1] Советкин, як вище, стор. 14.
[2] Там же.
[3] **XXII з'їзд Комуністичної Партії Радянського Союзу, 17-31 жовтня 1961 р.,** Стенографічний звіт, 1, Київ, 1962, стор. 205-206.
[4] **Вопросы истории КПСС,** ч. 2, лютий 1965, стор. 15.
[5] **Вопросы языкознания,** ч. 1, січень 1962, стор. 5.
[6] Там же.
[7] **Вопросы философии,** ч. 7, липень 1959, стор. 42.
[8] **Вопросы языкознания,** ч. 1, січень 1962, стор. 5.
[9] **Вопросы истории КПСС,** ч. 2, лютий 1965, стор. 21.
[10] **Строительство коммунизма и развитие общественных отношений,** Москва, 1966, стор. 250.
[11] **Вопросы истории,** ч. 5, травень 1964, стор. 51.
[12] Про конференцію згадує І. К. Білодід, **Розвиток мов соціалістичних націй СРСР,** Київ, 1963, стор. 7.
[13] У автора немає друкованого потвердження конференції.
[14] Звіт про конференцію появився в **Радянській Україні,** 25 грудня 1963.
[15] **Русский язык,** ч. 1, 1965, стор. 87-88.
[16] Цитат із промови виголошеної на з'їзді письменників у Парижі. **Україна,** ч. 17, 1957, стор. 19-20.
[17] **Вопросы истории КПСС,** ч. 2, лютий 1965, стор. 46.
[18] В Україні оповідали, що Хрущов, відвідуючи Китай, запитав Мао-Цзе-Дуна, коли китайці почнуть вивчати російську мову. Останній мав відповісти: "Нас більше, коли ви почнете вивчати китайську мову?"
[19] M. M. Gordon, **Assimilation in American Life,** New York, 1964; J. B. Gittler, **Understanding Minority Groups,** New York, 1964; U.S. Department of Health, Education and Welfare, **Improving English Skills of Culturally Different Youths in Large Cities,** Washington, D.C., 1964.
[20] **New York Times,** July 22, 1967, p. 54.
[21] UNESCO, **The Use of Vernacular Languages in Education,** Paris, 1953, pp. 47-48.
[22] Там же, стор. 68-69.

[23] **Национальные школы РСФСР,** стор. 15.
[24] Edward Kardelj, **Rozwoj slovenackog nacionalnog pitanja, Beograd,** 1960, стор. 41.
[25] Там же.
[26] Там же, стор. 49.
[27] **Устав социјалистичке федеративне републике Југославије,** Београд, 1963.
[28] **VIII Kongres Saveza Komunista Jugoslavije,** Beograd, 7-13. Decembra 1964, Stenografske Belske, Beograd, 1965, стор. 342.

8. ДЕ РОЗВИВАЮТЬСЯ МОВИ МЕНШИН

Тоді як українцям чи іншим неросіянам у СРСР відмовляють права на освіту їх рідними мовами, менші народи в інших державах втішаються різними ступенями національної автономії. На північно-західньому прикордонні СРСР є мала країна — Фінляндія. Із 4,500,000 її населення шведи становлять 8.5%. Для цієї меншини є початкові і середні школи, економічна школа і університет їх рідною мовою. Окрім того, майже на всіх курсах у технологічному інституті та в університеті в Гелсінкі викладають обома мовами. Фінська мова є обов'язковою в усіх шведських школах, і навпаки. Обох мов уживають у назвах вулиць та в інших написах, радіопередачах, в уряді та парляменті. Є шведські газети та періодичні видання і шведські частини у фінській армії.[1]

Середньоевропейська країна Швайцарія має також приблизно 4,500,000 населення, з якого 69% є німці, 19% французи, 10% італійці й 1% ретороманн. Хоч німці становлять понад дві третини населення, немає там спроб накинути їх мову трьом меншинам. Кожна національна група має початкові і середні школи рідною мовою. Друга державна мова, німецька або французька, є обов'язковою в усіх школах від 2-ої кляси. На університетах викладають однією із трьох державних мов; на деяких двома. У громадському та економічному житті вживається мови місцевих мешканців. Мови німецька, французька та італійська мають конституційне право офіційних мов, а дві перші вживаються в дипломатії. Урядове листування ведеться рідною мовою адресата. Ретороманську мову вважають також державною мовою, і хоч нею говорить тільки 50,000 людей, вживається всяких засобів для її збереження.[2]

Найцікавішим прикладом, як можна розв'язати національну проблему, є Бельгія. Із цілого населення, яке становить близько 9,500,000, понад 5,000,000 говорить по-фляндському. Однак, французька мова, якою говорить 3,000,000 мешканців півдня, колись так переважала, що стала офіцій-

ною мовою. У 1963 р. бельгійський парлямент видав закони про вживання мов. Бельгію поділено на чотири мовні округи: північні провінції із флямандською мовою як офіційною, південні провінції із французькою мовою як офіційною; Брюссель з околицями, які заселені французами та флямандцями, де обидві мови рівноправні; мала частина східньої Бельгії, заселена 80,000 німців, де офіційною мовою є німецька, але французька мова має бути теж уживана в законодавстві. Наука у школах відбувається офіційною мовою, але флямандська чи французька мови є обов'язковими предметами від першої кляси, перша у французьких школах, а друга в флямандських і німецьких.[3]

У німецькій федеральній республіці, у південному Шлезвігу, є мала данська меншина, разом 60,000 людей. Права цієї групи були визнані Боннсько-копенгаґенською декларацією з 1955 р. Наслідком цього данці в Німеччині далі втішаються повними національними правами. Вони мають 48 дитячих садків і 72 школи, з яких три середні. Уся наука ведеться їх рідною мовою. Підручники друкуються на місці або їх купують у Данії. Є данські церкви, данські клюби для молоді, хліборобів, ремісників і домашніх господинь; данські музичні клюби, бібліотеки, театр і данський часопис. Данці мають представників у місцевих, обласних і державних урядах, а данська мова вживається у судах і державних установах.[4]

Можливо, що ті, яким можна найбільше заздрити національних прав, є німецькомовні громадяни Італії. Вони заселюють околицю Альто-Адіджe у провінції Больцано на альпійському прикордонні, що межує з Австрією та Швайцарією. Провінція, 65% населення якої говорить німецькою мовою, втішається місцевою автономією. Провінційна рада складається з 22 членів, з яких 15 є німці. Їх мова вживається в місцевому громадському житті, в оповістках, судах, документах, урядовому листуванні та адміністрації. Дві третини місцевих службовців мусять бути німецькомовними громадянами і скласти іспит із цієї мови. Визначено фонди на стипендії для службовців, які бажають учитися у німецьких країнах, щоб підвищити знання німецької мови.

Італійське державне радіо в районі Альто-Адіджe присвячує із 33-ох годин 26 годин тижнево німецьким програмам, складеним у співпраці з представниками цієї меншини.

В окрузі видається 28 німецьких газет і періодичних видань, з яких один — щоденник, а п'ять — тижневики. Кінотеатри висвітлюють оригінальні австрійські і німецькі, а також американські фільми з підставленою німецькою мовою.

Для своєї освіти ця меншина має 453 початкових і середніх німецьки хшкіл з німецькими учителями, під наглядом заступника керівника освіти, інспекторів, директорів, рідною мовою яких є німецька. У навчальний плян включені місцева історія, традиція і звичаї. Підручники для більшости курсів спроваджують із Австрії, Німеччини або Швайцарії.

Є повна воля творити національні організації, товариства та культурно-самодіяльні гуртки. Політично цю меншину репрезентує "Зюдтіролер Фольксспартай", яка має представників у місцевих провінційних виборних установах. У парляменті цю партію репрезентують три посли і два сенатори.[5]

Від сторіч розсіяні жиди були безмилосердно переслідуваною меншиною по всіх закутках світу. Створивши свою власну державу, Ізраїль, вони визнали національні, політичні і релігійні права 250 тисяч арабів, що там живуть. У наслідок цього араби мали сім послів у четвертому парляменті (кнессет). З допомогою держави відбудовувано мечети, яких тепер 78. Діють мусульманські релігійні суди, які вирішують на основі заокнів Корану цивільно-родинні справи, як подружжя, розвід, аліменти, опікунство, усиновлення, заповіти, спадщина та інше. Багато зроблено для підтримки арабської мови, яку визнано як офіційну: її вживають разом з гебрейською на монетах і поштових марках, у кнессеті і як мову адміністрації в районах, заселених арабськомовними громадянами. Є теж різні часописи, журнали і книжки по-арабському. Державне радіо призначає 8 годин денно арабським програмам, а в тому і читанню Корану. Навчання у школі відбувається також рідною мовою — з гебрейською як обов'язковим предметом. У 1959 р. було приблизно 50 арабських церковних шкіл та 268 державних дитячих садків, початкових і середніх шкіл із 1,300 вчителями. Число середніх шкіл зросло від шести в 1959 до дванадцятьох у 1963 р. Зросло теж число арабів, що відвідували вузи.[6]

У Туреччині меншини нараховують близько 500,000. Більшість із них зорганізовані в окремих громадах, які замешкують дільниці Істамбулу і творять наче півавтономні

острови в турецькій державі. Вони моляться у своїх власних святинях, ведуть власну культурну діяльність, видають газети, журнали і книжки рідними мовами та утримують для своїх дітей приватні школи, від початкових до середніх. Між ними є вірмени, греки, жиди, французи, німці та італійці. Навчання в школах ведеться частково турецькою, а частково рідною мовою учнів.

У 1966 р. було 30 вірменських шкіл, з яких 10 були початкові від 1 до 5 кляси, 16 були середні від 1 до 8 кляси, а чотири були повні середні школи від 1 до 12 кляси. Географії, історії, соціології, турецької мови і літератури навчають турецькі учителі по-турецькому, а аритметики, геометрії, біблійної історії, чужих і рідних мов та інших предметів навчають рідною мовою учнів. Фінансово допомагають цим інституціям вірмени в США та в інших країнах. Найбільшим добродієм є славний вірменський магнат, Калуст Гульбенкян, що живе в Англії.[7]

Є інші численні приклади національних меншин із школами їхніми рідними мовами. Поміж ними є словінці в Австрії, греки в Єгипті та вірмени в Ірані. Мови алеутів, автохтонного населення данської території Ґренляндії, вживають у початкових школах.[8] У Бурмі, де говорять багатьма мовами, рідна мова учнів є також засобом навчання у початкових школах.[9] В африканських територіях під брітанською адміністрацією число народніх мов, уживаних у школах, було 91.[10]

Є також багато інших країн, у яких панує більше ніж одна офіційна мова. Афганістан має дві мови, а Пакістан чотири. В Індії проголошено гінді федеральною мовою із 14 офіційними обласними і 86 місцевими мовами. Викладовою мовою у школах є рідна мова.[13]

У Канаді, із населенням 18,238,247 (стан із 1961 р.), було 5,540,346 французів, предки яких уперше поселились тут три століття тому. Приблизно 75% їх живе у провінції Квебек. Освіта є під повним контролем провінції. Ніхто не прикладає батькам револьвера до потилиці і не питає, чи вони хочуть, щоб їх діти ходили до французької чи англійської школи. В усіх навчальних закладах, від початкових шкіл до університету, уживають виключно французької мови, за винятком шкіл для англомовної меншини у Монтреалі. Французька мова є також державною мовою, її вживають в уряді, торгівлі, промислі та у військових з'єднаннях канадської ар-

мії у Квебеку. Коли королева відвідувала парлямент Квебеку в жовтні 1964 р., достойний Жан Лесаж, прем'єр Квебеку, вітав її французькою мовою; вона відповідала тією самою мовою. Французькі канадці в Онтаріо, Саскачевані, Альберті, Манітобі і Нью Бронсвіку також мають початкові і середні школи їхньою рідною мовою там, де їх є відповідна кількість. У Канаді французька мова є урядовою мовою. Її вживають нарівні з англійською в усіх урядових публікаціях і документах, на банкнотах і поштових марках.

Більшість соціялістичних країн не менше пильно сприяє культурам і мовам своїх національних меншин. Чехо-Словаччина має 9,000,000 чехів і майже 4,000,000 словаків. Мови обох народів є офіційними державними мовами. Словаччина має національну автономію; її мова переважає в усіх ділянках життя. Нема ні одної чеської школи в цілій Словаччині. Якщо турист приїздить до Чехо-Словаччини через Словаччину, його вітають словаки своєю рідною мовою.[14] Крім того, є ще там три інші великі меншини — приблизно 425,000 угорців, 165,000 німців і 85,000 поляків, для яких є початкові школи їх рідними мовами. Для угорців, найбільшої меншини, є також спеціяльні середні школи і відділ педагогічного факультету у Братиславі з навчанням їхньою рідною мовою.[15]

Румунія почала засновувати школи для національних меншин у 1947 р. У 1956-57 р. навчання велося у 2,354-ох школах мовами 15-тьох меншин; між ними були — угорська, німецька, українська, російська, сербська, словацька, жидівська, татарська і турецька. Дві найбільші меншини, угорська і німецька, користуються навчанням своїми рідними мовами від початкового шкільництва через середнє, виробниче і технічне аж до університетського. П'ять інших груп, українці, росіяни, серби, словаки і татари, мають початкові і середні школи та вчительські семінарії своїми мовами. Автор чув нарікання про несправедливість супроти національних меншин. Вони інколи могли мати підстави, але є незаперечним фактом, що школи для національних меншин існують, а діти навчаються своїми рідними мовами.[16]

У німецькій демократичній республіці, понад рікою Шпре, в околиці Дрездену, живуть лужичани (сорби), слов'янська меншина у кількості 130,000 людей. Вони є нащадками слов'ян, які первісно жили поміж Одрою і Ельбою. Від VI століття вони були наражені на напади міцніших і числен-

ніших германських племен, які дорешти підкорили їх у X столітті. У другій половині XIX століття почався міцний процес їхньої германізації. Гітлер плянував знищити їх як окрему національну групу. Однак лужичани зуміли зберегти свою культуру і мову. Ці слов'яни втішаються тепер національною самоуправою. Вони видають часописи, журнали і книжки лужицьких авторів і поетів своєю рідною мовою і мають етнографічний інститут, національний театр, музичні ансамблі та радіопрограми. Їхня мова переважає в місцевій адміністрації і в початкових школах. На університеті в Ляйпцігу є факультет лужицької філології і відділ лужицької історії.[17]

В Угорщині національні меншини також мають право навчання рідними мовами. Є школи на рівні початкових, а в деяких випадках і середніх, з навчанням німецькою, словінською, хорватською, сербською мовами. На Будапештському університеті провадяться також курси німецької, хорватської, сербської і румунської мов.[18]

Інша багатонаціональна держава — Югославія, населення якої становить приблизно 18,500,000. Вісіммільйонове населення трьох із шістьох федеральних республік — Сербії, Боснії-Герцоґовини і Чорногорії — вживає сербської мови. У Хорватії з населенням майже 4,500,000 мова, хоч має багато спільного із сербською, але різниться у наголошуванні, абетка є латинська замість кирилиці, а хорватська література має свій власний національний характер.

Словінці з населенням 1,600,000 і македонці[19] з приблизно 1,000,000 споріднені із сербами, але мають окремі мови і літератури. Усі чотири: серби, хорвати, словінці і македонці, мають повну рівноправність у політичному й економічному житті та освіті. Від початкових шкіл до університетів уживають усіх чотирьох мов. Офіційним органом партії є **Комуніст**, який видають чотирма мовами: сербською, хорватською, словінською і македонською.

Крім згаданих чотирьох народів, які мають окремі республіки, є ще у Югославії багато меншин. Найбільша з них, албанська, начисляє приблизно 900,000. У 1964-65 роках для албанців, чехів, словаків, італійців, угорців, румунів, турків, болгарів і украніців було 1,419 початкових шкіл їхніми рідними мовами; для перших восьми була 31 середня і для перших сімох було 89 виробничих шкіл. Є також вишкільні учительські інститути для національних меншин і відділи мов у

Беоґрадському та інших університетах: німецької, угорської, чеської, словацької, польської, російської і української.[20]

Ми особливо зацікавлені долею українських меншин, які живуть у різних країнах. У Польщі начисляється їх 200,000, але на нещастя вони широко розсіяні. Все ж таки є три початкові та дві середні школи з українською мовою навчання і 13 початкових та середніх шкіл, де української мови навчають як предмету, якщо зголоситься сім або більше учнів. Педагогічні школи і університет у Варшаві мають вищі кляси української мови і літератури. Українці зорганізували культурне товариство з дев'ятьма хорами, двома музичними і одним танцювальним ансамблем та 23 драматичними гуртками. Вони видають один тижневик із літературним місячним додатком, річний альманах, шкільні підручники і твори українських письменників у Польщі. На протязі кількох останніх років зорганізовано також чотири тижневі українські радіопрограми.[21]

Чехо-Словаччина має 70,000 українців, які живуть компактною масою у східніх районах Словаччини. Вони мають понад 200 початкових і середніх шкіл із майже 20,000 учнів. Навчають також української мови у педагогічному інституті і в університеті у Пряшеві. Там є також дуже активна культурна організація, національний театр, професійний гурток співу і танку, осередки освітньо-культурні з хорами, танцювальними і драматичними гуртками, бібліотеки, тижневий часопис, дитячий журнал, літературний журнал та альманах. Між українцями у Чехо-Словаччині виявилися деякі визначні письменники, твори яких видають українською мовою, а також кілька талановитих мистців і скульпторів. Центром української громади є місто Пряшів, звідки передають українські радіопрограми, разом 22 години на тиждень.[22]

Українська меншина в Румунії начисляє 60,000, але вона не живе суцільною масою, як у Чехо-Словаччині. У 1956-57 роках вона мала 98 чотирирічних шкіл, 20 семирічних, повні середні кляси українською мовою в інших школах і можливість вишколювати вчителів української мови у трьох педагогічних школах.[23] Діють українські культурні товариства із книгозбірнями, хорами, танцювальними і драматичними гуртками. Українці видають тижневик, шкільні підручники і літературні праці письменників.

У Югославії є тільки 45,000 українців, які є широко

розпорошені. Але в 1964 р. вони мали 4 початкові школи з 1,257 учнями, культурне товариство ім. Шевченка, видавництво книжок для їхніх шкіл, тижневик і місячний літературний журнал. Останнім часом вони поширили свою діяльність тижневими радіопрограмами.

Українське населення у США, яке начисляє приблизно 1,500,000, дуже розсіяне. Все ж таки українці мають сотні культурних і релігійних інституцій, музеїв, десятки часописів і журналів, видавництва. Існують українські школи з наукою дітей по суботах та вечорами і денні школи з початковими і вищими програмами. Українці відзначилися у різних ділянках життя як науковці, професори, мистці, письменники й інші. У 1964 р. вони збудували у Вашінґтоні пам'ятник Шевченкові.

У Канаді є приблизно 500,000 українців, розсіяних по цілій країні. Вони мають також культурні і релігійні осередки, бібліотеки, музеї, часописи і журнали.

Є два пам'ятники Шевченкові, один у Палермо, близько Торонта, а другий перед парляментом у Вінніпегу. Української мови навчають у приватних культурних осередках вечорами і по суботах, у державних середніх школах Альберти, Саскачевану та Манітоби і в багатьох університетах. Українська громада дала визначних науковців, виховників і фахівців спеціялістів. Українці бувають провінційними і федеральними послами, міністрами і сенаторами. У попередньому федеральному уряді один визначний українець, Михайло Старчевський, був міністром праці.

Українські поселення є теж у країнах Західної Европи (Брітанія, Бельгія, Франція, Німеччина й ін.), Південної Америки (Бразілія, Аргентіна, Уругвай і ін.) та в Австралії. Всюди вони мають свої установи, свобідно розвивають культурну діяльність і плекають рідну мову.

Найбільша українська група поза УРСР живе в РРФСР. Згідно із статистикою 1959 р. вона начисляла 3,359,083.[26] В дійсності їх багато більше. У РРФСР непопулярно заявляти себе українцем; тому багато подають себе за росіян. Ці мільйони українців у РРФСР не мають ні одного громадського чи культурного товариства, ні одного хорового, танкового чи драматичного гуртка, ні одного часопису. Що більше, часто навіть тяжко українцеві у РРФСР дістати українську газету, бо Союзпечать — аґенція, через яку вони мусять пройти — не

легко приймає передплати. Така сама проблема з українськими книжками, які треба замовляти з Києва. Українські школи, започатковані у 20-их роках, самовільно закрито у ранніх 1930-их роках. Сталін умер, його тиранію осуджено, але школи залишились закритими, без уваги на домагання українців з РРФСР і СРСР до уряду, до ЦК і до XXII та XIII з'їздів партії, щоб їх наново відкрити.[26]

Дуже визначний українець, адвокат із Канади, тепер уже покійний, який тричі відвідував СРСР, кожного разу порушував справу цих українців із Хрущовим. Першим разом прем'єр відповів, що він це прослідить, другим разом він сказав, що українці у РРФСР не зацікавлені мати свої власні школи, а третім разом він просто сказав своєму гостеві не роздувати національного питання.

Так само відносяться з волі ЦК у Москві до інших національних меншин. В Україні чеське, словацьке, грецьке, болгарське і румунське населення начисляє понад 450,000 (додаток IV). Для них не тільки немає шкіл рідною мовою, але й жадна з них не мала ні одного студента, який у 1960 р. був би записаний в якомусь вузі Української РСР (додаток III). Це, звичайно, не з вини українців. У 1920-их і 1930-их роках, коли вони могли ще незалежно вирішувати у цих справах, школи зорганізовано для росіян, жидів, поляків, болгарів, татар, німців і молдаван. У 1940 р., коли західні області України були прилучені до УРСР, там відкрито 131 жидівську школу. На самій Буковині було 12 жидівських та польських шкіл.[28]

Згідно з переписом 1959 р. в Україні було 840,311 жидів (додаток IV), але ні одної жидівської школи. Під час дискусії над цією справою я запитав одного жидівського громадянина з Києва, якого я зустрічав декілька разів, чому він не організував для жидівських дітей приватної школи при синагозі, яка ще відкрита в Києві. Він перелякано глянув на мене і замість відповіді запитав: "Хочете, щоб мене заслали на Сибір?"

Отак росіяни розв'язують національну проблему. Вони не є одинокими, що вживають цих метод; інші їх також стосували. На територіях, підбитих в останній війні, японці засновували тільки японські школи; генерал Франко не дозволяє в Еспанії шкіл з баскійською чи катальонською мовами;

Муссоліні пробував денаціоналізувати німецьких громадян Італії, а Гітлер задумував винищити лужицьких сорбів.

Міжтим, мови менших народів не тільки не зливаються, але декілька з них, вживання яких було обмежилося до дуже малого числа людей в ізольованих теренах, тепер відроджуються. Одною з них є кельтська мова, якою говорили на брітанських островах ще до наїзду англосаксів у V століттю.

Частина кельтів залишила теперішню Англію під тиском англосаксів і поселилась на півострові Бретань на півночі теперішньої Франції. Вони заснували свою державу, яка існувала до XIII століття, коли була приєднана до Франції. Мова бретонська почала занепадати, головно по містах. При кінці XIX і на початку XX століття почалося відродження, яке тепер у повному ході, з вимогою місцевої автономії для тримільйонового бретонського народу.

У Шотляндії, населення якої начисляє понад п'ять мільйонів, кельтська мова була рідною мовою великої частини країни до XVII століття. В той час вона мала власну літературу. Після протестантської реформації у XVI столітті англійська мова почала випирати кельтську, і вживання останньої як мови щоденного вжитку було обмежене до північних околиць. У XX столітті почалось її відродження. **Виховний закон (Шотляндії) з 1918 р.** ухвалив навчання її як предмету у школах.

У 1946 р. дорадча рада освіти у Шотляндії обстоювала збереження кельтської культурної спадщини і рекомендувала:

> ...усі шотляндські діти повинні пізнати дещо із кельтського життя, легенд і традицій. Деякі учні як виростуть, можуть захотіти вивчати кельтську мову і літературу, і для них одного дня відкриються можливості у вибраних школах. Щодо теренів, де вживають кельтської мови, ми поручаємо поробити всі можливі заходи, щоб дістати потрібне число кельтських учителів і достатню кількість підручників та посібників кельтською мовою.[29]

Спочатку деякі були байдужі до відродження, а деякі навіть протиставились навчанню кельтської мови у школі. Одначе, позитивне ставлення почало розвиватися від 2-ої світової війни. Публікація шотляндського департаменту освіти в 1955 р. вже могла відмітити, що

...існують докази, що багато кельтів усвідомило собі, які втрати понесуть вони і їхні діти, якщо загине їхня мова; вони роблять уперті заходи, щоб багатій спадщині їхньої мови, літератури і музики запевнити існування і розвиток.[30]

Цей ріст шотляндського національного почуття відображується в політиці. У доповняючих виборах 9 березня 1967 р. в окрузі Поллок Джордж Леслі, шотляндський національний кандидат, змагався за окреме військо, окремий парлямент для Шотляндії та окремі переговори з Европейським спільним ринком. Він одержав 10,884, а переможний кандидат консерватів 14,270 голосів.[31]

На південному заході Брітанії, у гірській околиці розташована мала країна Велз (Валія). Більшість її 2,693,000-ного населення є також нащадками давніх кельтів, яких наступ англосаксів відділхнув на їхній теперішній терен. Спочатку школи там були англійські. Навіть розмовляти рідною мовою було в деяких випадках під час шкільних годин заборонено. Домагання впровадити валійську мову у школу як засіб навчання посилилось на переломі сторіччя. У 1907 р. зорганізовано у міністерстві освіти валійський департамент і впроваджено мову в деяких школах.

Ставлення і політика брітанського уряду супроти Валії підпали основним змінам. Президент освітньої комісії, Р. А. Бутлер, так з'ясував їх 16 червня 1942 р. у парляменті:

Я вважаю назадницьким ставлення дослідчої комісії докладно 100 років тому, яка пішла до Валії і станула на становищі, що затримати при житті знання цієї гарної мови рівнозначне із каліченням ініціятиви валійців і марнуванням їхніх зусиль. Тепер, після сотні років, я бажаю просити вибачення за таке ставлення.[32]

У 1963 р. Рада для Валії і Монмавтшіру у своєму "звіті про валійську мову сьогодні" поручала, щоб тій мові дати становище офіційної з правом уживати її в судах, прилюдних переслуханнях, трибуналах, на написах і оголошеннях, в економії та адміністрації; щоб збільшити вживання її в радіо і телевізії; щоб придбати кошти для видань валійською мовою.[33]

Відродження валійської національної свідомости виявилось у політичній ділянці. Створено націоналістичну партію, що має 17,000 членів. В останніх загальних виборах у 1966 р. вона вибрала одного із своїх кандидатів, Гвінфора Еванса, до парляменту. Валійці домагаються самоуправи і

навіть створили Вільну Валійську Армію, яка має фінансову допомогу закордонних прихильників. Одним із них є славний кіновий продуцент Говард Гюз. У доповняючих виборах 9 березня 1967 р. в окрузі Ронда Вест їх кандидат одержав 39.9% голосів, а в попередніх загальних виборах тільки 8.7%.[34]

Кельтська мова була також первісною мовою населення Ірляндії. До кінця 19 століття її вже замінила в усіх округах, крім західніх, англійська мова, мова завойовників. Рух за відновлення ірляндської мови (так кельтську мову називають в Ірляндії) почався в середині минулого сторіччя і здобув популярність через Ґальську Ліґу, що віддзеркалювала погляди Томаса Дейвіза, пристрасного оборонця ірляндської мови, який написав:

> ...мова, яка росте з народом, з людьми, є принатурена до їх органів, яка віддає їх клімат, їх фізичну будову і побут, нерозлучно змішана з їх землею, більше ніж будь-яка інша мова надається до вислову їхніх думок найприроднішим і найдосконалішим способом.

Із заснуванням ірляндської вільної держави в 1921 р. тимчасовий уряд видав декрет, що від 17 березня 1922 р. ірляндської мови треба навчати у школах. Хоч зроблено великий поступ, але до повного відродження ще було далеко. У липні 1958 р. уряд призначив комісію, щоб прослідила проблему та подала рекомендації. У 1962 р. ірляндський альфабет замінено латинським. У січні 1964 р. комісія закінчила звіт, який "вміщав 288 рекомендацій з метою упровадити ірляндську мову в постійний ужиток у державних і півдержавних установах, відродити округи, де її ще вживають, і поширити та зміцнити її уживання в усіх сферах освіти".[36]

Міркування про майбутнє кельтських мов є поза рамками цієї праці. А проте, ми були свідками повного відродження гебрейської мови, якої перестали вживати як розмовної після знищення Юдеї у 132 р. по Христі. Погроми жидів у Російській імперії у 1880-их роках посилили свідомість і породили нове зацікавлення до відродження гебрейської мови та відбудови національної держави. Дальша кампанія за віднову її у літературній творчості, у щоденній мові і у школах була така успішна, що до 1918 р. не менше як 40% жидівського населення у Палестині говорило вже по-гебрейському. Сьогодні, після нецілих 80 років від часу виникнення

цієї ідеї, відродження є завершене, і гебрейська мова панує в усіх сферах життя нової ізраїльської держави.[37]

Є також приклади інших національних груп, яким відмовлено національних прав у минулому, але які сьогодні підносять свої голоси. До них належать народи Еспанії, а між ними майже 5,000,000 катальонців, більшість яких живе у чотирьох північно-східніх провінціях, що оточують місто Барсельону, і 600,000 басків, нащадків давніших мешканців Іберійського півострова, які живуть на півночі Еспанії. Політикою уряду Франка супроти цих та інших національних меншин було гноблення і асиміляція. А проте, нещодавно були познаки, що навіть Франко міняє свою політику щодо тих меншин. Недавні імігранти до Канади з Еспанії подають, що і катальонці домагаються національного визнання і то з деякими позитивними вислідами. Переді мною є 25-е видання тижневого журналу "Телестел", виданого катальонською мовою у Барсельоні 6 січня 1967 р. Є відомості, що науковий журнал "Серра д'Ор" почав також виходити недавно катальонською мовою. Крім цього, тепер порушують питання шкіл для басків і катальонців їхніми рідними мовами.

Принцип права до вільного розвитку національних культур усіх народів і меншин, наріжним каменем якого є освіта рідною мовою, має майже універсальне визнання і схвалення. У практиці воно має таке широке застосування, що навіть роблять спроби відродити мови, які вважалося за мертві. Є небагато прикладів заперечення цього принципу, а найбільш разючий — це росіяни, які сьогодні є найбільшими національними гнобителями через свою кампанію на знищення мов і культур не тільки малих меншин, що заселюють СРСР, але також історично оформлених і культурно розвинутих націй, найбільшою з яких є 40-мільйонова українська нація.

ПРИМІТКИ

[1] Дані одержано від фінського консуляту і фінської газети **Vapaa Sana** в Торонті.
[2] Дані від швайцарського консуляту в Торонті.
[3] На підставі матеріялів з генерального консуляту Бельгії в Торонті.
[4] Інформації одержано від данської газети **Flensborg Avis** у Фленсбургу, Німеччина.
[5] Дані з видання Ради міністрів Італії **German-Speaking Inhabitants of**

the Alto-Adige, Рим, 1960, яке одержано від італійського консуляту в Торонті.

[6] M. Avidor, **Education for a Growing Nation, Jerusalem, 1964**, одержано від ізраїльського консуляту в Торонті.

[7] Дані про Туреччину з трьох джерел: від турецького посольства в Оттаві, від учительки, яка два роки викладала англійську мову в Істамбулі, і від вірменина з Туреччини, який був у близьких зв'язках із меншинами в Істамбулі.

[8] UNESCO, як вище, стор. 23.

[9] Там же, стор. 32.

[10] Там же, стор. 17.

[11] Там же, стор. 28.

[12] Там же, стор. 29.

[13] Там же.

[14] Інформації одержано від людей, які бували в Чехо-Словаччині і знають мову.

[15] J. S. Roucek and K. V. Lattich, **Behind the Iron Curtain,** Caldwell Idaho, 1964, стор. 221-23.

[16] Randolph L. Braham, **Education in the Romanian People's Republic,** Washington, 1963, стор. 76-77.

[17] УРЕ, VIII, Київ, 1962, стор. 285.

[18] Roucek and Lattich, як вище, стор. 312.

[19] Частина македонців живе у Болгарії і Греції, але там їх не визнають як окрему націю.

[20] **ABC Facts About Yugoslavia,** Загреб, 1966, стор. 17, 108, одержано від югославського консуляту в Торонті.

[21] **Український Історичний Журнал,** ч. 6. червень 1966, стор. 40-49.

[22] Там же, ч. 12, грудень 1965, стор. 55-64.

[23] Braham, як вище, стор. 76.

[24] **ABC Facts About Yugoslavia,** стор. 108.

[25] **Итоги всесоюзной переписи, РСФСР,** стор. 300.

[26] Питання порушено в радянському журналі. Обговорюючи потреби нової робочої сили в східніх областях СРСР, яка може бути завербована в Україні, Білорусії, Молдавії і Литві, один науковець пропонує школи і культурні установи рідною мовою переселенців, де вони суцільно поселені. **География населения Восточной Сибири,** Москва, 1962, стор. 79.

[27] С. К. Гутянський, **Ленін і украніська радянська культура,** Київ, 1963, стор. 24.

[28] **Радянська школа,** ч. 2, лютий 1957, стор. 21.

[29] Stuart W. Semple, **The Problem of Bilingualism in the Schools of Wales and Scotland,** Toronto, 1964, стор. 31.

[30] Там же.

[31] Ron Poulton, **The Toronto Telegram,** 25 березня 1967, стор. 7.

[32] **Education in Wales (Addysg yng Nghymru) 1847-1947.** Welsh Department, Ministry of Education, Pamphlet № 2, Reprint, 1960, стор. 25.

[33] Semple, як вище, стор. 18.

[34] Poulton, як вище.

[35] John Macnamara, **Bilingualism and Primary Education,** Edinburgh, 1966, стор. 3.

[36] T. J. McElligott, **Education in Ireland,** Dublin, 1966, стор. 35-36.

[37] Chaim Rabin, **The Revival of Hebrew,** Jerusalem, 1958, одержано від ізраїльського консуляту в Торонті.

9. В ОБОРОНІ МОВИ

Радянська пропаганда безупинно проголошує вірну і невмирущу любов українського народу до росіян і його добровільне та ентузіястичне приймання російської мови, аж до відречення від своєї власної, рідної. Одначе, часи Леніна і майже одне десятиліття після його смерти — це була доба швидкого розвитку української мови і культури. На початку 1930-их рр. провідників того руху ув'язнено і фізично знищено разом з мільйонами інших громадян, а решту піддано теророві та переслідуванню. Звідки ж ця нагла поява "братньої дружби"?

В дійсності українці завжди боролися за збереження своєї спадщини. Під час війни кружляли неясні чутки, що з миром прийде теж поворот до політики Леніна і Скрипника. Росіяни підтримували ці надії, щоб заохотити українців до більшого зусилля у війні. Під мілітарним наступом потребуючи допомоги, росіяни дуже старанно шанували національні права українців. Згідно з одним джерелом:

> Всюди пильно зберігали радянський принцип навчання: організацію шкіл рідною мовою. Тому, наприклад, школи з українською мовою навчання для евакуйованих українських дітей відкрито у РРФСР (на Уралі), у Казахстані і Узбекістані.[1]

Українці надіялися, боролися і гинули. Їх надії підсилено 1 лютого 1944 року, коли Верховна рада СРСР ухвалила доповнення до конституції, надаючи республікам право установляти міністерства закордонних справ із правом входити у безпосередні зв'язки з чужими державами, і міністерства оборони з правом кожної республіки організувати власні військові частини.[2] Війна скінчилася, але постанови поправок виконано тільки частково. Україна одержала ляльковго міністра "без закордонних справ" (так його називають громадяни в Україні) і без послів та консулів. А міністра оборони ніколи й не призначено, і українських військових частин немає.

Коли у 1956 р. Хрущов засудив Сталінове надужиття влади і почав реабілітувати знищених, українці знову стали надіятися, що доба деспотизму закінчена, і чекали повороту днів Леніна і Скрипника. Часто почали появлятися в листах до преси, до різних державних установ і до ЦК партії у Києві і Москві індивідуальні протести проти русифікації і домагання повороту до національної політики Леніна. Пізніше ці протести і домагання ставали гострішими у висловах, спочатку у закритих кімнатах, а пізніше на масових громадських зборах.

Одна з раніших і важливіших таких демонстрацій відбулася в Києві 11-15 лютого 1963 р., на Всеукраїнській республіканській науковій конференції з питань культури української мови. Між численними позачерговими промовцями, які брали участь у дискусії і засуджували русифікацію, була Ліда Орел із кіностудії Київського університету, М. Шестопал — блискучий, динамічний і популярний молодий доцент журналістичного факультету Київського університету, і В. Ф. Лобко — учасник вітчизняної війни, як капітан, і співробітник Академії Наук. У промові, перерваній вибухами голосних, ентузіястичних оплесків, він сказав:

> Народи Радянського союзу, в тому числі й український нарід, підтримуючи рішення з'їздів про ліквідацію зграї злочинців, ведуть рішучу боротьбу з усім тим злом, що прийшло, як нащадок культу особи. І як не дивно, як не боляче, а відгомін цього культу особи діє й на сьогодні. Видно, ці сталінокагановицькі послідовники мають якусь силу, бо через протидію їх український нарід ще й досі не домігся відміни того, що заборонили ці злочинці, не домігся самого простого, природного, але найдорожчого... і найсвятішого для людини, що мають усі народи світу — виховувати своїх дітей своєю рідною українською мовою в яслах, садках і школах... широко користуватися цією мовою в усіх сферах життя нашого народу... Громадськість України вже неодноразово ставила це питання перед відповідальними організаціями Республіки, але покищо ніяких наслідків ми не маємо й на сьогодні. Більше того, навіть не дають відповіді на пропозиції про запровадження викладання в середніх та вищих навчальних закладах нашою рідною українською мовою, про відновлення українських культурних закладів і у тих районах, де проживають мільйони українців — Сибір, Казахстан, Далекий Схід, Кубань.

Коли він скінчив, слухачі підвелися і зробили йому бурхливу, гарячу овацію. Ні одна радянська газета не згадала ні промови, ні вимог учасників, серед яких було багато інженерів та іншого технічного персоналу. Один із присутніх,

емеритований учитель, написав для місячного додатку українського часопису "Наше Слово" у Варшаві[3] звіт під наголовком "Доля рідної мови" і навів домагання щодо українізації, висловлені учасниками дискусії.

Маємо також докази з державних джерел, що представники республік порушували теж питання нерівного розподілу фінансових ресурсів між республіками. Хрущов признався на XX з'їзді в 1956 р., що:

> Деякі товариші скаржаться, що у визначенні асигнувань на освіту, охорону здоров'я, житлове і культурно-побутове будівництво, розбудову міст і т. ін. немає належного порядку. В наслідок того інколи допускається нічим не вияснений розрив в розмірах тих асигнувань для деяких республік.[4]

Після усунення Хрущова критика русифікації стала сильнішою, голоснішою і сміливішою. Один учасник поінформував мене, що на зборах членів комуністичної партії Союзу письменників України у листопаді 1964 р. В. Речмедін висловив побоювання щодо національної політики партії в Україні. Услід йому пішов М. Шумило, який своїм метким пером невтомно боронив права української мови. Він почав критику партійної політики в Україні зауваженням, що Росія осягне комунізм, але Україна ніколи, бо вона буде знищена ще далеко перед тим. Він наводив приклади дискримінації прав України і нападів на її культуру, як ось пожежа в бібліотеці Української Академії Наук,[5] русифікація українських шкіл і накидання газет "Правда" та "Ізвєстія", видаваних по-російському.

А. Д. Скаба, зненавиджений сталінський третій секретар ЦК КПУ, відповідальний за агітацію і пропаганду, підвівся і відповів, що на національне питання треба дивитися не через націоналістичні, а через партійні окуляри. Після зборів він приступив до Речмедіна і попросив скласти меморандум із вияснення, у чому він не погоджується із сучасною національною політикою. Письменник відповів Скабі лаконічно і гостро: "Пощо мені витрачати час на те, що так добре написав Ленін? Прочитайте його".

На початку січня 1965 р. помер один з великих ліричних поетів України, В. Сосюра. На нього часто нападали як на націоналіста за вислови глибокого прив'язання до рідної країни. На похороні 11 січня один з його близьких друзів, поет А. С. Малишко, у своєму глибоко відчутому поклоні па-

м'яті Сосюри скористався нагодою для гострого нападу на русифікацію, підтверджуючи свою віру в Україну та її мову (додаток XII).

Ще не заспокоїлось спричинене цією сенсацією схвилювання, коли 16 січня визначний літературний критик і противник русифікації, І. М. Дзюба, промовляючи на зборах для вшанування пам'яті В. Симоненка, молодого поета, який помер 1963 р., гостро засудив національну політику і став в обороні права української мови і української нації на існування (додаток XIII).

Виступ розхвилював українців; влада була приголомшена. Міжтим промова, записана на стрічку, почала таємно кружляти в ручних і машинових копіях. Після сміливого виступу Дзюби появився другий відважний протест проти русифікації С. Й. Караванського, українського філолога, журналіста і перекладача родом з Одеси. Цей протест був у формі клопотання до прокурора України, щоб дати під суд міністра вищої і середньої спеціяльної освіти, Ю. М. Даденкова, згідно з карним кодексом за ламання національних прав українців. Копії цього документу теж почали потай кружляти по Україні.

Міжтим неспокій в українських колах зростав. Зокрема голосну опозицію до русифікації виявляли студенти. З початком року слухачі української мови вислали клопотання, копію якого я бачив, до ректора Київського університету з вимогою, щоб усі курси їх відділу викладати українською мовою. 13 квітня 1965 р. на Київському університеті зібралася принагідна група, щоб обговорити статтю у московській газеті російського письменника В. Солоухіна, який заторкнув деякі проблеми культури, зв'язані з добою механізації. Він жалкував, що люди позабували свої національні ремесла, звичаї, фолкльор. Замість бути творцями хороших дереворізьб і вишиваних уборів, надхненних народніх пісень і національних фестивалів, у яких усі брали участь, вони стали знудженими пасивними глядачами.[9]

Перед закінченням учасники постановили продовжувати дискусію наступного тижня. Міжтим чутка вже розійшлася, і 20 квітня зібралося на університеті кількасот студентів і випускників різних вузів. Дискусія дуже швидко перейшла від проблем культури до національної проблеми. Між заторкненими питаннями було висилання випускників на працю по-

за Україну, висилання військових рекрутів для вишколу і служби до всіх частин СРСР і невживання української як мови викладання у вузах України. З розвитком дискусії кожний промовець ставав сміливішим. Один студент провів паралелю між колоніяльними країнами, які осягнули національне визволення і боролися за економічну волю (соціялізм), і країнами, які осягнули економічну волю, але боролися за національне визволення. Ці завваження привітала буря оплесків.

Збори створили організацію, Товариство для сприяння поширенню української культури, і вибрали управу. Складено делеґацію до Шелеста, першого секретаря ЦК КПУ, щоб просити постійного місця для зборів нової організації і викласти свої погляди на національне питання. Делеґація мала звітувати зборам, призначеним тиждень пізніше, на 27 квітня.

У ЦК висланців поінформовано, що Шелест не приймає таких делеґацій. Зате їх спрямовано до Н. Попова, який займався справами вищих навчальних закладів у відділі науки і культури ЦК КПУ. Він, росіянин і ворог будь-яких національних прагнень українців, ані не думав займатися протестами проти русифікації чи звітами про зформування організації для сприяння українській культурі і зареаґував грубоватим зауваженням, що її "нє нада". Після цього він записав прізвища делеґатів. Наступного дня члени КГБ виводили їх із лекційних заль, допитували і тероризували.

27 квітня увечорі, коли мав бути звіт, студенти та інші почали після шостої години сходитися перед університетським будинком суспільних наук. Поліція пропускала тільки тих, хто міг довести, що йде на лекцію. Недопущені почали збиратися навпроти входу на бульварі Шевченка. Натовп швидко залив дорогу, спиняючи вуличний рух. Хтось запропонував зібратися у Шевченківському парку напроти університету, і натовп рушив туди.

Міжтим прибула група високих урядовців і з вигідного місця пильно слідкувала за подіями. Раптом поліція й агенти КГБ у цивільному почали розганяти натовп. Акцією керував урядовець, який викрикував накази по-російському з п'єдесталу Шевченкового пам'ятника, що стояв посередині парку. Дехто з присутніх твердив, що це був шеф КГБ Київської области. Кількох демонстрантів, що не встигли швидко розбігтись, арештовано.

Допитування причетних до цієї справи тривало довший час. Один з учасників-ініціяторів організації накреслив проєкт статуту і програму, що була майже дослівним повторенням резолюції партії і постанов уряду про національне питання із часів Леніна. КГБ допитувало його декілька днів, а потім намагалося захопити всі копії проєкту. Я придбав одну, але вона, як і інші, опинилась врешті у картотеці КГБ.

Протести продовжувалися без уваги на заходи поліції. Відважний молодий психолог і літературний критик із незалежними та оригінальними поглядами, промовляючи в травні на з'їзді учителів у Луцьку, виступив із відважною критикою русифікації, пересіяною гострими зауваженнями про те, що українці не повинні бути "в'язнями чужих ідей".[7]

Деякі кияни, а між ними син одного з найвизначніших поетів України, склали петицію, яку післали до ЦК КПРС, щоб її пред'явити XXIII з'їздові; петиція вимагала відкрити наново національні школи для українців у СРСР поза Україною, що діяли там перед їх закриттям на початку 30-их років. У перших днях липня мене поінформовано, що таємно кружляли теж копії гострого протесту до влади в Україні проти русифікації освіти пера Євгенії Кузнецової з Київського університету.

Звичайно, такі протести не до смаку владі, яка постійно і пильно слідкує за всіма проявами національної свідомости. Вона проголошує повне злиття, але признає, що

> ...зближення націй, досягнення їх повної єдності... не приходить стихійно, самочинно. Тут велику роль грає суб'єктивний фактор і перш всього правильна Ленінська національна політика Комуністичної партії.[8]

Для допомоги тому злиттю відбувається постійна агітаційна кампанія, що знеславлює націоналізм і прославляє русифікацію як природний розвиток на шляху до комунізму. Інтенсивність тієї кампанії виявив секретар КПУ в ділянці агітації і пропаганди, який писав, що армія агітаторів у республіці зросла до числа одного мільйона.[9]

Сам Хрущов особливо підкреслив це питання на XXII з'їзді:

> Треба посилювати виховання мас у дусі пролетарського інтернаціоналізму і радянського патріотизму. Слід з усією більшовицькою непримиренністю викорінювати навіть найменші прояви націоналістичних пережитків.[10]

Вислови "пролетарський інтернаціоналізм" і "радянський патріотизм" — це осолоджені назви русифікації. Що буде, коли один мільйон агітаторів в Україні не переконають один одного? Що тоді зробити з виявами націоналістичних пережитків? Ясно, що необхідним буде вжити більш конкретних заходів. Тоді візьме верх "суб'єктивний фактор" у формі масового терору, арештів, ув'язнення і виселення. Коли Хрущов відвідав Київ 30 січня 1964 р., українські провідники партії спитали його — згідно з інформацією одного з присутніх, — чи вони не повинні полегшити русифікації. Хрущов був невблаганний:

> Нет! Прикручуйте гайку. Будемо далі просити і переконувати, що безумовно треба переходити на російську мову. Однак, якщо буде необхідно, повторимо 1937 р.

Весною 1965 р., коли Хрущов став уже тільки спогадом, П. Н. Демічев, виконуючий обов'язки секретаря ЦК КПРС у ділянці ідеології, доручив секретарям агітації і пропаганди національних партій почати наступ на вияви націоналізму. Завжди пильно стежено за тими, які боролися за українську мову. Кожний вуз має "спеціяльний відділ" органів безпеки, що веде картотеку кожного студента і професора і таким чином докладно контролює життя інституції. Усіх професорів, які настоюють, щоб викладати українською мовою, мають на окремому списку і старанно пильнують як небезпечних ворогів радянської держави. Усі викладові залі сполучені комунікаційною системою з реєстраційною централею. Виклади періодично записують і пильно перевіряють щодо націоналістичного сантименту і відхилень від ідеологічної лінії.

Після інструкцій Демічева почався наступ; погрози Хрущова почали здійснювати його наступники. Ліду Орел звільнено з праці; Шестопала виключено з партії і звільнено з посади; В. Лобка вже давніше звільнено з Академії Наук. Київського письменника Шумила, який промовляв на партійній конференції письменників, А. Д. Скаба покликав до ЦК, вилаяв і суворо попередив. Деяких студентів, які були причетні до кампанії пропагування української мови, затримано і стероризовано, а потім виключено з Київського університету.

Упродовж цілого літа напруження росло; поліція безпеки стала активнішою; збільшилися арешти і допити, які

стали масовими після мого повороту до Канади в серпні 1965 р. Пізніше дійшли вістки про арешт безкомпромісового противника русифікації, літературного критика І. Світличного. Хоч інших засуджено, його звільнено після голосних прилюдних протестів в Європі і Північній Америці. Прізвища ув'язнених виявлено пізніше; між ними був Караванський, засланий в Сибір, і Кузнецова, засуджена на 4 роки.

Справа Караванського особливо гідна уваги з причини його минулого, його відваги і долі. Коли німці окружили у Білорусії його червоноармійський відділ, він утік з полону і пробився через окуповану ворогами територію до рідної Одеси, де, переслідуваний і в'язнений, пережив окупацію. Коли ж нацистську армію прогнано й Одесу знову зайняли радянські частини, його арештовано. Типово сталінським способом військовий суд визнав його винним як нацистського коляборанта і засудив на 25 років. У 1960 р., після 16 років у концентраційних таборах, Караванського звільнено. Восени 1965 р. його знову арештовано і заслано відбувати решту 25-річної кари.

Після того, як чутки про його ув'язнення дійшли на Захід, я запитав про Караванського одного радянського урядовця, що відвідував Канаду. Він підтвердив ув'язнення. Коли я запитав про причини, він відпалив: "Караванський був німецьким шпигуном".

У 1937 р. маршал Тухачевський і інші визначні військовики були засуджені військовим судом і розстріляні на підставі такого самого фальшивого обвинувачення. Майже 30 років пізніше, після засуду Сталіна, розкриття його злочинів і реабілітації його жертв, радянська влада ще далі вживає того ж безпідставного обвинувачення, щоб засуджувати невинних.

Недавня достовірна відомість з України така, що Караванського піддано суворим допитам і тортурам. Коли його дружині дозволено відвідати чоловіка, вона його не пізнала. Але його не допитувано про шпигунство. Його злочин — клопотання до прокурора та його таємне поширення.

Ув'язнення і присуди, які влада намагалася затаїти, спричинили голосні протести в Європі й Америці. Міжтим спротив русифікації не послаб, а виявився сміливіше і міцніше, ніж будь-коли, на з'їзді письменників України в Києві 19-20 листопада 1966 р. Тон критиці надав голова, Олесь Гон-

чар, один з найталановитіших письменників України, який уболівав над тим, що в середніх і вищих навчальних закладах "рідна мова в школі часом опиняється у гіршому становищі, ніж іноземна мова". Він хвалив Чехо-Словаччину, Польщу і Югославію,

> ...які, керуючись принципами інтернаціоналізму, створюють сприятливі умови для культурного розвитку українського населення, відкривають українські школи, вводять українську літературу в програми університетів, створюють умови для літературної творчості своїх громадян, що пишуть українською мовою.[11]

За ним пішли інші, між ними Віталій Коротич, талановитий молодий поет, який з рамени ЮНЕСКО відвідав Канаду і США; він критикував різні аспекти, які перешкоджають вільному і повному розвиткові української культури.[12]

Щоб загородити дорогу завзятій критиці, один із делегатів РРФСР, С. Баруздін, ужив старої практики: маючи вигідного козла відпущення в особі Хрущова, звалив вину за русифікацію на нього. Він сказав, що пора ставити питання, які "хвилюють нашу літературу" і щодо яких "було багато плутанини" перед жовтневим пленумом 1964 р. (значить, перед усуненням Хрущова). Він признав, що серед неросіян було багато невдоволення, і пригадав делегатам Сталінову формулу, що література повинна бути "національною по формі і соціялістичною за змістом".

Баруздін посилався на акцію злиття національних культур, але не засудив мети, а тільки методи. Він ствердив, що "мені, росіянину, не завжди була зрозуміла та квапливість, з якою ми заговорили про злиття культур".[13]

Два українські делегати, В. П. Козаченко і Л. М. Новиченко, обидва загальновідомі вислужники режимові, що підбігають за вихилястою лінією партії, повторили і доповнили "критику" Баруздіна.[14] А. Д. Скаба, який нормально був би говорив від ЦК КПУ як секретар в ділянці агітації і пропаганди, але який був уповні скомпромітований своїм переслідуванням противників злиття, мовчав. Натомість звітував П. Ю. Шелест, перший секретар, який базікав банальності про залежність розвитку української мови від українських письменників, яких партія завжди підтримувала.[15]

Хоч і якими вражаючими здаються нам друковані в радянській пресі звіти про критику, то згідно з останніми ін-

формаціями канадських відвідувачів України вони неповні. Був дуже зцензурований виступ Гончара; Коротичеву промову годі було пізнати; а про красномовну й палку критику Малишка не було навіть згадки.

Тяжка лапа радянської бюрократії виключила із з'їзду такі молоді літературні таланти, як Микола Вінграновський, Ліна Костенко, Іван Дзюба, Євген Сверстюк та Іван Світличний. І в цій справі делеґати висловили свої почування. Коли С. Крижанівський згадав Дзюбу,[16] то делеґати — згідно із вістками з України — своїми громовими оплесками мало не підняли криші.

Помітно, що на з'їзді було багато подій непередбачених, і — м'яко висловлюючись — вони викликали збентеження. Як наслідок цього русифікація, можливо, була сповільнена, але не припинилася. Одначе, події заохотили до дальшого спротиву. Редакційні статті з критикою минулої політики і обороною права української культури на вільний розвиток появилися в органі Союзу письменників України[17] і в учительському журналі.[18] Звіти останніх відвідувачів України вказують на те, що критикування серед населення поширене і досить явне.

Зовнішній світ тільки неясно здає собі справу з російської кампанії на знищення української культури і сміливого спротиву українського народу. Є такі, що хоч не мали незаперечних доказів, дуже підозрівали існування політики, яка заперечувала неросіянам їх національні та особисті права. Одним із них був Пальміро Тольятті, визначний італійський комуністичний провідник. Він не міг знати всіх фактів, але відчував ті кривди, коли писав у своєму заповіті, опублікованому після його смерти:[21]

> Проблема, яка притягає найбільшу увагу... це проблема подолання режиму обмеження і придушення демократичних і особистих свобід, який був уведений Сталіном... Створюється загальне враження повільності і протидіяння у справі повернення до Ленінських норм, які забезпечували б як внутрі партії, так і поза нею широку свободу висловлювання і дискусії по питаннях культури, мистецтва і політики. Нам важко собі пояснити ту повільність і те протиставлення, а особливо зважаючи на теперішні умови, коли більше не існує капіталістичне оточення.[19]

Народи СРСР одушевлено привітали слова Тольятті. Їм дуже додало відваги те, що людина з міжнародньою сла-

формаціями канадських відвідувачів України вони неповні. Був дуже зцензурований виступ Гончара; Коротичеву промову годі було пізнати; а про красномовну й палку критику Малишка не було навіть згадки.

Тяжка лапа радянської бюрократії виключила із з'їзду такі молоді літературні таланти, як Микола Вінграновський, Ліна Костенко, Іван Дзюба, Євген Сверстюк та Іван Світличний. І в цій справі делеґати висловили свої почування. Коли С. Крижанівський згадав Дзюбу,[16] то делеґати — згідно із вістками з України — своїми громовими оплесками мало не підняли криші.

Помітно, що на з'їзді було багато подій непередбачених, і — м'яко висловлюючись — вони викликали збентеження. Як наслідок цього русифікація, можливо, була сповільнена, але не припинилася. Одначе, події заохотили до дальшого спротиву. Редакційні статті з критикою минулої політики і обороною права української культури на вільний розвиток появилися в органі Союзу письменників України[17] і в учительському журналі.[18] Звіти останніх відвідувачів України вказують на те, що критикування серед населення поширене і досить явне.

Зовнішній світ тільки неясно здає собі справу з російської кампанії на знищення української культури і сміливого спротиву українського народу. Є такі, що хоч не мали незаперечних доказів, дуже підозрівали існування політики, яка заперечувала неросіянам їх національні та особисті права. Одним із них був Пальміро Тольятті, визначний італійський комуністичний провідник. Він не міг знати всіх фактів, але відчував ті кривди, коли писав у своєму заповіті, опублікованому після його смерти:[21]

> Проблема, яка притягає найбільшу увагу... це проблема подолання режиму обмеження і придушення демократичних і особистих свобід, який був уведений Сталіном... Створюється загальне враження повільності і протидіяння у справі повернення до Ленінських норм, які забезпечували б як внутрі партії, так і поза нею широку свободу висловлювання і дискусії по питаннях культури, мистецтва і політики. Нам важко собі пояснити ту повільність і те протиставлення, а особливо зважаючи на теперішні умови, коли більше не існує капіталістичне оточення.[19]

Народи СРСР одушевлено привітали слова Тольятті. Їм дуже додало відваги те, що людина з міжнародньою сла-

вою підняла свій голос у їх обороні. А міжтим нас заливає далі радянська пропаґанда, наприклад, така:

> І твердити, ніби Москва сковує українську культуру, прирікає її на животіння, можуть лише злісні провокатори.[20]

І світ ловиться на ту російську облуду. Ми чуємо про гноблених ув Азії, Африці і Південній Америці, але люди не зауважують гноблених націй у СРСР. А тим часом, борючись, притиснені до муру, щоб зберегти свої культури і мови, вони дивуються, чому світ їх забув. Почуття українців найкраще змальовує у своєму куплеті один шестиклясник київської школи:

> Світ кричить: "Воля Азії, воля Африці!"
> Коли він крикне: "Воля Україні!"?

ПРИМІТКИ

[1] Ф. Ф. Советкин, як вище, стор. 12.
[2] J. Stalin, **On the Draft Constitution of the USSR.** Constitution (Fundamental Law) of the Union of Soviet Socialist Republics, Appendix I, II, pp. 83-86, Moscow, 1945.
[3] **Наша культура,** Варшава, березень 1963 р., стор. 5-6.
[4] XX Съезд, I, стор. 89.
[5] Він говорив про пожежу у державній бібліотеці Академії Наук Української РСР, яка вибухла 24 травня 1964 р. в дуже підозрілих умовинах і шаліла два дні. Уперше про неї повідомила міська газета **Вечірній Київ** 27 травня.
[6] "Диалог", **Литературная Газета,** 3 грудня 1964 р.
[7] Турист з України, який недавно відвідав Канаду, казав авторові, що Сверстюк працює у видавництві.
[8] **Строительство коммунизма,** стор. 251.
[9] С. Червоненко, "Тесная связь с жизнью — залог успеха идеологической роботы", **Коммунист,** ч. 10, жовтень 1959 р., стор. 31.
[10] **XXII з'їзд,** I, стор. 206.
[11] **V з'їзд письменників України,** Київ, 1967 р., стор. 67.
[12] Там же, стор. 108-112.
[13] Там же, стор. 194.
[14] Там же, стор. 85-94 і 222-229.
[15] Там же, стор. 15-28.
[16] Там же, стор. 120.
[17] **Літературна Україна,** 29 листопада 1966 р.
[18] **Українська мова і література в школі,** ч. 1, січень 1966 р.
[19] **Правда,** 10 вересня 1964 р.
[20] **Радянська Україна,** 25 липня 1965 р.

ЕПІЛОГ

Після мого повороту з України 1965 р. наспіли вістки про нові переслідування й арешти тих, хто бореться проти русифікації. Згодом у Франції вийшла збірка матеріялів про закриті суди з короткими біографіями засуджених, їх листи з таборів у Мордовській АРСР, де їх ув'язнено, та інші матеріяли.[1] Засуджених обвинувачено в поширенні антирадянської пропаґанди, якою, як виявилося, були, між іншими, протести проти тієї ж русифікації, яку я описав у цій книжці.

Збірку уклав Вячеслав Чорновіл, кандидат філософії марксизму-ленінізму, колишній секретар комсомолу, літературний критик та кореспондент Київського радіо і телевізії. Як представник цієї установи він був присутній на закритих судах, які описав у звіті, за що і був засуджений на півтора року примусової праці.

З інших джерел довідуємося, що в одному з таборів у Мордовії є група української інтеліґенції з міста Караґанди у Казахстані. Їх ув'язнено за те, що вони домагались шкіл з українською мовою викладання для дітей українців у Казахстані.

Після п'ятдесятьох років радянської влади переслідування противників русифікації в Україні досягло розмірів та інтенсивности нечуваних за царських часів. Навіть найзавзятіші прихильники Радянського Союзу не можуть не засуджувати російську національну політику з її брутальним переслідуванням тих, хто стає в обороні своєї мови, своєї культури і свого народу.

Уряд безпомилкових урядовців такий захитаний і нестійкий, що найменша критика кидає його у безпорадний жах. Він не може стерпіти жодної критики своєї політики. Домашніх критиків садять у табори; із закордонними справа вже складніша.

Коли появилася книжка **Education in Soviet Ukraine,** призначено трьох учителів — завзятого вислужника, росіянина Дзеверіна, і двох неохочих помічників, українців Савченка і Смаля, — щоб дати мені відсіч.

Завдання не легке. Довго мучився редактор журналу **Радянська Школа.** Майже рік пізніше застогнала гора і породила — мишу! Маючи до диспозиції цілі бібліотеки, державні архіви і роки особистого досвіду у радянських школах, Дзеверін і його два соратники спромоглися на вісім сторінок особистого нападу й лайки.[2]

Відповідь починається переліком великих досягнень — виробництва сталі, чавуну, тракторів і т. д. Але промовчує Дзеверін, якою руїною України це досягнено: ліси вирубані, Карпати знищені, родовища руди, нафти і природного газу вичерпані або вичерпуються, ріки занечищені і затруєні, знищена ерозією через безгосподарність третя частина родючого ґрунту України, обрізано землі заповідника Асканія Нова до незначности. А скільки ж мільйонів знищено українського населення за період розкуркулювання, колективізації та Сталінського терору!

До того ж, як і з інших колоній — на розбудову російської імперії і на знищення України — продукцію забирають окупанти. Це дуже виразно підкреслив теперішній голова Президії Верховної Ради СРСР, а тоді перший секретар ЦК КПУ М. В. Підгорний, на січневому пленумі ЦК КПРС у Москві в 1961 р. Він сказав:

> Тепер уся продукція, що виготовляється на підприємствах місцевої промисловості, при чому навіть така, як цвяхи, лопати та інший дрібний інвентар, розподіляється Держпланом СРСР у централізованому порядку.[3]

Після недоречного вступу починається напад на мою особу. В Україні я був Іваном Васильовичем, тепер я вже став "Джоном", "новоспеченим писакою" і "борзописцем", який "зліпив книжку"; але дуже спритно замовчується, що "зліплена" вона з офіційної "государственной советской" статистики і документів.

Іде мова про те, що я "вчився у вищому навчальному закладі", але ні слова про те, що це була Вища партійна школа при Центральному комітеті Комуністичної Партії України.

Для мене були створені "найсприятливіші умови", а я, невдячний, "ходив по Києву з фотоапаратом". Де ж так можна; це дозволяється тільки в капіталістичних країнах. Ще гірше, я збирав різні інформації та "неопубліковані матеріяли". З Канади до СРСР висилають які завгодно неопубліко-

вані матеріяли, а з СРСР таке висилати то вже "тхне духом шпигунства".

Дзеверін мені закидає, що я згадую методичні журнали, "яких ніколи не було". Виходить, що учитель і редактор учительського журнала навіть не знає, що **таки** були такі журнали. У книжці я покликався на радянський бібліографічний довідник, де подано назви журналів і роки, коли вони виходили (дивись ілюстрація 18).

Очевидно, в Києві, столиці "суверенної держави", яка "вийшла на міжнародну арену", немає цього довідника. А для Дзеверіна що не доступне, те не існує.

І до яких засобів не удається він, щоб дискредитувати мене і мою книжку. Я, бачите, "фальсифікую факти". До того я використав "фальшиві таблиці". Ну, але ж це офіційні урядові таблиці. Значить, радянський уряд випускає фальшиві таблиці! Навіть найсуворіший закордонний критик СРСР не наважився б на таке обвинувачення.

Дзеверін ще й уміє вибирати те, що йому підходить, і відкидати те, що не підходить. Він цитує з нової праці про освіту, що у 1961-1962 шкільному році шкіл працюючої молоді в Україні було українських 7,562, а російських 1,587. Із статистики ясно, що українські переважають. Але в згаданій праці теж є дані про кількість учнів у цих школах: в українських 375,700, а в російських 356,800.[4] Цієї статистики Дзеверін не подає. Причина ясна: у російських школах майже стільки учнів, як в українських. Чи, може, це та "облудна писанина", про яку згадує Дзеверін?

Я навів 26 таблиць і десятки сторінок офіційної радянської статистики, які доказують русифікацію і дискримінацію України й українців. Я довів, що стипендійних фондів менше на душу населення в Україні, ніж у Росії, і що студентів у вузах відсотково теж менше в Україні, ніж у Росії. Дзеверін доводить, що більший відсоток студентів вузів в Україні одержав стипендії в 1960 р., ніж у Росії. Це значить, що меншу суму розділили на менші стипендії. І що ви, ґражданін Дзеверін, цим доводите? Все таки дискримінація існує. Чи не вдаєтесь ви, як самі пишете, "до сумнівних і просто нечесних способів інтерпретації цифрових даних"?

Деякі люди теж не від того, щоб і збрехати. Він пише, що "понад 82% загальноосвітніх шкіл — це школи з україн-

ІЛЮСТРАЦІЯ 18. Шкільні журнали, які виходили в 1947, 1948 і 1949 роках, і яких, як пише Дзеверін, "ніколи не було". ПЕРИОДИЧЕСКАЯ ПЕЧАТЬ СССР 1917-1949, Москва, 1963, стор. 397, 406, 407, 416.

ською мовою навчання". В Україні є початкові школи від 1 до 4, неповні середні від 1 до 7 і повні середні від 1 до 10 кляси. Початкові школи малі і знаходяться по селах; повні середні великі і знаходяться по містах. У них мова, як правило, російська.

Алла Бондар, міністер освіти, виявила, що у 1966-1967 шкільному році 82% усіх **початкових** шкіл в Україні було українських.[5] Дзеверін пропустив слово **початкові** і подав, що 82% загальноосвітніх шкіл — це школи з українською мовою викладання. Може, це те, що він називає "фальсифікацією фактів"?

Дані, які я навів, Дзеверін називає "наклепницькими вигадками". Ну, але ж я їх цитую за офіційними радянськими джерелами. Чого тут на мене нападати? Якщо це вигадки, то чому не звертати свою критику на адресу тих радянських установ, які опублікували ці дані і ці інформації?

Ясно, що Дзеверін відповідей на мої обвинувачення не має. Плутанина і перекручення його такі очевидні, що я не беруся на все відповідати, а просто включаю його "рецензію" до цієї праці (додаток XIV): хай читач сам осудить. А може б Дзеверін зате постарався, щоб видати мою книжку з його рецензією і в Україні? Тоді народ міг би сам судити, чиє писане, а чиє "зліплене".

Мабуть, влада не була задоволена зусиллям Дзеверіна. Вісім місяців після появи його твору київська газета надрукувала новий напад на мене і на книжку якогось Ковича (додаток XV).[6] Хто він такий, можна тільки здогадуватися: Кович точно знає назви книжок, які КГБ у мене забрало.

У нього я став "брехуном" з "продажною душею" і "добре підготовленим політичним провокатором", який "спійманий на гарячому", "тремтячою від жаху рукою" підписав заяву, що "не буду використовувати різні антирадянські документи", і, "поклавши руку на серце і з сльозами на очах, визнав свої гріхи".

Виявляється, що я передавав дуже важливі і секретні фотостати і документи. Які ж це документи, що мені "доведеться відповідати... по всій суворості радянських законів"? Кович цього не пише. Зате ті документи надруковані в цій і в іншій книжці.[7] Хай читач сам судить.

Кович "цитує" листи різних людей і "декларацію", яку я мав би написати. Кожному легко пізнати, що мова, якою

нібито писані ці листи і ця "декларація", чужа нерадянським українцям. Для моєї матері зовсім чужа фраза "дрібнобуржуазні манери", а для Голоська невідомі такі слова, як "ретельний" і "пергамент".

Але фальшування для совєтських вельмож не нове явище. Це вже ввійшло в традицію. Люди в цьому вже теж добре орієнтуються.

Були також особисті недруковані закиди на мою особу, що для мене в Україні зробили все, щоб дати мені нагоду вчитися — стипендію, місце в гуртожитку, можливість відпочивати на курортах і подорожувати, — а я ось як віддячився!

Є люди, які бували в СРСР, пізнали брехню, але мовчать, бо хочуть знову поїхати; є такі, що для заробітку захоплюються краєвидами, на яких не бачать тих убогих селянських хат; а є ще й такі, які за вигоди й нагороди вихваляють тиранію як "велику дружбу українського і російського народів".

Радянські володарі призвичаєні за гроші і вигоди купувати людські сумління. Я не того покрою. Гроші, за які я вчився, не були власністю бюрократів. Вони були здерті з українського народу. За ті гроші я мав нагоду побачити і особисто переконатися про ту невимовну кривду, яку чинять окупанти українському народові, його мові і культурі. І, вернувшись до Канади, я написав правду.

Тимчасом до нас доходять вісті про все нові та нові арешти. Обов'язком усіх українців, без огляду на релігійні чи політичні переконання, є не тільки голосно самим засуджувати гноблення України російськими загарбниками, але й спонукувати якнайширші кола світового громадянства ставати в обороні українських патріотів, беззаконно переслідуваних, арештованих і в'язнених російськими окупантами.

ПРИМІТКИ

[1] Вячеслав Чорновіл, **Лихо з розуму,** Париж, 1967.

[2] О. Дзеверін, О. Савченко, В. Смаль, "Народна освіта в Українській РСР", **Радянська школа,** ч. 11, листопад 1968, стор. 99-106. Стаття була передрукована у **Вістях з України** № 6, 7 лютого 1969 р. і того ж року її видало окремою брошурою Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном. Одночасно вона появилася в англійському перекладі в **News From Ukraine,** № 5, березень 1969 р., і брошурою, виданою тим же товариством. У Канаді статтю передрукувала газета **Життя і Слово** в Торонті 10 лютого 1969 р. Цікаве те, що чотири слова були пропущені: "на кошти імперіалістичних товстосумів".

[3] **Радянська Україна,** 13 січня 1961.

[4] Алла Бондар (Ред.), **Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР,** 1917-1967, Київ, 1967, стор. 116.

[5] **Правда Украины,** 3 листопада 1966.

[6] **Літературна Україна,** 8 липня 1969. Стаття була надрукована у "Вістях з України", ч. 28, 11 липня 1969 р. Частина теж появилась в англійському перекладі у **News From Ukraine**, ч. 14, липень 1969 р.

[7] **Two Years in Soviet Ukraine,** Toronto, 1970.

СЛОВНИК СКОРОЧЕНЬ І ПОЯСНЕНЬ

АРСР. Автономна радянська соціалістична республіка. Територія національности замалої, щоб створити національну республіку. Таких є в СРСР 19, з того — 15 в РРФСР.

ЦК. Центральний комітет.

Рада Народних Комісарів, тепер Рада міністрів. Її голова — це прем'єр міністрів.

КПРС. Комуністична Партія Радянського Союзу.

КПУ. Комуністична Партія України.

КГБ. Комітет державної безпеки, тобто таємна поліція.

РСДРП. Російська Соціал-Демократична Робітнича Партія.

РРФСР. Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка.

Верховна Рада, палата представників (послів) в роді парляменту, але без жадної реальної влади.

УРСР. Українська Радянська Соціалістична Республіка.

СРСР. Союз Радянських Соціалістичних Республік.

Комсомол (ВЛКСМ). Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді.

ДОДАТОК І

Національний склад населення СРСР у 1959 р.

	Населення	%
У цілому СРСР	208,826,650	100
Росіяни	114,113,579	54.65
Українці	37,252,930	17.84
Білоруси	7,913,488	3.79
Узбеки	6,015,416	2.88
Казахи	3,621,610	1.73
Грузиии	2,691,950	1.29
Азербайджанці	2,939,728	1.41
Литовці	2,326,094	1.11
Молдавани	2,214,139	1.06
Латиші	1,399,539	.67
Киргизи	968,659	.46
Таджики	1,396,939	.67
Вірмени	2,786,912	1.34
Туркмени	1,001,585	.48
Естонці	988,616	.47
Інші	21,195,466	10.15

Джерело: Итоги всесоюзной переписи, сводный том, стор. 185.

ДОДАТОК ІІ

Населення республік СРСР

	1959 р.	%	1965 р.	%
У цілому СРСР	208,246,874	100	229,198,000	100
Російська РФСР	117,239,586	56.30	125,768,000	54.87
Українська РСР	41,720,596	20.03	45,100,000	19.68
Білоруська РСР	8,030,634	3.87	8,533,000	3.72
Узбецька РСР	8,079,599	3.88	10,130,000	4.42
Казахська РСР	9,297,838	4.42	11,853,000	5.17
Грузинська СРС	4,030,981	1.93	4,483,000	1.96
Азербайджаиська РСР	3,684,240	1.77	4,518,000	1.97
Литовська РСР	2,696,718	1.30	2,949,000	1.29
Молдавська РСР	2,879,409	1.39	3,303,000	1.44
Латвійська РСР	2,079,948	1.00	2,241,000	.98
Киргизька РСР	2,064,712	.99	2,569,000	1.12
Таджицька РСР	1,987,148	.96	2,482,000	1.08
Вірменська РСР	1,765,297	.85	2,134,000	.93
Туркмеиська РСР	1,507,740	.73	1,862,000	.81
Естонська РСР	1,191,428	.58	1,273,000	.56

Джерело: Итоги всесоюзной переписи, сводный том, стор. 17, 1959 р. **Народное Хозайство,** 1964 р., стор. 9. (Січень 1965 р.)

ДОДАТОК III

Національний склад студентів вищих навчальних закладів Української РСР 1960 р.

	Число	%
Усіх	417,748	100
Українців	260,945	62.5
Росіян	125,464	30.0
Євреїв	18,673	
Білорусів	4,377	
Молдаван	1,030	
Вірменів	909	
Грузинів	527	у
Татарів	517	с
Азербайджанців	192	і
Чувашів	139	х
Осетинців	129	
Литовців	106	і
Узбеків	104	н
Казахів	101	ш
Латишів	84	я
Мордвинів	78	х
Якутів	68	
Комі	62	
Дагестанців	55	7.5
Башкирів	51	
Естонців	51	
Киргизів	44	
Калмиків	42	
Балкарців	40	
Абхазців	38	
Бурятів	29	
Таджиків	28	
Туркменів	28	
Кабардинців	22	
Марійців	21	
Карельців	17	
Удмуртів	17	
Інгушів	8	
Чеченців	6	
Інших	3,746	

Джерело: **Высшее образование,** стор. 130.

ДОДАТОК IV

Національний склад населення Української РСР у 1959 р.

	число	%
Усього населення	41,869,046	100
Українців	32,158,493	76.8
Росіян	7,090,813	16.9
Євреїв	840,311	
Поляків	363,297	
Білорусів	290,890	
Молдаван	241,650	
Болгарів	219,409	
Угорців	149,229	
Греків	104,359	
Румунів	100,863	у
Татарів	61,527	с
Вірменів	28,024	і
Гагаузів	23,530	х
Циганів	22,515	
Чехів	14,539	і
Словаків	13,991	н
Грузинів	11,574	ш
Мордвинів	11,397	и
Чувашів	8,925	х
Литовців	8,906	
Узбеків	8,472	6.3
Латишів	6,919	
Азербайджанців	6,680	
Казахів	4,694	
Естонців	4,181	
Дагестанців	3,823	
Албанців	3,809	
Балкарців	3,345	
Осетинців	3,325	
Караїмів	3,301	
Удмуртів	2,828	

Джерело: Итоги всесоюзной переписи, Украинская ССР, стор. 168.

ДОДАТОК V

Національний склад спеціялістів із середньою спеціяльною освітою в Українській РСР у 1961 р.

	число	%
Усіх	1,051,680	100
Українців	711,541	67.66
Росіян	255,962	24.34
Євреїв	54,521	
Білорусів	8,986	
Молдаван	1,709	
Татарів	1,205	
Вірменів	1,043	
Грузинів	522	
Мордвинів	318	у
Чувашів	292	с
Латишів	205	і
Естонців	153	х
Литовців	131	
Осетинців	119	і
Азербайджанців	117	н
Комі	101	ш
Карелів	85	и
Удмуртів	84	х
Марійців	60	
Казахів	49	8.0
Башкирів	47	
Балкарців	42	
Дагестанців	37	
Узбеків	37	
Якутів	28	
Алтайців	27	
Бурятів	21	
Таджиків	20	
Абхазців	19	
Туркмеиів	17	
Черкасів	14	
Кабардинців	13	
Чеченців	11	
Адигейців	10	
Інших*	14,134	

* Це число включає 34 особи, національність яких була подана. Національности решти спеціялістів не було подано.

Джерело: **Среднее специальное образование,** стор. 44.

ДОДАТОК VI

Національний склад спеціялістів з вищою освітою в Українській РСР у 1960 р.

	число	%
Усіх	685,851	100
Українців	399,931	58.3
Росіян	181,489	26.5
Євреїв	83,689	
Білорусів	6,272	
Вірменів	1,800	
Молдаван	823	
Татарів	806	
Грузинів	578	
Чувашів	228	
Латишів	209	
Осетинців	183	
Мордвинів	175	
Литовців	143	
Комі	123	
Удмуртів	118	
Естонців	114	
Азербайджанців	101	
Марійців	61	
Якутів	45	
Башкирів	40	
Карельців	32	
Дагестанців	31	
Узбеків	31	
Казахів	23	
Таджиків	18	15.2
Балкарців	14	
Бурятів	11	
Абхазців	9	
Кабардинців	7	
Туркменів	6	
Киргизів	4	
Калмиків	3	
Чеченців	2	
Інгушів	2	
Каракалпаків	2	

Джерело: **Высшее образование,** стор. 70.

ДОДАТОК VII

Розподіл українських спеціялістів з вищою освітою у республіках СРСР у 1960 році

	число	%
Усіх у СРСР	517,729	100
Українська РСР	399,931	77.2
Російська РФСР	85,155	16.4
Казахська РСР	10,984	
Молдавська РСР	5,702	у
Білоруська РСР	5,441	с
Узбецька РСР	2,984	і
Киргизька РСР	2,201	х
Латвійська РСР	1,135	
Таджицька РСР	1,108	і
Туркменська РСР	787	н
Азербайджанська РСР	615	ш
Грузинська СРС	579	и
Литовська РСР	519	х
Естонська РСР	420	
Вірменська РСР	168	6.4

Джерело: **Высшее образование,** стор. 70-71.

ДОДАТОК VIII

Відсоткове порівняння різних ділянок освіти у РРФСР і УРСР у відношенні до цілого СРСР (зведення)

	Рік	РРФСР	УРСР
Населення	1965	54.87	19.68
Робітники, які підвищили кваліфікації без відриву від виробництва	1965	65.67	17.94
Бюджет для всієї освіти	1965	55.98	17.39
Бюджет для садків	1965	61.73	14.93
Бюджет для загальної освіти	1965	54.22	17.42
Бюджет для технікумів	1965	60.48	17.46
Бюджет для вищої освіти	1965	62.14	16.79
Підручники для технікумів (назви)	1955	76.00	6.00
Підручники для технікумів (примірники)	1955	94.51	2.93
Підручники для вузів (назви)	1964	67.84	14.34
Підручники для вузів (примірники)	1964	89.04	6.11
Садки і ясла-садки	1965	64.27	14.38
Дітей у них	1965	63.04	15.65
Позаміські піонерські табори	1965	67.53	15.91
Дітей у них	1965	69.46	15.51
Загальноосвітні школи всіх видів	1965	55.88	16.15
Учнів у них	1965	54.66	17.97
Середні спеціяльні навчальні заклади	1965	58.35	18.25
Студентів у них	1965	61.74	17.65
Вузи	1965	57.14	17.46
Студентів у них	1965	60.97	17.87
Студенти у вузах, які одержали стипендії	1960	60.73	17.66
Студенти направлені у вузи підприємствами	1960	61.10	16.10
Вузи з правом рекомендувати студентів на кандидатські ступені	1959	56.70	17.10
Вузи з правом рекомендувати студентів на кандидатські і докторські ступені	1959	75.70	8.70
Випускники професійно-технічних шкіл	1965	63.70	16.36
Аспіранти	1965	67.86	12.95
Спеціялісти з середньою спеціяльною освітою	1964	60.80	19.09
Науковці	1965	68.85	14.14
Науковці із ступенем кандидата	1964	66.66	14.32
Науковці із ступенем доктора	1964	70.69	12.77
Доценти у вузах	1951-55	72.00	13.00
Доктори у вузах	1951-55	76.00	10.40
Професори у вузах	1951-55	79.00	8.70

ДОДАТОК IX

Відсоткове порівняння росіян і українців у різних ділянках освіти у відношенні до цілого СРСР (зведення)

	Рік	росіян	українців
Населення	1959	54.65	17.84
Студенти у середніх спеціяльних навчальних закладах	1965	64.44	15.00
Спеціялісти з середньою спеціяльною освітою	1964	65.08	15.92
Студенти у вузах	1965	61.18	14.47
Аспіранти	1960	58.53	11.10
Науковці	1965	66.35	10.65

ДОДАТОК X

Відсоткове порівняння росіян і українців у різних ділянках освіти у відношенні до цілої УРСР (зведення)

	Рік	росіян	українців
Населення	1959	16.90	76.80
Студенти в середніх спеціяльних наачальних закладах	1961	24.80	69.10
Студенти у вузах	1960	30.00	62.50
Спеціялісти з вищою освітою	1960	26.50	58.30
Науковці	1960	не подано	48.30

ДОДАТОК XI

Мови викладання окрім російської в школах РРФСР до 1958 р.

Школи багатьох народів РРФСР проводять навчання рідною мовою учнів у межах початкових чотирьох кляс, починаючи ж із п'ятої кляси, все навчання в них провадиться російською мовою. Такий стан є в школах абазинських, аварських, адигейських, балкарських, гірсько-алтайських, даргинських, інгушських, кабардинських, карачаєвських, калмицьких, кумикських, лакських, лезгинських, нагайських, осетинських, табасаранських, туркменських, хакаських, черкеських і чеченських.

Є значна група народів, у школах яких устійнено, що навчання рідною мовою провадиться в межах семи кляс середньої школи. Сюди належать школи бурят-монгольські, комі-зирянські, комі-пермяцькі, корейські, марі-лугові, марі-гірські, мордва-ерзанські, мордва-мокшанські, тувінські, удмуртські, чувашські і якутські.

Викладання рідною мовою всіх дисциплін у всіх клясах середньої школи відбувається в татарських, башкирських, вірменських,* азербайджанських, грузинських, казахських* школах РРФСР.

У школах народів Далекої Півночі, що мають письменність, навчання рідною мовою провадиться у підготовчій і перших двох клясах початкової школи. Письменність та підручники є ось у таких народів: ненців, евенків, хантів, чукчів, нанайців, коряків, ескімосів, евенів.

* У РРФСР вірмен — 255,978; азербайджанців — 70,947; грузинів — 57,594; казахів — 382,431. Цікаво, що вони мають школи рідною мовою, а 3,359,083 українців у РРФСР не мають жадної школи рідною мовою. **Итоги всесоюзной переписи РСФСР,** стор. 300-302.

Джерело: **Нациоиальные школы в РСФСР,** стор. 23.

ДОДАТОК XII

Промова А. С. Малишка на похороні В. М. Сосюри 11-го січня 1965 р.[1]

Тяжко, невимовно тяжко, прощатися з тим, хто був тобі вчителем і братом, порадником і другом по зброї і по душі. А прощатися ж треба.

Склав свої крила соловей нашої поезії, кароокий син України — Володимир Сосюра. Віддзвеніли його червоні рими, відпалали його червоні зорі, змовкли уста, які так невтомно славили людське кохання, красу і ніжність. Чарівне слово його пісень поселилось в серці кожної людини, робило її добрішою, благороднішою, ласкавішою.

Мудрі люди казали колись: життя коротке, та безмежне мистецтво і незглибиме творче ремесло.

Дорогий брате Володимире! Обірвалось твоє життя, і ми прощаємось з тобою. Та не прощаємося ми із срібними дзвонами твоєї поезії, із твоїм словом, зітканим із блакитних небес України, із щебету дібров і ланів, із троянд революції і людського серця.

Посмутніла твоя хата, Володимире Миколайовичу! Посмутніли наші очі, зажурилась Україна. Та немає краю тихому Дунаю, та немає перецвіту дереву життя. А люди сьогоднішнього дня і прийдешні покоління будуть приходити до твоїх пісенних джерел і черпати з них надхнення і радість. І до того великого прийдешнього, яке ти назвав Едемом Комуни, за яке ми боремось багато літ, ми прийдемо з твоєю піснею на вустах. Ти колись писав:

Такий я ніжний, такий тривожний,
Мов осіння земля.
Навколо вітер непереможний
Реве й гуля, гуля.

Такий ти ніжний і тривожний навік житимеш з нами.

Прощай, наш український Бояне, прощай. Той, хто вийшов з народу, повинен до кінця свою душу і серце, своє надхнення, вогонь і все життя своє віддати народу. Ти таким і був. Не було в тебе інших помислів, крім народу, не було в тебе іншої турботи, і тільки служба йому, своєму вишневому українському народу. І коли в тебе була своя радість — вона була народною. І коли в тебе були смутки — вони теж були народними.

Син революції, ти почав пісню і боротьбу під її щитом і прапором.

Зима, а на пероні люди.
Шикують злидні нас юнак до юнака...

Хай же смерть українського поета шикує нас в одні ряди, щоб ми не були безбатченками і людьми, непом'ящими родства, щоб із наших сердець і наших думань виростали Шевченки і Франки, щоб ми не збивали квітки на молодих гілках нашої української поезії, яку ти так по-батьківському вітав.[2]

Журиться сьогодні вся Донеччина за своїм великим сином, чорніють від смутку копри і далі, плаче донецький степ від великої туги за своїм співцем. Ти був душею робітничого класу і пів століття ніс цю душу в своїй поезії, хвилюючій і безсмертній.

І знов Донеччина віття верби хилить. Тепер ти не зможеш там бувати, але між донецьких степів буде ходити твоя пісня і полум'яне слово. Тільки великий поет міг написати:

Так ніхто не кохав.
Через тисячу літ лиш приходить
Подібне кохання.

Яким безмежним повинно бути почуття людини, що могла так сказати! І який жаль, що і велику любов твою хотіли вирвати з твого серця і заслати в далекі Сибіри. Скільки передчасних сивих лягло тоді на твою голову,[3] і, мабуть, тут до речі були слова Шекспіра:

О как жестока жизнь,
И сколько злодеяний!

Хай прокляття впаде на тих, хто це робив, вкоротивши тобі цим віку. Ми, осиротілі, лишаємося з твоєю великою любов'ю до людей, до слова, до поезії, до великої нашої матері України.

Камінь розпадеться і дерево тисячоліттям розцвіте і опаде, а твоя поезія залишиться, і хай не ждуть сноби, що наше слово і наша рідна Україна зникне, бо Україна безсмертна, як безсмертний і ти в ній.

Холодно тобі зараз, поете, і сніг над тобою іде дуже холодний. Над твоєю труною у цей холодний зимовий день ми клянемося, що будемо любити свою мову, свій кароокий народ, як ти заповів у своєму вірші "Любіть Україну":

Любіть Україну у сні й наяву,
Вишневу свою Україну,
Красу її, вічно живу і нову,
І мову її солов'їну.

І хай дурість кретинів і невігласів, прелатів і єзуїтів, яка вкоротила твоє життя після написання цього віршу, зів'яне над могилою великого українського поета.

Пробач, що ми не покрили тебе славною козацькою китайкою по нашому звичаю і не поклали на твоє серце червоної калини — ти ж так те любив. Та червона калина твоєї України червонітиме в твоєму серці і в твоєму слові. Комусь, може, набридли ці символи нашої вічної свободи і гіркоти, для нас вони зацвітатимуть вічно — від молодих до старших — з покоління в покоління.

Ми хотіли поховати тебе так, як годиться великому співцю, і пронести тебе на своїх плечах по всьому Хрещатику, по всій нашій рідній землі. Що ж, кажуть — не можна.[4] А як жаль, що і в цьому ми схиляємось до циркулярів, а не до вікових традицій нашого народу.

Що ж, тоді ми, невдячні сини твої, понесемо тебе на своїх раменах у вічність, і хай майбутнє зацвітає твоїм вишневим українським словом, словом революційного поета. Прощай, навіки прощай! Прощай, наш сизокрилий орле революції, прощай, наш український Бояне.

ПРИМІТКИ

[1] Частина промови, без критики офіційної політики, була надрукована в **Літературній Україні** 12 січня 1965 р.

[2] Малишко критикує теорію злиття націй СРСР в одну — російську, намагання затерти минуле України і офіційну нагінку на молодих поетів, як Ліна Костенко, Драч, Вінграновський та інші.

[3] 2-го липня 1951 р. появився напад на Сосюру в **Правді** за його вірш "Любіть Україну". У статті сказано: "Під таким твором підпишеться всякий ворог українського народу з націоналістичного табору..." Це був сигнал для нагінки на Сосюру, і хоч він лишився на волі, його дружину вислано в табір, де вона каралась п'ять років. Згідно з достовірними джерелами, статтю в **Правді** написав Лазар Каґанович.

[4] Заборона прийшла від Скаби, який був на похороні і якому Малишко дивився прямо в вічі, коли говорив ці слова.

ДОДАТОК XIII

Промова Івана Дзюби на вечорі, присвяченому 30-річчю з дня народження поета Василя Симоненка, 16 січня 1965 р.

Грудень і січень пройшли для нас під знаком Василя Симоненка. До першої річниці з дня його смерті вийшла посмертна збірка **Тиша і Грім.** На жаль, до неї увійшли далеко не всі кращі поезії Василя Симоненка, хоч вони поширені в списках, а ті, що увійшли, не завжди надруковані так, як вони вийшли з-під пера автора. Однак, і в такому вигляді збірка дає неабиякий матеріял для широкої розмови про проблематику нашого суспільного життя і нашої літератури. Особливо, якщо творчість Василя Симоненка брати не як поодиноке й ізольоване явище, а в зв'язку з усією сучасною молодою українською поезією. Це останнє я підкреслюю не випадково. Можна наперед передбачити, що будуть зроблені різноманітні спроби відірвати Василя Симоненка від усього процесу творення нових цінностей, що впродовж кількох років відбувається в молодій українській літературі, і протиставити його решті молодих поетів, щоб побивати їх ним. Адже це в наших традиціях: померлими бити живих. Хіба ті, хто цькував Довженка за життя, після його смерті не стали використовувати його ім'я для боротьби проти всякого нового чесного слова, хіба не пробували його авторитетом посилити захитаний "авторитет" лакувальництва?

От і тепер ми почули недавно від одного високопоставленого критика, що Василь Симоненко — "єдиний зрілий поет серед молодих". Ясно, чому він "єдиний зрілий" для цього бонзи: тому, що він мертвий і не може відповісти тому чоловікові так, як він заслужив — на цю "безответственность" той чоловік розраховує. Але шановний бонза помиляється: хай прочитає вірші Симоненка, там про нього багато сказано, сказано в самісіньку печінку. А зі свого боку нагадаємо, що ті молоді поети, яких критик уважає "незрілими", були прикладом і натхненням для Василя Симоненка, як він тепер є прикладом і натхненням для них і для всіх нас.

Ні, не відірвати творчість Василя від живого і радісного процесу творення нової української літератури. Тільки у зв'язку з цим процесом вона повністю зрозуміла й у свою

чергу дає величезний матеріял для характеристики цього процесу.

Тут не місце і не час докладно говорити про всі ті проблеми, що з цього випливають. Я тільки хотів би коротко зупинитися на трьох моментах, що мені видаються особливо повчальними у тому "уроці", що його нам усім дав Василь Симоненко.

Перший. Василь Симоненко починав з плитких сентенцій, а прийшов до філософічно-політичного думання, до творення ідей, до поезії як арени самостійного мислення. Від газетярського моралізування він ішов до високої публіцистики, до політичної лірики Шевченківського зразка. Від звичайних силогізмів він ішов до сердечної повноти і чуттєвої краси. І цей шлях дуже повчальний, а водночас вірно показує, як багато втрачено сил і можливостей у нашій літературі. Адже більшість молодих поетів починали і починають не з гіршого рівня, як починав Василь Симоненко, і стихійного таланту в них було певно не менше. Отже багато хто з них міг би стати таким, як став Василь Симоненко — але стають одиниці. Решта йде не вгору, а вниз. Скільки вже на наших очах здрібніло, збаналізувалося і занепало талантів? У чому ж справа? Причин, очевидно, багато, але тут наведемо дві.

Коли людина говорить на повний голос — голос її міцніє. А коли вона привчає себе говорити напівпошепки — цей півшепіт стає її нормальним голосом. Василь Симоненко мужньо говорив правду, і правда робила його самого все більшим і більшим. Поетові потрібен простір "прикладання сил" для того, щоб його сили множились. А хто собі цей простір звужує, хто своїх сил не вживає, не напружує докраю і постійно — того м'язи непомітно слабшають, того сили меншають, той мізернішає. У медицині є таке поняття: "ледаче серце". У багатьох наших поетів — ледачі душі, ледача совість.

І друге. Василь Симоненко був людиною немилосердно самокритичною і вічно собою невдоволеним — по високому рахунку, а не дріб'язково. У нього були надто високі ідеали і критерії, щоб він міг задовольнитися тим, що робив. Вийшла його перша книжка, всі її хвалили, всі захоплювалися, а Василь говорив про неї хіба що іронічно, він уже не любив її, бо переріс її. Сьогодні він стояв вище, ніж учора, а завтра ставав вище, як сьогодні. Оця дорогоцінна здатність постій-

ного умудрення, зростання, самовдосконалення — це один з добрих уроків Василя Симоненка для нас усіх. Адже без перебільшення кажучи, дев'ятдесят відсоткам українських літераторів цих якостей бракує, через що вони не йдуть вгору, а сповзають до низу.

Другий. Не є таємницею, що Василь Симоненко — перш за все поет національної ідеї. Всякий, хто прочитає його книжку, побачить, що саме ця ідея складає домінанту його поезії. Правда, Леонід Миколайович Новиченко, який ось тут у президії сидить, запевняє, що поняття "національна ідея", "національна свідомість" зараз неправомірні й незаконні, несучасні й немарксистські. Я б порадив йому сказати про це китайським комуністам, або італійським комуністам, або англійським комуністам, або польським комуністам, або зрештою — російським комуністам. Або хай скаже це Карлові Марксу, в якого про ці національні справи, "національне почуття", національний "сором" є, особливо в листуванні, такі речі, що як їх процитувати зараз і не подавати, чиї слова — то багатьох треба буде водою відливати. Очевидно, національна ідея є і буде. Сьогодні вона для нас актуальна й означає ідею про повноту суверенного, державного і культурного існування української соціалістичної нації, про повноту і суверенність її національного внеску в загальну справу миру, демократії та соціалізму. Ця ідея лежить в основі поезії Василя Симоненка, нею вона надихана.

Але я говорю це ось до чого. Примат національної ідеї дуже часто несе в собі загрозу певного збайдужіння до інших ідей. У декого вона вбиває зацікавлення до інших проблем людського духа. Бували поети, бували цілі літератури, які ставали одноманітними, монотонними через те, що змушені були історичними обставинами цілком відірватися від національної ідеї — і вони багато чим поступилися перед літературами, що не мали такої потреби у приматі національної ідеї. Але є історичні прецеденти протилежного порядку, коли національна ідея не витісняє — а втягає, не пригнічує — а збуджує, не вбиває — а оживляє безмежжя інших загальнолюдських ідей. І саме заглиблення у національну ідею, відданість їй, веде разом і в найпотаємніші глибини інших соціальних і душевних проблем. Приклади цього ми бачимо у Шевченка, Франка, Лесі Українки. Це ми бачимо у Шандора Петефі, Шіллера.

Але якщо говорити про українську літературу, далеко не у всіх поетів це було й є.

Симоненко належав до числа тих, хто просто відчував зв'язок національної ідеї з усіма загальнолюдськими цінностями, з поняттям людської гідности, честі, совісті, з поняттям особистої та соціальної етики і справедливості. Іменно ці поняття гідності, совісті, справедливості привели його до національної ідеї, до нового усвідомлення України.

Колись Достоєвський питався: "Согласились бы вы построить мировую гармонию на одной единственной слезе одного единственного невинного ребенка?" Так і ми питаємо: Чи може бути "світова гармонія", чи може бути вселюдське суспільство, чи може бути загальнолюдська справедливість — для досягнення яких потрібна якась хоч би найменша несправедливість щодо будьякої однієї хоча б нації — у даному разі, щодо української нації? Ні, такого суспільства і такої "гармонії", заснованих на таких підвалинах — бути не може. Ось чому національне питання зв'язане тисячами найтонших ниток з найосновнішими питаннями людської совісті. Ось чому, при високому його розумінні, воно може наснажити і сучасного поета найбільшим загальнолюдським змістом і патосом самопосвяти! До цього дійшов і Василь Симоненко, про що засвідчують його публіковані і непубліковані твори!

Нарешті, третій момент. Маю на увазі той моральний урок, урок громадської етики, що його дав Василь Симоненко. Бувають епохи, коли вирішальні битви провадяться на площині соціальної моралі, громадської поведінки, коли навіть елементарна людська гідність, опираючись брутальному тискові, може стати важкою, бунтівничо-революційною силою. До таких епох — на мою думку — великою мірою належить і наша епоха. Історично склалося так, що значна частина наших проблем полягає у невідповідальності слова й діла, теорії і практики, проєктів і реальності, у занепаді суспільної моралі й виродженні громадського життя. І відповідно значна частина наших завдань зводиться до усунення цих невідповідальностей і до утвердження високої громадської активності, до піднесення національно-політичного життя.

Та тут на перешкоді стоїть велика і тупа сила інертності, збайдужіння і громадської деморалізації, народжених добою Сталіна і живлених сьогодні — з одного боку — без-

пробудним офіційним фарисейством, — а з другого боку — тим мелодраматизованим скепсисом, в який залюбки і "вишукано" тікають від тяжкого громадянського обов'язку, тікають з лінощів, зі страху і по сліпості — тим жалюгідним скепсисом мудруючого раба, який хоче сам себе обдурити і вдає, буцім так захоплений грою в парадокси, що й не помічає ярма на шиї. Тим скепсисом, що — при всіх своїх модерних одежинках — зводиться до старої премудрості інтелектуала-вужа: "летай или ползай, все в землю ляжеш, все прахом будеш".

Ось чому, може, ніщо інше не має зараз такого значення, як висота громадської поведінки! І нічого іншого люди так не ждуть, як живого прикладу героїчної громадської поведінки! Людям потрібен цей приклад не тому, що без нього вони не можуть скласти уявлення про істинне громадське діяння — а тому, що їм потрібна певність, що і сьогодні таке героїчне діяння потрібне і можливе і сьогодні воно небезплідне — і сьогодні: "безумство храбрих — вот мужность жизни"!

І сьогодні — а може сьогодні, як ніколи — можна і треба боротися! Ось у чому полягає головний урок Василя Симоненка: особиста принциповість, безкомпромісійність і спокійна мужність сполучалися з високим громадським зобов'язуючим чуттям — людська гідність і самоповага, людська честь і совість були у його розумінні головною підставою соціального життя! В його творчості відбилося ставлення української молоді нового самопочуття, де крізь нашарування минулої доби цупко поростає вічна зелень і юнь людської гідності, людської розкутості і незалежності, незборимого і невичерпного людського духу, що "тіло рве до бою", що **кличе стояти за свій народ і в цьому покладати змисл свого життя** (підкреслення моє — І. В. К.).

Такий урок дав нам Василь Симоненко і своєю творчістю і своєю морально-громадською істотою. Тепер постає питання: чи зможемо той урок засвоїти?

І ось у цьому змислі мене особисто тривожить і засмучує не що інше, як наша одностайна любов до Василя Симоненка! Виходить так, що Симоненка люблять сьогодні всі: любить його посполита публіка і люблять шановні чини — любить редагована як стін-газета районного відділення міліції "Літературна Україна" і любить доктор філософічних на-

ук, академік Академії Наук УРСР, секретар Спілки Письменників УРСР — Леонід Миколайович Новиченко. І всі ми разом дуже любимо Симоненка і настільки, що в засліпленні любови (а, може, по своїй скромності) дехто і не помічає, що йому б ніби не варто любить, що йому було не подорозі з Василем за його життя, то не подорозі буде і після його смерті! І хочеться попросити їх: будьте великодушні і не любіть Симоненка! Але вони не такі безсоромники, щоб не любити! Вони хитрі і вони добре знають, що ненавистю можна вбити тільки живого, а то любов'ю можна вбити і померщого! Але ми всетаки повинні їх переконати, що не в їхньому інтересі любити Василя Симоненка — бо він з того світу ще не раз таке втне, що доведеться їм від нього відхрещуватися!

У той час, як вони підписували сміливі громадські листи з протестом проти вирубування ялинок під новий рік,[1] Василя Симоненка турбувало вирубування зовсім інших дерев. А ще більше його турбував зовсім інший феномен — коли дерева ніхто не рубав. Навпаки, біля нього ходили спеціяльно приставлені, кваліфіковані "садівники". На його плекання відпускалися кошти з обмежених — і без того — державних бюджетів. А воно всеодно сохло. Люди проходили повз нього і говорили: мабуть, таке плохе дерево, що саме сохне. А філософи роз'яснювали: "Ні, дерево не погане — рівноправне,[2] але такий закон історії". А в цей час, подалі від людського ока, під землею, підрубувалося тому дереву коріння, з використанням усієї сучасної землерийної техніки.

У той час вони були великими реалістами, добре знали, що́ можна і чого не можна, яке діло виграшне, а яке невиграшне, куди дозволено котитися славнозвісному колесові історії, а куди недозволено. І те колесо уявлялося їм на зразок коловорота в шахті, що його розкручують осліплі від ходіння по колу коні. А безпосередній погонич — це вже персональний уповноважений самої історії, що батогом переповідає її скрижалі. У цей час, у їхню добу торгашевської тверезості, Василь Симоненко був безнадійним Дон Кіхотом. Кажучи словами Лесі Українки — відмовлявся визнати так звану "історичну прірву" за "прірву реальну" і вимагав зовсім неможливого:

Хай мовчать Америки й Росії,
Коли я з тобою говорю.

А з ким він говорив — звісно, і все це ой яке неможливе і безнадійне з точки зору вченого й премудрого поросяти, що добре знається на законах історії і добросовісно всмоктало політичну мудрість із механізованого корита.[3] А як іронічно і як благородно воно хрюкне, почувши, скажімо, таке:

Народ мій є! Народ мій завжди буде!
Ніхто не перекреслить мій народ!
Пощезнуть всі перевертні й приблуди
І орди завойовників — заброд!
Ви, байстрюки катів осатанілих,
Не забувайте, виродки, ніде:
Народ мій є! В його гарячих жилах
Козацька кров пильсує і гуде!

Незвичні ці слова для начальства, незвичні і для полохливих патріотів.

У той час, як вони запевняли, що найсвятіша громадська віра — це віра в щедринських градоначальників, а найбільша громадська мужність — це стояти перед ними навитяжку, Василь Симоненко писав інакше:

Тремтіть, убивці, думайте, лакузи!
Життя не наліза на ваш копил.

У той час, як вони славословили і розроджувалися романами з приводу кожного чергового "заходу", що мусів ось-ось остаточно ощасливити колгоспне селянство, але чомусь незабаром виявлявся склеротичним — Василь Симоненко в цей час написав свого "Злодія" та "Некролог кукурудзяному качанові, що згинув на заготпункті".

Є в нас категорія поетів, що хизуються своїм сільським походженням і на цій підставі вважають себе великими "мужицькими демократами". Вони ставлять собі обов'язок возвеличувати "простих трудівників" усякими хитро-мудрими словами: той назве бідолашного колгоспника Прометеєм, той Гераклем охрестить, а той нарахує в своєму селі дюжину Антеїв. І при цьому вони дуже горді зі свого благородства: от, мовляв, як уміємо воздати шану народові. А те, що ті Прометеї та Антеї діставали жалюгідні копійки за працю, не мали права на пенсії,[4] а паспортів і досі не мають[5] — це народолюбів не бентежило. І не думали вони про те, чи потрібна народові їхня дорого-оплачувана краснобойська "шана", чи, може, щось інше народові потрібно. Інакше розумів це Василь Симоненко, коли писав свою "Думу про щастя".

У той час, як один офіційний чоловік у Кремлі офіційно розділив усю радянську творчу інтелігенцію на "чистих" і "нечистих",[6] і на виконання цього зловісного жарту літератури яничари кинулися уточняти списки: кого в рай, а кого в пекло, Василь Симоненко пише вірш "Покора" — про щастя бути вигнаним із раю.

І так хоч би скільки продовжувати це порівняння, то не тільки дві паралельні прямі ніколи не перетинаються, але пряма і крива таксамо ніколи не перетнуться. Це, звичайно, не означає, що крива ніколи не зможе стати прямою.

Це не визначає, що хтось має право любити Симоненка, а хтось цього права не має. Ні. Але ж Василь Симоненко не оперний тенор, якому, з однаковим азартом і однаково "без последствий" для своєї поведінки, можуть аплодувати всі — від філософа до казнокрада. Василь Симоненко — поет цілком певної ідеї, і той, хто заявляє про свою любов до нього, тим самим бере на себе і цілком певні зобов'язання. Цілком пристойно не визнавати його. Але непристойно, щоб сьогодні проливати сльози над Симоненком, а завтра щоб ті самі сльози з тих самих очей капали на тяжко вимучений донос у "Літературній Україні" на Ліну Костенко.[7] Непристойно говорити сьогодні про те, що тебе "потрясла" книжка Симоненка, а втім завтра, як і вчора, винюхувати і цькувати Симоненкові начала в українській літературі; свою суб'єктивну переляканість визнавати за об'єктивний закон природи і вимагати її від інших; а своє становище, свій авторитет і своє знання використовувати не для підтримки чесного напрямку в літературі, а для того, щоб накинути флер інтелектуальності і теоретичної безкорисливості на свої вельми корисливі функції літературного конвоїра.

Одне слово таким людям треба сказати: ллєте сльози над Симоненком, запевняєте, що любите його — так учіться у нього бути людьми, а не тими донощиками і фарисеями, про яких сказав Шевченко:

О роде суєтний, проклятий,
Коли ти видохнеш!?

ПРИМІТКИ

[1] Це відноситься до листа в міській газеті **Вечірній Київ,** підписаного декількома письменниками, між ним Юрієм Збанацьким, проти зрубання ялинок під новий рік.

[2] Дзюба має на увазі українську мову, яка нібито рівноправна з російською.

[3] Опис підлизників, які механічно сприймають і повторюють офіційну пропаґанду.

[4] Після виголошення промови уряд установив для селян пенсії у розмірі декількох карбованців місячно.

[5] Офіційне радянське видання описує паспортну систему так:

> ...система видачі і прописки паспортів, за допомогою якої здійснюється облік і регулювання руху населення. В СРСР паспортна система запроваджена лише в містах і селищах міського типу, районних центрах, а також на території Московської області... УРЕ, X, Київ, 1962 р., стор. 562.

[6] Мова про обвинувачення в формалізмі та абстракціонізмі письменників, які в невиразний або алегоричний спосіб критикували режим.

[7] Стаття Станіслава Тельнюка, "Якщо говорити відверто", **Літературна Україна,** 18 грудня 1964, яку автор написав під загрозою.

ДОДАТОК XIV

О. Дзеверін, О. Савченко, В. Смаль: "Народна освіта в Українській РСР". Стаття про книжку **Education in Soviet Ukraine**, передрукована з **Радянської Школи**, ч. 11, листопад 1968 р.

Урочисто відзначили народи Радянського Союзу, все прогресивне людство півстоліття Великої Жовтневої соціалістичної революції. Святкування цього історичного ювілею перетворилося на величну демонстрацію торжества марксизму-ленінізму, єдності партії і народу, непорушної дружби трудящих усіх національностей Країни Рад. Воно пройшло під прапором боротьби за зміцнення світової системи соціалізму, під знаком дальшого зростання авторитету СРСР — оплоту миру і свободи народів.

Одним з найбільших завоювань Жовтневої революції є ліквідація національного гноблення народів колишньої Російської імперії. Вони здобули свою державність, дістали необмежені можливості для вільного національного розвитку, досягли величезних успіхів в економічному, соціальному, політичному і культурному житті.

В соціалістичній сім'ї народів СРСР всебічно розкрив свої творчі сили і український народ. УРСР сьогодні — це могутня індустріально-колгоспна держава. За обсягом промислової продукції вона входить до першого десятка найрозвиненіших країн земної кулі. Республіка дає від 7 до 10 відсотків світового виробництва сталі, чавуну, тракторів, цукру, видобутку вугілля. У порівнянні з 1913 роком продукція промисловості України зросла в 48 раз, сільського господарства — втроє. Все це створило передумови для невпинного підвищення матеріального добробуту і культурного рівня трудящих.

За роки Радянської влади сталися глибокі зміни в духовному житті українського народу. Великий Жовтень, здійснення культурної революції відкрили найширшим масам доступ до скарбів вітчизняної та світової

культури. До революції три чверті населення не вміло читати і писати, а тепер в УРСР, яка давно вже стала республікою суцільної письменності, кожна друга людина, що працює, має вищу або середню освіту. В народному господарстві плідно трудиться 2,5 мільйона фахівців з вищою та середньою освітою. Всіма видами навчання охоплено 13,7 мільйона чоловік. Небаченого розквіту досягли наука і техніка. В науково-дослідних установах України, яких налічується нині понад 800, та у вищих навчальних закладах працює 107 тисяч наукових працівників (у 9 разів більше, ніж було в усій царській Росії), в тому числі 2,4 тисячі докторів і близько 25 тисяч кандидатів наук. Загальновизнаним є великий творчий вклад українських учених у вітчизняну і світову науку.

За роки Радянської влади на Україні видано 234 тисячі назв книг тиражем 3 мільярди 157 мільйонів примірників. Кожні три книги з чотирьох вийшли українською мовою. Тиражі українських книжкових видань зросли проти 1913 року в 165 раз. Якщо в 1913 році на Україні видавалось 275 газет, з них лише одна українською мовою, то тепер виходить 2685 газет і журналів, причому 2200 — українською мовою. У республіці видано в перекладі на українську мову твори національних літератур 40 народів СРСР і 50 народів світу.

Гордістю українського народу є його національна література і мистецтво. Радянська Україна — край талановитих літераторів і композиторів, художників і акторів, кіномитців і архітекторів. Українське слово, українська пісня звучать в багатьох країнах світу, творчість митців України викликає загальне захоплення.

В республіці працює величезна кількість культурно-освітніх закладів — 26 тисяч клубів, будинків і палаців культури, 69 тисяч бібліотек з книжковим фондом 466 мільйонів примірників, 27 тисяч кіноустановок, 131 музей, сотні театрів, ансамблів та інших творчих закладів і колективів.

Як суверенна держава, Українська РСР вийшла на міжнародну арену. Вона є одним із засновників ООН, учасником 68 інших міжнародних організацій та їх органів. З кожним роком розширюються економічні і культурні зв'язки республіки із зарубіжними країнами.

Всесвітньо-історичні перемоги Радянського Союзу, всіх країн соціалістичної співдружності справляють ве-

ликий революціонізуючий вплив на світовий визвольний рух. Разом з тим ці перемоги викликають шалену лють у таборі імперіалістичної реакції. Буржуазія та її ідеологи, вбачаючи в наших здобутках смертельну загрозу капіталізмові, вдаються до найпідступніших засобів, щоб послабити вплив ідей соціалізму на трудящих, отруїти свідомість мас принадами «вільного світу». І чим більшими є наші соціально-політичні, економічні і культурні успіхи, тим запопадливішими стають буржуазні пропагандисти в своїй ідеологічній диверсії проти СРСР та інших країн соціалізму.

Оббріхуючи нашу дійсність, ідейні зброєносці імперіалізму силкуються підірвати міжнародний престиж Радянського Союзу, очорнити здобутки соціалістичних націй.

Серед цих антикомуністичних проповідників особливо виділяються своїми фальсифікаторськими вправами борзописці з охвістя реакційної української еміграції в США, ФРН, Канаді та інших країнах Заходу. Засліплені звірячою ненавистю до всього радянського, мерзенні націоналістичні запроданці за американський долар, німецьку марку чи англійський фунт паплюжать боротьбу українського народу за побудову соціалізму і комунізму. Плазуючи перед своїми імперіалістичними хазяями, націоналістичні писаки не шкодують чорнила, щоб довести якусь «невідповідність» між правовим і фактичним становищем об'єднаних у братній союз радянських республік. Спрямовуючи свої отруйні жала проти національної політики КПРС, вони зчиняють несамовитий галас з приводу того, що в соціалістичному суспільстві нібито гине національна культура, вироджуються національні мови. Націоналістичні наклепники патякають, що Комуністична партія і Радянська держава буцімто продовжують колоніальну політику російського царизму щодо колишніх національних окраїн, зокрема щодо України.

Особливо скажене антирадянське виття підняли трубадури імперіалізму в зв'язку з 50-річчям Великої Жовтневої соціалістичної революції і 50-річчям встановлення Радянської влади на Україні. До цього пропагандистського хору апологетів імперіалізму приєднав свій глас і новоспечений «дослідник-українознавець» Джон Коляска, який написав і видав англійською мовою у м. Торон-

то (Канада) на кошти імперіалістичних товстосумів «ювілейну» книжку «Освіта в Радянській Україні» з претензійним і наклепницьким підзаголовком «Дослідження питання дискримінації та русифікації».

«Дослідницький» зуд, як видно, не давав спокою Дж. Колясці ще за кілька років до півстолітнього ювілею Жовтневої революції, і він подався в далекі мандри — на Україну. Мету приїзду в Радянську Україну Дж. Коляска формально мотивував бажанням підвищити тут рівень своєї освіти та «ознайомитися з батьківщиною... предків».

Звісна річ, на нашій гостинній землі Джону Колясці створені були найсприятливіші умови для здійснення його, здавалося б, добрих намірів, для всебічного ознайомлення з громадсько-політичним і культурним життям українського народу. Він учився у вищому навчальному закладі, відвідував школи, технікуми, вузи, столичні бібліотеки, музеї, театри, кіно, робив візити працівникам освіти і культури, подорожував по республіці.

Та гостинністю господарів Д. Коляска скористався досить своєрідно, хоч, правда, як для недруга радянських людей, не так уже й оригінально: він ходив по Києву з фотоапаратом, влаштовував негласно зустрічі з якимись «знайомими», щось вивідував у них, вишукував і збирав різні «інформації» та «неопубліковані матеріали», котрі, як сам зізнається, «потай відправляв у Канаду». І всі ці дії, від яких — скажемо прямо — тхне духом шпигунства, Д. Коляска безсоромно називає «відданістю науковим заняттям», що стала, бачте, «підозрілою властям».

На основі вказаних «методів дослідження» Джон Коляска і зліпив книжку, в якій він, насамперед, імітує авторську «безсторонність», «наукову об'єктивність», приховуючи цим справжню мету своїх писань.

Всупереч історичній правді, Д. Коляска твердить, що Радянська влада на Україні була встановлена проти волі українського народу. Він не хоче визнавати того безперечного факту, що трудящі України під проводом очолюваної В. І. Леніним Комуністичної партії вслід за російським пролетаріатом першими пішли по шляху Жовтня. Разом з тим, зухвало фальсифікуючи життєву правду, він намагається довести, ніби в Радянському Союзі здійснюється «дискримінація» українського народу, його мови, освіти і культури.

Ідеологи імперіалізму не раз нападали на ленінську національну політику, але, як відомо, зазнавали і зазнають при цьому поразки за поразкою. Та ось на допомогу їм поспішив Д. Коляска з «своїм» тлумаченням міжнаціональних відносин у нашій країні, з блюзнірськими випадами проти Володимира Ілліча Леніна. Чого варта, наприклад, заява Джона Коляски, ніби засновник Комуністичної партії і Радянської держави провів тільки «декілька кампаній щодо захисту прав національних меншостей».

Виразно антирадянська писанина пана Коляски спрямована передусім проти дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму, проти єднання російських та українських робітників, селян, інтелігенції. Тому Дж. Коляска й не хоче бачити того, що Країна Рад дала блискучий взірець розв'язання національної проблеми — розв'язання на основі братерської єдності націй, що відповідає корінним політичним, економічним і духовним інтересам російського, українського і всіх інших народів СРСР.

В дусі своєї «концепції» Д. Коляска і «досліджує» освіту українського народу. Роблячи екскурс у сиву давнину, згадуючи історію Київської держави і Великого князівства Литовського, діяльність гетьманів І. Виговського та І. Мазепи тощо, він у той же час фактично обминає питання про стан народної освіти на Україні перед Жовтневою революцією. З його книжки читачі не зможуть довідатися, що в роки царизму на Україні панували темрява і неуцтво. Про це Д. Коляска не пише. І не випадково. Інакше він мусив би показати величезні здобутки українського народу в галузі освіти за роки Радянської влади. На відміну від пана Коляски, ті наші недруги, які ще не втратили відчуття реальності, визнають, що Радянський Союз за розвитком освіти займає перше місце в світі. В Українській РСР, як і в інших радянських республіках, ще понад тридцять років тому повністю ліквідовано неписьменність і малописьменність, давно вже повсюдно запроваджено обов'язкове восьмирічне навчання, а нині відбувається перехід до загальної середньої освіти. Високого ступеня розвитку досягли всі галузі вищої та середньої спеціальної освіти.

Та ці наші успіхи явно дратують пана Коляску, і він пнеться з усіх сил, щоб обгрунтувати свою брехливу тезу про «дискримінацію» мов національних меншостей Ра-

дянського Союзу. Він заявляє, зокрема, що в «Законі про зміцнення зв'язку школи з життям та про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» (1958 р.) партія і уряд проголосили... «деградацію інших мов». Більш злісний наклеп на національну й освітню політику Радянської держави придумати важко. Та заокеанський борзописець лише викриває себе в очах усіх чесних людей. Чи можна, не втративши здорового глузду, заперечувати такі факти, як бурхливий розвиток народної освіти в СРСР, розквіт національної школи в кожній радянській республіці, здійснення навчання рідною мовою народів Радянського Союзу, масова підготовка національних кадрів спеціалістів для всіх галузей державної, господарської і культурної діяльності.

Комуністична партія та уряд СРСР неухильно виконують заповіти великого вчителя і вождя трудящих В. І. Леніна, який ще до Жовтневої революції писав: «Демократична держава безумовно повинна визнати **повну свободу** різних мов і відкинути **всякі** привілеї однієї з мов» (В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 200). В цій державі не повинно бути «ні одного привілею ні для однієї нації, ні для однієї мови! Ні найменшого утиску, ні найменшої несправедливості до національної меншості!..» (Твори, т. 19, стор. 69—70). Поряд з тим В. І. Ленін відзначав, що «потреби економічного обороту завжди змусять національності, які живуть в одній державі (поки вони захочуть жити разом), вивчати мову більшості. Чим демократичніший буде лад Росії, тим... настійніше потреби економічного обороту штовхатимуть різні національності до вивчення мови, найбільш зручної для спільних торговельних зносин», «...потреби економічного обороту самі собою **визначать** ту мову даної країни, знати яку більшості **вигідно** в інтересах торговельних зносин». (В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 310, 311). Цією мовою стала російська мова, знати яку добровільно прагнуть усі народи нашої країни.

Програмні настанови В. І. Леніна щодо розвитку національних мов послідовно втілюються в життя Комуністичною партією і Радянським урядом. На 50 мовах народностей СРСР писемність і література створені тільки після Жовтневої революції. У Радянській багатонаціональній країні всі мови розвиваються на основі принципів рівноправності, взаємозбагачення, необмеженого

і вільного використання, вони застосовуються в державному, громадсько-політичному, виробничому і науково-культурному житті народів СРСР. Тому наклепи пана Коляски на Комуністичну партію Радянського Союзу, яка буцімто виступає проти розвитку національних мов, викликають лише презирство і огиду. У Програмі партії, прийнятій на XXII з'їзді КПРС у 1961 році, сказано: «Забезпечувати і надалі вільний розвиток мов народів СРСР, повну свободу для кожного громадянина СРСР розмовляти, виховувати і навчати своїх дітей будь-якою мовою, не допускаючи ніяких привілеїв, обмежень або примусу у вживанні тих чи інших мов». (Програма КПРС, К., Держполітвидав УРСР, 1961, стор. 101). Разом з тим саме життя підтверджує позитивне значення добровільного вивчення, поряд з рідною мовою, російської мови, яка фактично стала мовою братнього єднання і співробітництва всіх народів СРСР.

Джону Колясці, який галасує про «насильницьку русифікацію», невтямки, що народи Радянського Союзу добровільно, з любов'ю і повагою вивчають російську мову, як засіб міжнаціонального спілкування і взаємного ознайомлення з досягненнями науки, техніки, культури і мистецтва. Знання російської мови дає змогу громадянам усіх національностей СРСР працювати чи навчатись у різних районах нашої великої країни. Все більший потяг до вивчення російської мови органічно поєднується з безперервним розвитком національних мов.

А Дж. Коляска цинічно твердить, ніби поширення російської мови серед національностей СРСР призводить до «витіснення» національних мов. Він по-фарисейськи зітхає над «тяжкою долею» Татарської, Чуваської, Кабардино-Балкарської, Калмицької, Дагестанської, Карельської та інших автономних республік РРФСР, де корінне населення ніби втрачає право учити дітей рідною мовою. Однак ці безглузді вигадки спростовує вже один факт: у 1965—1966 рр. в Російській Федерації налічувалося 10436 загальноосвітніх національних шкіл, у яких навчання здійснювалось 42 мовами! Право національностей РРФСР навчати всіх дітей рідною мовою забезпечене, зокрема, створенням писемності для тих народностей, які її не мали до Жовтневої революції (башкири, буряти, кабардинці і балкарці, калмики, марійці, мордва, якути та ін.), широкою мережею інтернатів при школах

Крайньої Півночі з утриманням учнів місцевих національностей повністю за рахунок держави. Рідною мовою національних меншостей Російської Федерації видається великими тиражами політична, художня, наукова література, виходять численні газети.

Розквітає народна освіта і в інших союзних республіках, зокрема — Узбецькій, Киргизькій, Вірменській, Туркменській, Молдавській, яким, за словами пана Коляски, теж нібито «загрожує русифікація». Якщо напередодні Жовтневої революції в Узбекистані грамотність корінного населення не перевищувала 1,8%, була лише 171 школа, де викладання проводилося тільки російською мовою, а вчилося всього 17,8 тис. учнів, то нині в Радянському Узбекистані, у 8807 загальноосвітніх школах навчається 2592 тис. учнів, викладання проводиться узбецькою, каракалпакською, казахською, таджицькою, киргизькою, туркменською та російською мовами. Зокрема, каракалпакський народ, який був повністю неписьменним, має тепер і свою писемність і свої національні школи.

У Киргизії за часів царизму лише 3,1% населення вміло читати. Киргизької писемності не було. Після Жовтня в Киргизькій РСР створена своя писемність, цілком ліквідовано неграмотність, функціонують 1996 загальноосвітніх шкіл (до революції було всього 107). Навчання провадиться рідною, киргизькою мовою, а також мовами національних меншостей. А Джон Коляска ігноруючи факти, белькоче щось про «потік», який «затоплює» неросійські школи і мови.

Але особливо баско фальсифікує Д. Коляска факти, що характеризують розвиток народної освіти в Українській РСР.

Говорячи про систему освіти на Україні, побудованій на єдиних для всього Радянського Союзу засадах, Д. Коляска твердить, що вона «...досить складна». Він взагалі не знаходить доброго слова про радянську організацію освіти. Але прогресивна громадськість світу дотримується іншої думки — розглядає освіту в СРСР як взірець для всіх країн і народів. Справді демократичний характер радянської системи освіти легко побачити, якщо її порівняти з системами освіти в капіталістичних країнах, включаючи Канаду. Джон Коляска всіляко приховує, що системи освіти в країнах капіталу характеризуються від-

сутністю єдності в організації освітньої справи і рівності матеріальних можливостей для навчання, відсутністю наступності між народними (початковими) школами і середніми навчальними закладами, класовою «селекцією» учнів, залежністю школи від церкви, національною і расовою дискримінацією школярів, нерівноправністю статей. В зв'язку з цим народні маси не можуть дістати повноцінної освіти, мільйони людей залишаються неписьменними. Він замовчує також, що наша шкільна система побудована на засадах державності, єдності, доступності, всезагального обов'язкового навчання, безумовної світської освіти, рівноправності всіх націй, рівності чоловіків і жінок.

Ці засади забезпечують вільний, нічим не обмежений, розвиток освіти, що добре видно на прикладі Радянської України. В 1914—1915 навчальному році, тобто напередодні Жовтневої революції, на Україні (в сучасних межах) було 26069 загальноосвітніх шкіл, у тому числі початкових — 25106 (2371,8 тис. учнів), неповних середніх — 386 (49,7 тис. учнів), середніх — всього 577 (175,8 тис. учнів). Жодної державної школи з навчанням рідною, українською мовою не було. А в 1966—1967 навчальному році в республіці функціонувало 33,6 тис. загальноосвітніх шкіл (8467,8 тис. учнів). (Див. «Україна за 50 років. 1917—1967 рр.» Статистичний довідник, К., 1967, стор. 215).

Разючих перетворень, що відбулися на Україні внаслідок перемоги соціалізму, не хоче бачити пан Коляска. Він вдається до найнизькопробніших прийомів, силкуючись довести існування «дискримінації» українського населення в галузі освіти. В хід пускаються статистичні міні пуляції, використовуються фальшиві таблиці тощо. Нечиста совість не дозволила Колясці розцінити як історичне досягнення той факт, що на Україні, як і в усіх інших республіках Радянського Союзу, послідовно здійснюється принцип освіти рідною мовою населення, що понад 82% загальноосвітніх шкіл (близько 28 тисяч) у республіці — це школи з українською мовою навчання і що в усіх школах з російською мовою викладання на Україні обов'язково вивчається українська мова. Крім того, є школи з молдавською, польською, угорською мовами навчання.

Справжня мета і методи «дослідження» автора стають особливо зрозумілими, коли прочитати ті місця книги, де йдеться про стан народної освіти в західних областях Української РСР. Дж. Коляска твердить, наприклад, що в Коломиї є всього дві середні школи і обидві — російські, а тому, мовляв, місцеве українське населення не має можливості здобути освіту рідною мовою. Однак це чистісінька вигадка. Насправді в Коломиї десять загальноосвітніх шкіл, у тому числі шість восьмирічних і дві середні — з українською мовою навчання.

На всій території Західної України до 1939 року лише 5 відсотків дітей трудящих-українців навчалось рідною мовою у початкових школах, про середню ж освіту вони не могли й мріяти. Понад 30 відсотків дітей шкільного віку взагалі лишалось без освіти, близько 70 відсотків населення було неписьменним.

Внаслідок соціалістичних перетворень трудящі західних областей України швидко подолали вікову відсталість і досягли величезних успіхів у всіх галузях суспільного життя, зокрема в розвитку народної освіти. Повністю ліквідовано неписьменність. У 1965—1966 роках, про які пише Д. Коляска, тут у 8491 школі навчалось 1680,7 тис. учнів — усі діти шкільного віку. Завершено, як і в усіх інших областях республіки, загальнообов'язкове восьмирічне навчання, успішно здійснюється перехід до загальної середньої освіти. На території самої тільки Львівської області є 1737 загальноосвітніх шкіл, з яких 1646 (близько 95%) — з українською мовою викладання. Такими є реальні й незаперечні факти.

Суперечить дійсності й заява Дж. Коляски про те, ніби в школах робітничої молоді УРСР навчання провадиться «тільки російською мовою» (це він хоче підтвердити фотографіями кількох оголошень про прийом учнів до шкіл робітничої молоді м. Києва). Безперечно, що в містах, де на фабриках, заводах, будовах працюють люди різних національностей, є й школи робітничої молоді з російською мовою викладання, але загалом цих шкіл не більше, як вигадує автор, а значно менше, ніж шкіл з українською мовою навчання. Так, у 1961/1962 рр., про які пише Дж. Коляска, українських шкіл працюючої молоді в республіці налічувалося 7562, а російських — 1587. (Див. «Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР», К., 1967, стор. 116).

Наклепницьким є й твердження пана Коляски, ніби українські школи не мають оригінальних підручників, а мова діючих підручників «часто являє собою нудний, одноманітний жаргон». Насправді ж у республіці використовуються оригінальні підручники з української мови, української літератури, історії УРСР, географії України, геометрії та інших предметів. Написані підручники у повній відповідності з нормами сучасної української літературної мови, а не за тими застарілими канонами, які, очевидно, до вподоби Д. Колясці. Його дратує і те, що шкільні підручники «...сповнені повагою до російської культури і російського народу». Він, мабуть, хотів би, щоб глибока шана українського народу до свого російського брата і його культури була замінена ненавистю до нього. Але цьому ніколи не бути, пане Коляска! Український народ навіки поєднав свою долю з долею російського народу і разом з ним, спільно з трудящими всіх національностей Радянського Союзу будує нове, щасливе життя.

З ворожих, антирадянських позицій розглядає автор книжки також питання вищої та середньої спеціальної освіти на Україні. Але щоб замаскувати свої наміри, він і тут намагається виступати в ролі «об'єктивного дослідника», оперуючи для цього, зокрема, статистичними матеріалами. Марні сироби! Справжня мета автора — оббрехати, очорнити і процес розвитку вищої та середньої спеціальної освіти на Україні.

Вдаючись до сумнівних і просто нечесних способів інтерпретації цифрових даних, пан Коляска намагається переконати когось у тому, ніби «становище, яке посідає Україна в галузі вищої освіти, стало за радянського режиму в порівнянні з царською Росією гіршим». Але хто ж цьому повірить? Жонглюючи показниками кількості студентів вищих шкіл Української РСР і РРФСР у відношенні до всього числа студентів у Радянському Союзі і посилаючись при цьому на статистичні відомості двадцятивосьмирічної давності за 1940—1941 роки, автор свідомо ухиляється від справді об'єктивного аналізу сучасного стану вищої та середньої спеціальної освіти на Україні.

Говорячи, зокрема, про деяке скорочення кількості вузів в Українській РСР у 1965 році в порівнянні з 1940 роком, пан Коляска по-наклепницьки зображує причину цього процесу. Він не захотів чесно і правдиво сказати

що в Українській РСР, як і в РРФСР та інших республіках, у післявоєнний період відбулося планомірне укрупнення вищих учбових закладів (і в зв'язку з цим деяке скорочення їх числа), що сприяло зміцненню навчально-матеріальної бази вищих шкіл, поліпшило забезпечення їх професорсько-викладацькими кадрами, допомогло піднести рівень наукових досліджень і підготовки висококваліфікованих фахівців. Внаслідок процесу укрупнення уже в 1958 р. на один вуз в СРСР припадало пересічно 2700 студентів, тобто в 2,7 раза більше, ніж у 1940 році. Загальна ж кількість студентів на Україні з 1940 по 1965 рік зросла з 196,8 тис. до 690 тис., тобто в 3,5 раза. (Див. «Народне господарство Української РСР в 1965 р.», Статистичний щорічник, К., 1966, стор. 608). Таким чином, кожній неупередженій людині цілком зрозуміло, що спроба Дж. Коляски витлумачити факт часткового скорочення у післявоєнний період кількості вузів на Україні як наслідок «дискримінації українців у порівнянні з росіянами» не витримує ніякої критики.

При цьому пан Коляска натягає на себе фальшиву маску «оборонця» національних прав й інших радянських народів. Він базікає, зокрема, про якусь «колоніальну відсталість» Молдавської РСР, бо, мовляв, кількість учнів середніх спеціальних навчальних закладів та студентів вищих шкіл у відношенні до загального числа її населення менша, ніж у деяких інших республіках СРСР.

Відомо, що Бессарабія до возз'єднання всіх молдавських земель у складі Радянського Союзу належала до найвідсталіших країн Європи. Переважна частина населення була неписьменною. Середніх спеціальних навчальних закладів налічувалось лише 5 (близько 500 учнів). За роки Радянської влади в республіці відбулася справжня культурна революція, разючі зміни сталися в галузі народної освіти. Нині Радянська Молдавія — країна суцільної письменності. У 1966—1967 рр. (див. «Страна Советов за 50 лет». Сборник статистических материалов, М., «Статистика», 1967, стор. 272) в 44 середніх спеціальних учбових закладах навчалось 39,8 тис. учнів, а в 7 вузах — 41 тис. студентів. На кожні 10000 чол. населення в Молдавській РСР припадало 119 студентів — це значно більше, ніж в будь-якій капіталістичній країні Європи! Де ж тут «колоніальна відсталість»?

Якби пан Коляска був об'єктивною людиною, він побачив би, що перемога соціалізму, ленінська національна політика забезпечили могутній розвиток економіки, культури і освіти всіх без винятку народів Радянського Союзу. Якщо, наприклад, у національних районах, що входять до складу РРФСР, до Жовтневої революції було всього 3 вузи, в яких навчалось 3,5 тис. студентів, то в 1965—1966 рр. там функціонувало вже 50 вузів, де навчалось близько 231 тис. студентів. (Див. «Народное хозяйство РСФСР в 1965 г.», Статистический ежегодник, М., 1966, стор. 469, 473).

Досягнення радянської вищої школи і в Українській РСР особливо показові у порівнянні з дореволюційною вищою школою. До Жовтневої революції (в 1914—1915 рр.) на території сучасної України, що входила до складу Російської імперії, налічувалось 27 вищих учбових закладів, у яких навчалося 35,2 тис. студентів. Ці вузи розміщувалися в 7 містах, дві третини з них припадало на Київ і Харків. Для трудящих вища освіта була недоступна. Близько 95% студентів вузів становили діти багатіїв та привілейованих верств населення. (Див. «Україна за 50 років. 1917—1967 рр.», стор. 69).

Тільки Жовтнева революція відкрила широкий і вільний шлях до розвитку вищої і середньої спеціальної освіти в інтересах народних мас. У 1967 році в республіці налічувалося 136 вузів, а студентів у них — 766,8 тис. (порівняно з 1914—1915 рр. вузів більше в 5 раз, а студентів — у 21,8 раза), середніх спеціальних навчальних закладів — 740, а учнів у них — 755,7 тис. (цих закладів більше у 8,4 раза, а учнів у них — в 64 рази).

Характерно, що вузи Української РСР знаходяться в 62 містах і селищах республіки (за станом на 1966 р.). До революції у Юзівці, наприклад, не було жодної вищої школи. Сьогоднішній індустріальний Донецьк — один з найбільших наукових і культурних центрів. Понад 50 тис. студентів навчається в його університеті та 20 інститутах і технікумах. У місті створено відділення Академії наук УРСР, 25 науково-дослідних установ, працюють 17 академіків та членів-кореспондентів АН УРСР, 74 доктори і понад 800 кандидатів наук.

Протягом 1962—1967 рр. кількість фахівців з вищою і середньою спеціальною освітою в народному господар-

стві України щороку збільшувалась у середньому на 185 тис. На кожні десять тисяч чол. населення УРСР припадає 161 студент і 156 учнів технікумів. У відношенні до загальної кількості населення студентів на Україні в 2—3 рази більше, ніж у таких країнах, як Англія, Франція, Італія, ФРН. Показово, що на кожні 10000 чол. у республіці припадає 74 інженери, тоді як у США — 33. До того ж кількість дипломованих фахівців у народному господарстві УРСР зростає значно швидше, ніж загальне число робітників і службовців. Так, уже на 1966 рік робітників і службовців, зайнятих у народному господарстві республіки, стало, порівняно з 1940 роком, більше у 2 рази, а дипломованих фахівців — у 5 раз. Нині в народному господарстві України майже дві третини всіх фахівців з вищою та середньою спеціальною освітою — українці (див. «Україна за 50 років. 1917—1967 рр.». Статистичний довідник, К., Держполітвидав, 1967, стор. 70, 216, 218).

Величезним здобутком Радянської влади є те, що жінкам в СРСР надано однакові з чоловіками права в усіх галузях культурного, господарського і суспільно-політичного життя. В 1965—66 рр. відсоток жінок у складі студентів вищих учбових закладів України становив 42,9%, у складі учнів середніх спеціальних навчальних закладів — 47,2%.

Радянська Україна надає постійну, безкорисливу допомогу країнам Азії, Африки і Латинської Америки у підготовці національних кадрів з вищою та середньою спеціальною освітою і кадрів наукових працівників.

Навіть цей короткий перелік досягнень вищої та середньої спеціальної освіти на Україні цілком спростовує наклепницькі вигадки Джона Коляски.

Не можна обминути і облудних тверджень заокеанського «дослідника» про те, що в УРСР молоді українці мають менше можливостей вступити до вищого чи середнього навчального закладу, ніж молодь російського походження, і що росіяни користуються нібито якимись особливими пільгами при вступі до вузу чи технікуму. Пан Коляска уперто замовчує той факт, що в Радянському Союзі усім громадянам, незалежно від їх національності, місця проживання, статі, соціального становища, відкрито широкий доступ до джерел освіти і культури. У вузах України разом з українцями навчаються росіяни, юнаки

і дівчата інших національностей СРСР. Водночас багато українців є студентами вузів РРФСР та всіх інших союзних республік. Тому даремно проливає Д. Коляска сльози, намагаючись зобразити справу так, нібито в Радянському Союзі кількість студентів-українців зростає повільніше, ніж кількість студентів-росіян. Статистичні дані засвідчують інше. Протягом останнього семиріччя (1960—1967 рр.) у вузах СРСР кількість студентів-українців зросла з 343,6 тис. до 590,2 тис., а студентів-росіян — з 1480,1 до 2494,7 тис., тобто в обох випадках однаково — в 1,7 раза. За той же період кількість учнів-українців у середніх спеціальних навчальних закладах СРСР зросла з 331,6 тис. до 610,5 тис., а учнів-росіян — з 1302,3 тис. до 2536,4 тис., тобто й тут майже однаково — в 1,9 раза. (Див. «Страна Советов за 50 лет». Сборник статистических материалов, М., «Статистика», 1967, стор 280).

Під тиском реальних фактів лопають, як мильні бульки, й вигадки Д. Коляски про те, що в СРСР темпи зростання наукових кадрів українського походження нібито дуже повільні, тому що, мовляв, усі ключові позиції і тут належать росіянам. Найпереконливішим доказом брехливості цих тверджень є знову ж таки статистичні дані, які показують, що з 1947 до 1966 року кількість наукових працівників-українців зросла в СРСР з 12,8 тис. до 75,3 тис. (в 5,8 раза), а росіян відповідно з 85,1 тис. до 470,5 тис. (в 5,5 раза). (Див. «Страна Советов за 50 лет», стор. 284).

Нині понад 100-тисячний загін науковців України вносить свій творчий вклад у вітчизняну й світову науку. Наші вчені розробили теорію цифрових автоматів, створили штучні алмази, потужні прискорювачі елементарних частинок, унікальні прокатні стани. Вони вирішують найскладніші проблеми фізики, кібернетики, математики, медицини, біології тощо. Багато українських учених удостоєні високого звання Героя Соціалістичної Праці, лауреатів Ленінської і Державної премій. Видатні діячі української науки обрані до академій Радянського Союзу та зарубіжних країн. Досягнення українських учених були широко представлені на Всесвітній виставці в Монреалі.

Глибоке обурення викликають злісні вигадки Джона Коляски, нібито студенти вузів України порівняно з сту-

дентами вищих шкіл РРФСР перебувають у гіршому матеріальному становищі. Вишукуючи «аргументи» для свого наклепу, він наводить такі цифри: в 1960 році 60,73% загальносоюзного стипендіального фонду було виділено вищим навчальним закладам Російської Федерації і «лише» 17.66% вищим школам Української РСР. Виникає запитання: а яка ж частина студентів на Україні і в РРФСР одержувала в 1960 році стипендію? Пан Коляска навмисно обминає це питання, бо його не цікавить правда. А правда така: в 1960 році у вузах всього Радянського Союзу одержували стипендію 841031 чол., що становило 73,3% загальної кількості студентів; тоді ж в РРФСР одержували стипендію 514374 студенти, тобто 73,6%, а на Україні 149580 студентів, тобто 75,2% (див. «Высшее образование в СССР», М., 1961, стор. 164). Отже, відсоток студентів-стипендіатів у вузах Української РСР в 1960 році був навіть вищий, ніж у РРФСР і в усьому СРСР. А пан Коляска розводить теревені про якусь «дискримінацію» студентства України щодо матеріальних умов його життя і замовчує (красномовно замовчує!) такі факти, як цілковита безплатність вищої освіти в СРСР, зокрема в УРСР, забезпечення всіх студентів житлом, безплатність лікування, створення найсприятливіших умов для відпочинку і зміцнення здоров'я студентської молоді, для всебічного розвитку фізичної культури і спорту.

Слід, одначе, констатувати, що Дж. Коляска досить-таки хитромудро зладив окремі розділи своєї пропагандистсько-пасквільної книжки.

Звичайно, переважна частина писання Д. Коляски явно свідчить, що він зовсім не мав на меті правдиво зображувати дійсний стан справ. Пише ж він, що в УРСР у післявоєнний період були ліквідовані деякі українські методичні журнали, яких... ніколи не було! Твердить же він, нібито жоден працівник партійного та державного апарату на Україні не ризикне послати своїх дітей в українську школу, бо... втратить своє «становище», тобто свою посаду. Пан Коляска був на Україні і знає, що це нагла брехня, а от говорить же таке!

Але, з другого боку, він пише іноді й дещо подібне — на перший погляд — до правди, та пише не заради правди, а лише для того, щоб перекрутити її, звести наклеп на російський та український народи. Для цього пан

Коляска не гребує ніякими, навіть найбруднішими засобами.

Загальновідомо, що наша прекрасна українська мова ніколи ще не квітла так, як нині в Українській Радянській державі. І чим далі, тим більше збагачуються, розвиваються національна культура і мова українського народу. Перший секретар Центрального Комітету Комуністичної партії України П. Ю. Шелест на V республіканському з'їзді письменників у листопаді 1966 року підкреслював: «Треба бережливо, з повагою ставитись до нашої рідної, чудової української мови. Це наш скарб, велика спадщина, яку кожний з нас і в першу чергу ви, письменники, повинні берегти і розвивати». А Джон Коляска твердить, що у нас «постійно застосовується тиск на національних письменників, щоб вони змінили рідну мову на російську». Де, коли, хто в Радянській країні здійснював чи здійснює такий «тиск»? Ніяких фактів автор не наводить. І не випадково: «факти» існують тільки у хворобливій уяві пана Коляски.

Кожна обізнана з реальною дійсністю і неупереджена людина скаже: українська національна школа, освіта українського народу, його література і мистецтво, наука і культура досягли за радянського ладу небаченого ще в історії рівня розвитку. А ось Дж. Коляска цього не хоче визнати. Не хоче, бо вислужується перед своїми хазяями, не хоче, бо упрягся в коляску реакційної, буржуазно-націоналістичної, антирадянської пропаганди. Саме тому він і вдається до наскрізь брехливих тверджень про «русифікацію», белькоче про «примусове насадження на Україні російської мови», про «кампанію руйнування української культури», переспівує давно збанкрутілу буржуазно-націоналістичну теорійку «боротьби двох культур». Священну дружбу і братерське єднання народів СРСР, радянський патріотизм і пролетарський інтернаціоналізм пан Коляска розглядає як «синоніми русифікації». Тільки тому, що прізвища деяких працівників культури і освіти в Українській РСР мають закінчення «ов» і «єв», Джон Коляска вважає цих людей ворогами, українців. Чого вартий цей зухвалий націоналістичний випад!

Автор фальсифікаторського «дослідження» про освіту українського народу керується таким, з дозволу сказати, принципом: якщо вже брехати, то брехати по-справжньо-

му. У своєму цинізмі він доходить до того, що прирівнює Радянську владу до царського самодержавства, вдається до вигадок про «сучасний російський колоніалізм», базікає про якусь «теорію світового панування російської мови».

Та чи не вершиною зухвалості пана Коляски є його блюзнірські поради радянським людям про те, у кого вони мають учитися розв'язання національної проблеми. Виявляється, що перший і найкращий приклад правильної освітньої політики дає влада капіталістичних монополій у Сполучених Штатах Америки. Але спроба брати за еталон «демократичну» організацію народної освіти в США ще нікому не приносила успіху. Не принесе вона лаврів і Дж. Колясці. Адже відомо і (передусім з американських джерел), якою є насправді система освіти в головній країні капіталу. Сам президент США Л. Джонсон у своєму посланні конгресові на початку 1968 року був змушений визнати, що гасло про «надання рівних можливостей одержати освіту» залишається тільки обіцянкою для дітей з бідних районів країни, що американським сім'ям доводиться нести великий тягар витрат на навчання дітей, що атестат про закінчення середньої школи нерідко означає «путівку в безнадійність».

З облудної писанини Дж. Коляски випливає, зокрема, що шкільна освіта негрів, пуерторіканців, мексіканців, індіанців та інших національних меншостей у США є взірцем для наслідування. Ось куди загнув пан Коляска! Напіврабського становища, жахливої расової і національної дискримінації, злиднів, темряви, безправності «кольорових», здійснюваного американськими імперіалістами масового вбивства в'єтнамських дітей, варварського руйнування шкіл та інших освітніх закладів на багатостраждальній землі В'єтнаму — всього цього Дж. Коляска не бачить, бо ненависть до Радянського Союзу, до Радянської України засліпила йому очі. Саме тому він навмисне замовчує і той факт, що в Канаді сотні тисяч українців позбавлені можливості вивчати мову свого народу в державних школах, що канадські індіанці навчаються в резерваціях, що росіяни, поляки, німці, італійці та інші національні меншості Канади також не мають державних шкіл з рідною мовою навчання.

Разом із Сполученими Штатами Америки, заявляє автор «дослідження», приклад правильної національної

політики дає... Ізраїль, де, бачте, кнесет і уряд тільки й думають про те, щоб забезпечити вільний розвиток мови, освіти і культури арабів! І це говориться про країну, верховоди якої, виконуючи волю своїх імперіалістичних покровителів, стали на шлях агресії і розбою проти арабських народів. Відомо, що вся система освіти в Ізраїлі перебуває під контролем і впливом сіоністських організацій. У школах учням прищеплюється реакційна ідея «особливої місії» єврейської нації. Діти, молодь, як і все доросле населення, виховуються в дусі націоналізму, шовінізму, ненависті до інших народів, особливо арабів. Всупереч урядовій пропаганді про рівні права на освіту для всіх, арабська частина населення Ізраїлю не тільки ніколи не могла скористатися цим правом, а й стала жертвою погромів, безперервно зазнає жорстокої дискримінації. Віроломно напавши (в котрий раз!) на арабські країни, ізраїльські агресори застосовують масові репресії, чинять звірства і розправу над мирними жителями, знищують пам'ятки культури, переслідують діячів освіти і науки, закривають арабські школи, бібліотеки, спалюють книги.

Але й цього мало Джону Колясці. Навіть кат і деспот Франсіско Франко, що перетворив Іспанію на країну казарм і тюрем, починає вже, як твердить пан Коляска, здійснювати, на противагу Радянському Союзу, демократичну національну політику у відношенні до басків і каталонців. Про жандармське знущання над національними меншостями та їхньою культурою, про жорстоке гноблення фашистським режимом генерала Франко всіх трудящих Іспанії «вболівальник» за демократію Дж. Коляска, звичайно, не пише, бо це ж не відповідає його меті... Чи не ясно, що так «досліджувати» може тільки людина, котра не має й краплини громадянської честі й совісті. Саме про таких, як Джон Коляска, говориться в народі: брехнею весь світ пройдеш, а назад не вернешся.

Життя переконливо довело, що соціалізм приніс нашому народові все, про що він мріяв віками: соціальне і національне визволення, щасливе й заможне життя, небувалий розквіт культури.

В історичних здобутках народів нашої країни, яка протягом півстоліття піднялась до вершин світового прогресу, неоціненна заслуга соціалістичної системи освіти.

Всесоюзний та республіканський учительські з'їзди, що відбулись недавно, яскраво продемонстрували величезні успіхи радянської школи, яка виховала мільйони й мільйони юнаків і дівчат, озброїла їх різносторонніми знаннями, сформувала у них високі комуністичні ідеали.

Освіта народу завжди була і є предметом особливої уваги Комуністичної партії і Радянської держави. Соціальний і науково-технічний прогрес ставить нові, підвищені вимоги до освітнього та культурного рівня молоді. XXIII з'їзд КПРС визначив завдання: на початок 1970 року здійснити перехід до загальної середньої освіти і привести зміст загального, трудового і політехнічного навчання в середній школі у відповідність з сучасними досягненнями науки, техніки і культури. Загальна середня освіта — необхідна умова успішного розвитку продуктивних сил, подолання істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею, між містом і селом. Вона стане могутнім засобом дальшого піднесення культурно-технічного рівня народу, підготовки молоді до творчої праці, до активної участі в державному, суспільному і культурному житті.

Ні, як би не шаленіли імперіалістичні гнобителі, як би не вправлялись наклепники усіх мастей і рангів, але правди про Радянський Союз, про Радянську Україну їм не приховати. Немає в світі такої сили, яка могла б збити український народ на манівці. Керуючись настановами і заповітами геніального вчителя трудящих В. І. Леніна, український народ, разом з російським та іншими братніми народами СРСР, навіки визволився від буржуазно-поміщицького ярма, від соціального та національного гніту, створив свою вільну державу і впевнено крокує назустріч комуністичному майбутньому.

ДОДАТОК XV

В. Кович, "З поріддя запроданців". Напад на книжку **Education in Soviet Ukraine,** передрукований з **Літературної України,** 8 липня 1969.

У кожного своя доля і свій шлях... Змалечку пам'ятаємо ці Шевченкові слова із поеми "Сон". Доля... Багато невеселих пісень складав про неї український народ, виливаючи свій біль, аж поки рішучість назавжди стати господарями власної долі не об'єднала життєві шляхи Кобзаревих нащадків, щоб вийти спільно з народами-братами на комуністичну магістраль. І залунали нові пісні співучого народу про нову світлу долю і про шлях широкий...

Та коли в пам'яті зринають наступні поетові рядки:

Той мурує, той руйнує
Той неситим оком
На край світу зазирає...,

міркування про поезію й пісні перебиває думка про тих, хто й сьогодні зазирає неситим оком на Україну. Не перевелись ще такі, хоч історія засвідчує повну безнадійність їхніх прагнень. Всілякі ворожі акції проти нашої землі незмінно закінчуються поразками. Та час від часу все ж проривається ворожа лють "неситих". Прориває́ться, як у того побитого пса, котрий вже нездатний вкусити, то хоч погавкає...

Чимало всілякого закордонного люду гостює щороку в українській столиці. Отак і цей худорлявий, жвавий чоловʼяга, що так старанно вимовляв старомодні українські слова (одразу видно: відстань років на кількадесят від того рівня, якого сягнула в своєму розвиткові жива українська мова, та й практики, мабуть, не має...), не привертав особливої уваги.

— Іван Коляска, — рекомендувався він, — прибув до вашої столиці науки студіювати. І, не дочекавшись бажаної реакції, продовжував таким тоном, ніби говорив дівчатам компліменти:

— Знаєте, у вас на кожному кроці стільки для нас нового, стільки повчального... Боюсь щось корисне проминути, щось думкою не осягнути. Я ж мушу про все, як є, друзям своїм розповісти... Інформація про Україну Радянську у нас, знаєте, ще не дуже..., — і посміхався мило, і тримав руку на серці.

І пішли, побігли київські дні за днями. Знайомства, знайомства, знайомства. Найбільше прагнув Коляска до тісних особистих контактів, виявляючи при цьому особливу розбірливість. Довгенько міг просидіти він, приміром, десь у кафе чи в парку з невдахою, якому після серії успіхів не посміхнулося раптом творче щастя, а сам факт невдач засліпив так, що бідолаха ладен звинуватити в ній будь-кого, окрім самого себе. Або, нехтуючи правилами пристойності, дозволяв собі без запрошення переступити поріг квартири когось із тих, хто свого часу відбув покарання за ворожу нашому народові діяльність. Намагання будь-що намацати вразливі місця, збудити залишки минулих образ і майстерно вдаване співчуття нестримні лестощі — все, на що тільки здатний добре підготовлений політичний провокатор, пускалося в хід з єдиною метою роздобути хоч щось, хоч найменші натяки на те, за чим приїхав аж із Канади.

Прізвища своїх співбесідників і вкладені в їхні вуста "найцінніші думки" Коляска старанно занотовував, сподіваючись використати їх згодом проти української культури. Цей "спраглий до наук студіянт" не нехтував інколи й звичайнісінькою крадіжкою окремих документів, зокрема приватних телеграм товаришів по гуртожитку, і навіть доручав окремим особам збирати потрібні йому "матеріяли". Про його наміри частково можна судити й з того, як він переправляв ці "матеріали" за океан.

Під час перебування в Києві одного з активістів Товариства об'єднаних українських канадців Джозефа Голоська "студіянт" Коляска попросив його передати матері пакунок. Здавалося це зрозумілим прагненням люблячого сина. Та невдовзі на адресу Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном у Києві надійшов лист такого змісту: "Мета цього листа, — писав Джозеф Голосько, — офіційно висловити моє обурення проти провокаційного вчинку, в який я був втягнений по своєму невіданню, взявшись передати багаж та його вміст містера Джона Коляски до його матері". І далі: "Ретельний перегляд дорожної сумки містера Коляски на Київській митниці був причиною мого затримання на цілу годину... Під час перегляду цієї сумки було виявлено фотостати, вкладені в пергамент поміж твердим картоном...".

Щось подібне трапилось і з канадським журналістом Степаном Мацієвичем, котрого митні службовці звільнили від

додаткового вантажу — кількох Колясчиних зошитів, які той доручив передати своїм знайомим, пояснивши, що в них — конспекти університетських лекцій. Ця подія спочатку не схвилювала журналіста, оскільки він не знав, що являли собою ці зошити насправді. Пізніше С. Маціевич писав: "...До кількох днів тому я не звертав на це особливої уваги. Коли, однак, дізнався, що в т. Голоська відібрано якусь коробку, яку йому передав той же Іван Коляска — з підробним дном, я обурився. І тепер не маю спокою. Цей тип використовує наших людей — їх добре ім'я в додатку до того, що використовує організацію (очевидно, мається на увазі ТОУК — авт.) для того, щоб перепачковувати якісь сумнівні речі...

Вчора у мене була його мама. Вона дізналась про скандал, і їй, старенькій членкині нашої організації, соромно за сина... Я цілком його не шаную — ні дрібненький ум, ані дрібнобуржуазні манери...".

Коляску перепинили при спробі таємно вивозити нашпиговані брехнею, відвертою антирадянщиною матеріали. Після короткого, але достатньою мірою глибокого знайомства з "безневинним студіянтом" на його обличчі разом з милою усмішкою остаточно щезли маскувальні атрибути. І виявилося: справжній Коляска — політичне ніщо. Його зумисне демонстровані любов і захоплення успіхами українського народу, удавана пристрасть до сучасної української літератури, пошуки книжкових новинок з питань культури — все це лиш техніка діяльності, суть якої — у спробах провокувати представників української інтелігенції, щоб набрати "доказів" на підтвердження виробленої кимось за океаном тези про "внутрішню опозицію".

Чітко виконуючи вимоги конспірації, Коляска досить майстерно обладнав тайники у книгах. Він використав для брудних справ найдорожчий, за його словами, вантаж — томики поезій Павла Тичини, книжки "Письменники Радянської України", "Письменники Західної України 30-50 років", "Історію українського мистецтва" і навіть збірку "Василь Стефаник" з дарчим написом: "Дорогому Івану Васильовичу Колясці — краянові, другові української літератури від одного з упорядників". Та що доброго можна чекати від людини, в якої нема нічого святого за душею та й сама душа давно вже продана?

Коли вже ніщо інше, окрім страху за власну шкуру, не турбувало Джона Коляску (відчував, що доведеться відповідати за своє скоєне по всій суворості радянських законів), він надумав написати зобов'язання ніколи й ні за яких обставин не вдаватися до дій, спрямованих проти нашої країни.

Спійманий на гарячому, тремтячою від жаху рукою писав Коляска в своїй "декларації": "Цим хочу дати до відома всіх, кого це цікавить, що в ніякому случаю я не буду використовувати різні антирадянські документи, які я придбав на Україні, або зміст документів антирадянських, які я тут читав, в антирадянській пропаганді і на шкоду Радянському Союзові..." А далі, знову поклавши руку на серце, і з сльозами на очах визнавав свої гріхи перед гостинним народом Радянської України: "Зі мною завжди обходилися ввічливо і терпеливо, навіть тоді, коли можна було оправдати гостре ставлення. Мені дуже соромно і боляче, що я завдав радянським людям стільки неприємностей і клопоту".

Отак, з ганьбою, й покинув зайда українську землю. Та брехун, кажуть, раз на віку правду говорить, та й то потім кається. Отож спішить колишній "друг української літератури" Джон Коляска своє гірке каяття представити господарям у вигляді книжки "Освіта в Совєтській Україні".

Замішаний від початку до кінця на брехні, цей опус вийшов 1968 року в торонтському видавництві "Пітер Мартін Ассошіейц". Розглядати його — даремно тратити час. Від Колясчиних наклепницьких вправ не лишили, як кажуть, каменя на камені О. Дзеверін, О. Савченко і В. Смаль у грунтовній статті "Народна освіта в Українській РСР", опублікованій журналом "Радянська школа" (№ 11 за 1968 р.).

Ще до появи цієї статті, відчуваючи всю бездоказовість власних "досліджень" і намагаючись будь-що довести, що на нього не даремно витратилися господарі, розпочав Коляска своє багатомісячне турне по Канаді й США. Скрізь, де тільки дозволять, — у Торонтському університеті, в ньюйоркському "Клюбі круглого стола" так званого "Закордонного прдставництва української головної визвольної ради", по Канадському радіо він виступає, поливаючи брудом усе, що довелося йому чути й бачити на Україні. Лякає Коляска літніх і молодих українців на американському континенті "розповідями очевидця" про "плянову фізичну ліквідацію українських інтелектуалів", "усування службовців, які намаються гово-

рити своєю рідною мовою", "обмеженням накладів і кількості видаваних книжок і преси", "переслідування українських працівників культури" й подібними нісенітницями.

Цей "колишній довголітній партійний канадський комуніст", як характеризує Коляску націоналістична газета "Новий шлях", що особисто "переконався у сумній підсовєтській дійсності", всіма засобами, на які тільки здатний і про які ми вже маємо уявлення, здобуває собі в Канаді репутацію "ідейного борця". Більшість націоналістичних газет та радіо величають його комуністом і понині, хоч, як вказано у повідомленні Торонтського міського комітету Компартії Канади для преси, Коляска виключений з партії ще 27 червня 1968 р.

Здавалося б, що можна ще "витиснути" з Коляски після того, як він кілька місяців підряд роз'їжджає по Америці і вже встиг добряче набриднути своїми "доповідями" й "лекціями"? Та організатори антирадянського галасу серед українців у Канаді й США все ще не можуть заспокоїтись. З допомогою листівок і телефонних запрошень вони забезпечують Колясці аудиторію, "для солідності" залучили йому до компанії директора Центру досліджень Росії і східноєвропейських країн при Торонтському університеті професора Ф. Гріфітса та керівників усяких організацій націоналістичного спрямування. А преса, вичерпавши всі доступні засоби висвітлення цієї кампанії, почала вже надавати слово розчуленим дамам, котрі з ніжністю пишуть про тембр Колясчиного голосу, вираз обличчя і блиск очей цього вічного жениха і "борця за Україну".

Та не всі, хто зустрічається з Коляскою, вірять йому, бо для правди не існує кордонів і щире слово про Радянську Україну западає в душі чесних українців.

"Як можна поширювати подібні наклепи?" — обурюється Павло Гаврилків у газеті "Життя і слово". — Коляска говорив, що на Радянській Україні треба вистоювати в черзі, щоб купити хліба... Тисячі туристів їдуть на Україну, і ми не чуємо, щоб вони говорили про черги за хлібом... Говорив ще Коляска, що на Україні немає багато української літератури. Перебуваючи в своєму селі, я зайшов до сільської бібліотеки. Це — бібліотека в гірському селі на Гуцульщині! За панських часів хто тут чував про таке, як бібліотека? Нині... видніли книги сучасних українських письменників і книги українських

письменників-класиків. На Україні по містах і селах усюди є бібліотеки, народ багато читає.

Чимало ще цікавого для своїх земляків розповідає П. Гаврилків і закінчує так: "Радянський народ без порад різних колясків поборов найгіршого ворога людства — гітлерівський фашизм, переборов своєю тяжкою працею повоєнні лихоліття, загоїв воєнні рани і робить новий поступ". В цих словах — і свідчення всієї безнадійності Колясчиних намагань, і справедливий присуд йому.

В очах усіх чесних людей Коляска морально вбитий зрадою інтересів своєї партії, рядом підступних вчинків на Україні і безчесними виступами на своїй батьківщині. Його знешкоджено викриттям і затавровано презирством. Та запроданці, як бачимо, все ще в ціні на чорній біржі ідеологічних провокацій, хоч і доводиться їм міняти потріпані націоналістичні жупани на більш модерне вбрання.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Книжки і брошури

ABC Facts About Yugoslavia, Zagreb, 1966

Академия Наук СССР, Институт философии, **Строительство коммунизма и развитие общественных отношений,** Москва, 1966

Академия Наук СССР, Сибирское отделение, Институт Географии Сибири и Дальнего Востока, **География населения Восточной Сибири,** Москва, 1962

Академія Наук Української РСР, **Українська Радянська Енциклопедія.** 17 томів, Київ, 1959-1965

Avidor, M., **Education for a Growing Nation,** Israel Today Series, № 1, Jerusalem, 1964

Бережна, Н. П. і другі, **Друковані праці професорів, викладачів і співробітників Львівського Університету за 1944-1960 роки,** Львів, 1962

Білодід, І. К., **Російська мова — мова міжнаціонального спілкування народів СРСР,** Київ, 1962

— **Розвиток мов соціалістичних націй СРСР,** Київ, 1963

Бондар, Алла (редактор), **Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР 1917-1967,** Київ, 1967

Braham, Randolph L., **Education in the Romanian Peoples' Republic,** Washington, 1963

Веселов, А. Н., **Профессионально-техническое образование в СССР,** Москва, 1961

В. І. Ленін про Україну, Київ, 1957

VIII Kongres Saveza Komunista Jugoslavije, Beograd, 7-13 Decembra **1964,** Stenografske Belske, Beograd, 1964

Грищенко, М. С., **Нариси історії школи в Українській РСР 1917-1965,** Київ, 1966

Гутянський, С. К., **Ленін і Українська Радянська культура,** Київ, 1963

Галкин, К. И., **Высшее образование и подготовка научных кадров в СССР,** Москва, 1958

Gittler, J. B. (editor), **Understanding Minority Groups,** New York, 1964

Гончаров, Н. К., Королев, Ф. Ф., **Новая система народного образования в СССР,** Москва, 1960

Gordon, M. M., **Assimilation in American Life,** New York, 1964

Денейко, М. М., **40 лет народного образования в СССР,** Москва, 1957

Дзюба, Іван, **Інтернаціоналізм чи русифікація?** Сучасність, Мюнхен, 1968

Education in Wales (Addysg yng Nghmru) 1847-1947, Welsh Department, Ministry of Education, Pamphlet № 2, 1960

Забелин, Н. Н. і другі, **Планирование подготовки и распределения рабочих кадров в СССР,** Москва, 1960

Завадская, О. А., **Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма,** Киев, 1968

Зубань, О. К., **Боротьба Комуністичної партії України за розвиток народної освіти (1945-1952 рр.),** Львів, 1967

Илюшин, И., Умрейко, С., **Народное образование в Белорусской ССР,** Минск, 1961

Kardelj, Edward, **Razvoj slovenackog nacionalnog pitanja,** Beograd, 1960
Комаров, Л. А., **Планирование подготовки и распределения специалистов в СССР,** Москва, 1961
Кондрашенко, Л., **Республика красных галстуков,** Симферополь, 1964
Кравцев, И. Е., **Развитие национальных отношений в СССР,** Киев, 1962
Ленін, В. І., **Про національне і національно-колоніальне питання,** Київ, 1957
Macnamara, John, **Bilingualism and Primary Education,** Edinburgh, 1966
Матеріяли XXII З'їзду КПРС, Київ, 1962
McElligott, T. J., **Education in Ireland,** Dublin, 1966
Медынский, Е. Н., **Просвещение в СССР,** Москва, 1955
Мехти-Заде, М. М., **Очерки истории советской школы в Азербайджане,** Москва, 1962
Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти Української РСР, **Географія Київської області: Атлас,** Київ, 1962
Міністерство освіти УРСР, **З'їзд уичтеілв Української РСР, 14-16 жовтня 1959 року,** Київ, 1960
Наулко, В. І., **Етнічний склад населення Української РСР,** Київ, 1965
Nozhko, K., Monoszon, E., Zhamin, V., Severtsev, V., **Educational Planning in the USSR,** UNESCO, Paris, 1968
Постишев, П. П., **Боротьба за Ленінсько-Сталінську національну політику партії,** Київ, 1935
Presidency of the Council of Ministers of Italy, **German-Speaking Inhabitants of the Alto-Adige,** Rome, 1960
Путилин, В. Г., **Организация учебной и воспитательной работы в техникуме,** Харків, 1959
V з'їзд письменників України, Київ, 1967
Rabin, Chaim, **The Revival of Hebrew,** Israel Today Series, № 5, Jerusalem, 1958
Roucek, J. S., and Lattich, K. V., **Behind the Iron Curtain,** Caldwell, Idaho, 1964
Рудченко, П. О., Лужний, В. М. (укладачі), **Хрестоматія хорових творів,** Київ, 1965
Сембаев, А. И., **Окерки по истории Казахской советской школы,** Алма-Ата, 1958
Semple, Stuart W., **The Problems of Bilingualism in the Schools of Wales and Scotland,** Toronto ,1965
Сивець, О. Г., **Виробниче навчання в школах Української РСР,** Київ, 1960
Сталін, Й., **Статті і промови про Україну,** Київ, 1936
Стенчук, Богдан, **Що і як обстоює І. Дзюба?** Київ, 1969
The Use of Vernacular Languages in Education, UNESCO, Paris, 1953
Титов, В., **Высшая школа Украинской ССР в период перестройки,** Киев, 1962
Tsamarian, I. P. and Ronin, S. L., **Equality of Rights Between Races and Nationalities in the USSR,** UNESCO, Paris, 1962
Устав социјалистичке федеративне републике Југославије, Београд, 1963
U.S. Department of Health, Education and Welfare, **Improving English Skills of Culturally Different Youths in Large Cities,** Washington, D.C., 1964
Ясницький, Г. І., **Розвиток народної освіти на Україні 1921-1932 рр.,** Київ, 1965

2. Збірники документів

Академия Наук СССР, Институт права, **Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик 1917-1936 гг.,** 3 томи, Москва, 1956-1960

XX Съезд Коммунистической Партии Советского Союза, 14-25 февраля, 1956, Стенографічний звіт, 2 томи, Москва, 1956

XXII З'їзд Комуністичної Партії Радянського Союзу, 17-31 жовтня 1961 року, Стенографічний звіт, 3 томи, Київ, 1962

XXII З'їзд Комуністичної Партії України, Стенографичнйи звіт, Київ, 1962

Двенадцятый съезд российской коммуинстической партии (большевиков) 17-25 апреля 1923, Стенографічний звіт, Москва, 1923

Десятый съезд РКП(б), март 1921 года, Стенографічний звіт, Москва, 1963

Заседание Верховного Совета СССР, созыв 5, сессия 2, 22-25 декабря 1958, Стенографічний звіт, Москва, 1959

Зенов, М. С. (укладач), **Документы и материалы по перестройке школы,** Москва, 1960

Комуністична партія радянського союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК 1898-1954, 3 томи, Київ, 1954

КПСС о культуре, просвещении и науке, Москва, 1963

Комуністичиа партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій 1918-1956, Київ, 1958

Міністерство Культури Української РСР, **Культурне будівництво в Українській РСР: Важливіші рішення Комуністичної Партії і Радянського уряду 1917-1959 рр.,** 2 томи, Київ, 1959-1961

На благо и счастье народа, Москва, 1961

О коммунистическом воспитании и укреплении связи школы с жизню, Москва, 1964

Сборник законов СССР и указов президиума верховного совета СССР 1938-1958, Москва, 1959

Stalin, J., On the Draft Constitution of the USSR. Constitution (Fundamental Law) of the Union of Soviet Socialist Republics, Moscow, 1945

Статут Комуністичної Партії Радянського Союзу, Київ, 1962

Топичев, А. В. (ред.), Научные кадры в СССР, Москва, 1959

3. Статистичні та інші довідники

Видавский, Л. М., **Справочник по правовым вопросам высшей школы,** Київ, 1965

Государственный комитет Совета Министров СССР по печати, **Печать СССР в 1964 году,** Москва, 1965

— **Печать СССР в 1965 году,** Москва, 1966

— **Печать СССР в 1966 году,** Москва, 1967

— **Печать СССР в 1967 году,** Москва 1968

Довідник для вступників до середніх спеціальних учбових закладів Української РСР на 1964 рік, Харків, 1964

Довідник для вступників до середніх спеціальних учбових закладів Украиїської РСР на 1966 рік, Харків, 1966

Довідник для вступників до середніх спеціальних учбових закладів Української РСР на 1967 рік, Харків, 1967

Довідник для вступників до вищих учбових закладів Української РСР на 1963 рік, Харків, 1963

Довідник для вступників до вищих учбових закладів Української РСР на 1964 рік, Харків, 1964
Довідник для вступників до вищих учбових закладів Української РСР на 1965 рік, Київ, 1965
Довідник для вступників до вищих учбових закладів Української РСР на 1966 рік, Київ, 1966
Министерство высшего и среднего специального образования СССР, **Справочник для поступающих в высшее учебные заведения СССР в 1967 г.,** Москва, 1967
Министерство Культуры СССР, — Главиздат, Всесоюзная Книжная Палата, **Печать СССР в 1955 году,** Москва, 1956
— **Печать СССР в 1956 і 1957 годах,** Москва, 1958
— **Печать СССР в 1958 году,** Москва, 1959
— **Печать СССР в 1959 году,** Москва, 1960
— **Печать СССР в 1960 году,** Москва, 1961
— **Печать СССР в 1961 году,** Москва, 1962
— **Печать СССР в 1962 году,** Москва, 1963
— **Печать СССР в 1963 году,** Москва, 1964
— **Печать СССР в за сорок лет 1917-1957,** Москва, 1957
Министерство финансов СССР, Бюджетное управление, **Государственный бюджет СССР и бюджеты союзных республик,** Москва, 1962
— **Государственный бюджет СССР и бюджеты союзных республик,** Москва, 1966
Одесса: Справочник, Одесса, 1957
Харьков: Справочная книга, Харьков, 1957
Центральне статистичне управління при Раді Міністрів Української РСР, **Народне господарство Української РСР в 1963 році,** Київ, 1964
— **Народне господарство Української РСР в 1964 році,** Київ, 1965
Центральное статистическое управление при Совете Министров РСФСР, **Народное хозяйство в РСФСР в 1963 году,** Москва, 1965
— **Народное хозяйство в РСФСР в 1964 году,** Москва, 1965
— **Народное хозяйство в РСФСР в 1965 году,** Москва, 1966
Центральное статистическое управление при Совете Министров СССР, **Высшее образование в СССР,** Москва, 1961
— **Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года, СССР,** Москва, 1962
— **Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года, РСФСР,** Москва, 1963
— **Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года, Украинская СССР,** Москва, 1963
— **Культурное строительство СССР,** Москва, 1956
— **Народное хозяйство в СССР в 1958 году,** Москва, 1959
— **Народное хозяйство в СССР в 1959 году,** Москва, 1960
— **Народное хозяйство в СССР в 1960 году,** Москва, 1961
— **Народное хозяйство в СССР в 1961 году,** Москва, 1962
— **Народное хозяйство в СССР в 1962 году,** Москва, 1963
— **Народное хозяйство в СССР в 1963 году,** Москва, 1965
— **Народное хозяйство в СССР в 1964 году,** Москва, 1965
— **Народное хозяйство в СССР в 1965 году,** Москва, 1966
— **Народное хозяйство в СССР в 1967 году,** Москва, 1968
— **Страна советов за 50 лет,** Москва, 1967
— **Среднее специальное образование в СССР,** Москва, 1962

Центральное статистическое управление РСФСР, **Культурное строительство РСФСР,** Москва, 1958

4. Тематичні пляни та бібліографічні каталоги і довідники

Бібліотека Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького, **Бюлетень нових книжок одержаних бібліотекою січень, 1965 р.,** Київ, 1965

Державний комітет Ради Міністрів Української РСР по пресі. **Зведений тематичний план випуску літератури видавництв України на 1965 рік: Техніка, Хімія, Будівництво, Архітектура, Комунальне Господарство,** Київ, 1964

— **Тематичний план видавництва Харківського університета на 1965 рік,** Харків, 1964

Журналы издательства "Просвещение", Москва, 1965

Международная книга, **Газеты и журналы СССР на 1967 год,** Москва, 1966

Міністерство Зв'язку УРСР, Союзпечать, **Каталог республіканських газет і журналів Української РСР на 1965 рік,** Київ, 1964

Министерство Культуры СССР, Всесоюзная книжная палата, **Периодическая печать СССР, 1917-1949,** Москва, 1963

Міністерство освіти Української РСР, **Тематичний план "Радянська Школа" на 1958 рік,** Київ, 1959

— **Тематичний план "Радянська Школа" на 1960 рік,** Київ, 1960

— **Тематичний план "Радянська Школа" на 1963 рік,** Київ, 1963

5. Журнали та інші періодичні видання

Більшовик України. Київ

Бюллетень Министерства высшего и среднего специального образования СССР. Москва

Вопросы Истории. Москва

Вопросы Истории КПСС. Москва

Вопросы Философии. Москва

Вопросы Языкознаиия. Москва

Економіка Радянської України. Київ

Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. Київ

З історії Української РСР. Київ

Коммунист. Москва

Комуніст України. Київ

Літопись Книг. Харків

Наша Культура. Варшава

Профессионально-техническое образование. Москва

Радянська школа. Київ

Русский язык в национальной школе. Москва

Русский язык в нерусской школе. Баку

Українська мова в школі. Київ

Українська мова і література в школі. Київ

Український історичиий журнал. Київ

6. Газети

Вечірній Київ, Київ

Вісті. Київ

Известия. Москва

Культура і Життя. Київ

Літературна Газета. Київ
Літературна Україна. Київ
Литературная Газета. Москва
Правда. Москва
Правда Украины. Київ
Радянська Культура. Київ
Радянська Освіта. Київ
Радянська Україна. Київ
Учительская Газета. Москва

ІНДЕКС

Азербайджан 4, 24
Академія педагогічних наук 28, 65
Аспірантура 112, 115, 121, 139-141

Бажан, М. 26
Балицький, В. А. 16, 21
Барудзін, С. 178
Бельгія 156
Берія, Л. 19, 123
Білодід, І. К. 40, 43, 52, 63, 123
Білорусія 11, 24, 34, 63-4, 84, 103, 110
Бондар, Алла 43, 45, 53, 63-5, 76, 185
Брежнєв, Л. І. 95, 141

ВАК 125, 139
Валія 166-7
Валуєв, П. О. 9
Виговський, І. 8
Вільде, Ірина 27
Вінграновський, М. 179, 200
Вірменія 5, 24, 32

Голосько, Дж. 232-3
Гончар, Олесь 60, 177-9
Гречуха, М. С. 27, 137
Грузія 4, 24, 30, 147

Даденков, Ю. М. 125, 173
Декларація прав народів Росії 2
Демічев, П. Н. 176
Дзеверін, О. 181-5, 211, 234
Дзюба, Іван 45, 173, 179, 201, 209
Дисертації 112, 138-40
Дискримінація
проти вищої освіти в Білорусії 103; Молдавії 103, 112; Україні 100, 103, 106, 110, 112, 115
проти загальної освіти в Україні 67-70
проти середньої спеціяльної освіти в Білорусії 84; Молдавії 84; Україні 78, 80, 84-5, 141
проти української мови 56-8, 121-3, 141
проти українців 109-10, 117, 121, 126, 141, 163, 183
Достоєвський, Ф. 204
Драч, І. 200

Естонія 24, 127, 147

Жиди 158, 164, 167
Журнали
вищої і середньої спеціяльної освіти 80, 124
дитячі 60-1
педагогічні 66
професійно-технічної освіти 77

Затонський, В. П. 10, 21
Злиття 22, 145-6, 148, 150

Ізраїль 158, 167
Ірляндія 167
Іспити 88, 91, 124, 137
Італія 157-8

Каґанович, Л. 11, 17, 22
КҐБ 88, 174-5, 185
Казахстан 34, 63, 78, 127, 139
Каїров, І. А. 26
Каммарі, М. Д. 146-7
Караванський, С. Й. 173, 177
Кардель, Е. 152
Кович, В. 232
Колективізація 16
Колосова, К. А. 53
Комуністичний Інтернаціонал 13
Коротич, В. 178-9
Косиґін, О. М. 95
Косинка, Г. 59, 75
Костенко, Ліна 200, 208
Крижанівський, С. 58, 179
Кубань 13, 17 ,171
Кузнєцова, Євгенія 175-6

Латвія 24, 33, 147
Лаціс, В. Т. 24
Ленін, В. І. 1-6, 15, 20, 25, 146, 148-9, 170, 172, 175
Литва 8, 24, 110
Лобко, В. Ф. 171, 176
Луначарський, А. В. 13
Любченко, П. П. 21

Мазепа, І. 8-9
Малишко, А. С. 172-179, 198
Мацієвич, С. 232-3
Мельніков, Л. Г. 19
Микитенко, І. К. 148
Мова
    викладання 41-6, 51-2, 63
    у навчальних плянах 56-7
Молдавія 24, 34, 84, 100, 103, 110, 112, 117, 127, 147, 149
Молотов, В. 17, 21
Мухітдінов, Н. А. 25

Науковці
    в Украні 115, 121
    українців в СРСР 117
Національне питання 1-8, 22, 149, 153, 174
Німецька Демократична Республіка 160
Німецька Федеральна Республіка 157
Новиченко, Л. М. 178, 206

Орел, Ліда 171, 176

Паспортна система 209
Пельше, А. Я. 25
Переяславський договір 8
Петровський Г. І. 10
Підгорний, М. В. 182
Підручники
вузів 128
професійно-технічних шкіл 78
технікумів 92-3
на мовах народів СРСР 36-7, 47, 128
привезені з РСФСР 53-4, 63
російські 47, 52-4, 56, 60, 128-30
українські 47, 52-4, 60
Постишев, П. П. 16

Раковський, Х. І. 5
Речмедін, В. 172
Рильський, М. 26
Румунія 19, 110, 160, 162
Русифікація
загальна 30, 32, 36-7, 63, 66, 71, 144-6, 148-9, 163, 171-3, 176, 179, 181
вищої освіти в Україні 123-9, 137-8, 152
критика 29-30, 171-3, 175
народів СРСР: азербайджанців 32, 63-4; башкирів 29; білорусів 63; вірменів 32; дагестанців 30; кабардино-балкарців 30; казахів 63; калмиків 30; карельців 30-1; киргизів 31; латишів 33; молдован 32-3; осетинців 29-30; татар 39-30, 33, 147; туркменів 32; удумртів 30; узбеків 31; чечено-інгушів 30; чувашів 29
початкової і середньої освіти 40-67
статистика про русифікацію 31, 34-6, 41-7, 50-1, 57-8; 60, 110, 128, 183
технікумів в Україні 78, 80, 88, 91-3, 95, 97
України 9, 17-20, 28, 40-5, 47, 50-1, 59, 65, 67

Сверстю, Є. 179
Світличний, Іван 176, 179
Симоненко, В. 173, 201-8
Скаба, А. Д. 172, 176, 178
Скрипник, М. О. 4-5, 10-4, 16, 170-1
Солоухін, В. 173
Сосюра, В. 172-3, 198
Спілка визволення України 16
Сталін, Й. В. 4-5, 11, 14-6, 18-20, 23, 123, 152, 171, 176, 178-9
Стельмах, М. 60
Стенчук, Б. 45
Стипендії 106, 115
Тези про зміцнення відношення між школою та життям 22-23, 27
спротив до тез 24, 26, 28
Тіто, Й. 153-4
Тольятті, П. 179
Тронько, П. Т. 26
Тургенєв, І. С. 7
Туречина 158-9
Тухачевський, Маршал 21

Удовиченко, П. П. 65, 76
Українізація 10, 12-14, 17-18
Учителі російської мови 34-5, 37, 45-6

Фінляндія 30, 156

Хмельницький, Б. 8
Хрущов, М. С. 18, 20-1, 23, 106, 171-2, 175-6, 178

Центральна Рада 9

Червоненко, С. В. 27, 40
Чехо-Словаччина 19, 160, 162
Чорновіл, В. 181

Швайцарія 2, 156
Шевченко, Т. Г. 174, 232
Шестопал, М. 171, 176
Шелест, Т. Ю. 174, 178
Школи
    мішані 31, 33, 43
    для меншин в Україні 12
Шотляндія 165-6
Шумило, М. 172, 176
Шумський, О. Я. 11, 20

Югославія 152-4, 161-2
ЮНЕСКО 150, 178
Юрисдикція
    над вузами 100, 125, 132, 137
    над технікумами 77, 95, 98

Явір, Я. Є. 21